

RADOVI INSTITUTA ZA GEOGRAFIJU SVEUČILIŠTA
U ZAGREBU
sv. 9

MIGRACIJE RADNIKA

KNJIGA I

IVO BAUČIĆ

PORIJEKLO I STRUKTURA RADNIKA IZ JUGOSLAVIJE U SR NJEMAČKOJ

ZAGREB 1970.

RADOVI INSTITUTA ZA GEOGRAFIJU SVEUČILIŠTA
U ZAGREBU

TRAVAUX DE L'INSTITUT DE GÉOGRAPHIE DE L'UNIVERSITÉ DE
ZAGREB

SV. 9

VOL. 9

SERIJA:

MIGRACIJE RADNIKA— KNJIGA 1

LE MIGRATION DES TRAVAILLEURS — LIVRE 1

IVO BAUČIĆ

PORIJEKLO I STRUKTURA RADNIKA
IZ JUGOSLAVIJE U SR NJEMAČKOJ

ORIGINE ET STRUCTURES DES TRAVAILLEURS YOUGOSLAVES
EN RÉPUBLIQUE FÉDÉRALE ALLEMANDE

(Résumé en allemand, en anglais et en français)

ZAGREB 1970.

INSTITUT ZA GEOGRAFIJU SVEUČILIŠTA
U ZAGREBU
INSTITUT DE GEOGRAPHIE DE L'UNIVERSITE DE ZAGREB

UREDIVAČKI ODBOR SERIJE
*Dr Ivo Baučić, Dr Mladen Friganović, Živko Maravić
i Dr Alica Wertheimer-Baletić*

ODGOVORNI UREDNIK
Dr Ivo Baučić

LEKTOR
Josip Silić

TEHNIČKI UREDNIK I KOREKTOR
Anđelka Petaković

TISAK: »ZADRUŽNA ŠTAMPA« ZAGREB, Dalmatinska ul. 12

PREDGOVOR SERIJI

Već nekoliko godina Institut za geografiju Sveučilišta u Zagrebu poklanja osobitu pažnju proučavanju suvremenih pojava i procesa u našem društvu. Tako je od 1967. g. u program naučno-istraživačkog rada Instituta uključeno i proučavanje problematike koja je povezana sa zapošljavanjem naših radnika u inozemstvu. U međuvremenu, migracije radnika u inozemstvo postale su jedan od naših najakutnijih društveno-gospodarskih problema, a izučavanje stanovitih aspekata zapošljavanja u inozemstvu jedan od zadataka ovog Instituta. Zbog toga je u okviru Instituta osnovan Odjel za migracije kojem je zadaća da prikuplja statističku i ostalu dokumentaciju o našim radnicima u inozemstvu, da naučno prati i analizira migracijske tokove i tako pridonosi spoznaji o svrsishodnim mjerama kojima bi privremeno zapošljavanje naših radnika u inozemstvu postalo čimbenik ubrzanijeg gospodarskog i društvenog razvitka zemlje. Da bi što bolje udovoljio svojoj zadaći, Institut pokreće objavljivanje serije radova o migracijama radnika. U tim radovima će se povremeno objavljivati rezultati ovih istraživanja.

Uređivački odbor

SADRŽAJ

SPISAK TABELA	7
SPISAK SLIKA	8
PREDGOVOR	9
VANJSKE MIGRACIJE KAO OBLIK PROSTORNE POKRETLJIVOSTI RADNE SNAGE	11
ZADATAK I METODOLOGIJA PRETHODNE STUDIJE	14
BROJ I OSNOVNE STRUKTURE RADNIKA KOJI SU IZ JUGOSLAVIJE OTIŠLI NA RAD U SR NJEMAČKU 1965-1968. G.	18
Broj jugoslavenskih radnika u SR Njemačkoj u stalnom je porastu	18
Glavnina radnika iz dviju emigrantskih regija.....	24
U 1968. godini »otvaraju« se nova područja migracije.....	26
Udio ženskih migranata u porastu	28
Trećina radnika mlađa od 25 godina	31
Glavnina je migranata prije odlaska zasnovala bračnu zajednicu	32
Među otišlim u SR Njemačku pretežno su nekvalificirani i priučeni radnici	33
Veći udio vanjske migracije radne snage iz gradskih naselja	39
Proces zapošljavanja u SR Njemačkoj u naglom je porastu i širi se po čitavoj Jugoslaviji	40
PROSTORNI RAZMJETAJ RADNIKA IZ JUGOSLAVIJE U SR NJEMAČKOJ GRANE DJELATNOSTI, ZARADE I NOVČANE DOZNAKE ZA JUGOSLAVIJU	42
Radnici iz Jugoslavije pretežno u južnoj Njemačkoj i sjevernom Porajnju	42
Metalurgija, metalna industrija i građevinarstvo osnovne su grane djelatnosti radnika iz Jugoslavije	42
Relativno mnogo zarađuju, ali malo doznaju u Jugoslaviju.....	51
RAZLIČIT UDIO REPUBLIKA I POKRAJINA JUGOSLAVIJE U VANJSKIM MIGRACIJAMA RADNE SNAGE ..	54
Glavnina je otišlih radnika iz Hrvatske i Bosne i Hercegovine	54

METODOLOŠKI PRISTUP ZA UPOZNAVANJE MOTIVA ZAPOŠLJAVANJA U INOZEMSTVU I ISTRAŽIVANJE MIGRACIJE	68
Informacije o mogućnostima i prednostima zapošljavanja u inozemstvu imaju najveće značenje u širenju procesa vanjskih migracija.....	68
Anketiranjem se najbolje mogu upoznati motivi, posljedice i proces zapošljavanja u inozemstvu .	72
NEKE SPECIFIČNOSTI VANJSKIH MIGRACIJA RADNE SNAGE IZ POJEDINIH REPUBLIKA I POKRAJINA JUGOSLAVIJE.....	74
Iz zapadne Hercegovine i jugozapadne Bosne proces zapošljavanja u inozemstvu prenosi se u sjevernu Bosnu	74
Od 1969. godine proces zapošljavanja u inozemstvu sve više zahvaća i Crnu Goru.....	76
Hrvatska ima najveću stopu vanjske migracije radne snage iz Jugoslavije	78
Posljednjih nekoliko godina u Makedoniji je obnovljeno pečalbarstvo u inozemstvo	82
Suvremenim privrednim razvitkom u Sloveniji posljednjih godina smanjuje se odlazak na rad u inozemstvo	84
Uža Srbija još je uvijek relativno slabo zahvaćena procesom vanjskih migracija radne snage	87
U Vojvodini je proces zapošljavanja u inozemstvu najjače zahvatio Bačku.....	88
Kosovo traži put bržeg razvitka i privremenim zapošljavanjem radne snage u inozemstvu.....	90
HERKUNFT UND STRUKTUR DER ARBEITNEHMER AUS JUGOSLAWIEN IN DER BR DEUTSCHLAND	92
ORIGIN AND STRUCTURE OF YUGOSLAV WORKERS EMPLOYED IN THE GERMAN FEDERAL REPUBLIC	102
PROVENANCE ET STRUCTURES DES TRAVAILLEURS YOUGOSLAVES EN REPUBLIQUE FEDERALE ALLEMANDE.....	111

SPISAK TABELA

- I: Strani radnici u zemljama zapadne i srednje Evrope 1969-1970. g. prema zemljama porijekla
- II: Pregled izdatih dozvola za rad u SR Njemačkoj i evidentiranih odlazaka na rad u SR Njemačku kod jugoslavenske službe za zapošljavanje 1965-1968. g.
- III: Udio stranih radnika u ukupnom broju zaposlenih u SR Njemačkoj i kretanje zapošljavanja jugoslavenskih radnika u SR Njemačkoj od 1954. do 1970. g.
- IV: Kretanje broja vjerojatnih povratnika radnika iz Jugoslavije s rada u SR Njemačkoj
- V: Radnici iz Jugoslavije i svi strani radnici prema dužini radnog staža u SR Njemačkoj (stanje 1. oktobra 1967)
- VI: Radnici iz Jugoslavije i svi strani radnici u SR Njemačkoj prema dužini boravka od prvog dolaska u %
- VII: Stanovništvo Jugoslavije, zaposleni u Jugoslaviji i otišli na rad u SR Njemačku 1965-1968. g. po republikama i pokrajinama
- VIII: Broj jugoslavenskih radnika otišlih u SR Njemačku 1965-1968. po republikama i pokrajinama
- IX: Udio broja stanovnika 1961. i radnika otišlih u SR Njemačku 1965-1968. g. iz pojedinih republika i pokrajina prema tipovima naselja
- X: Radnici otišli na rad u SR Njemačku 1965-1968. godine prema tipovima naselja stalnog boravka, spolu i godini odlaska
- XI: Zanimanje radnika iz Jugoslavije koji su otišli na rad u SR Njemačku 1965-1968. prema spolu
- XII: Grupe zanimanja radnika otišlih na rad u SR Njemačku 1965-1968. g. prema tipu naselja stalnog boravka u Jugoslaviji
- XIII: Radnici iz Jugoslavije prema regionalnom rasporedu u SR Njemačkoj (stanje krajem juna)
- XIV : Okruzi zavoda za rad u SR Njemačkoj (Arbeitsamtbezirk) u kojima je krajem septembra 1969. g. bilo zaposleno preko 2000 radnika iz Jugoslavije
- XV: Svi strani radnici i radnici iz Jugoslavije u SR Njemačkoj prema granama djelatnosti u kojima su radili krajem septembra 1969.
- XVI: Grupe djelatnosti u kojima je u SR Njemačkoj 1969. g. bilo zaposleno preko 1000 radnika iz Jugoslavije

XVII: Visina bruto zarade za jedan sat rada kod svih stranih radnika i radnika iz Jugoslavije u SR Njemačkoj prema spolu u jesen 1968. u

XVIII: Pregled visine zarada radnika iz Jugoslavije na radu u SR Njemačkoj i dostavljanje ušteđevine u Jugoslaviju

XIX: Broj i udio otišlih na rad u SR Njemačku u 1969. g. iz različitih dijelova Jugoslavije

XX: Površine, obradive površine i poljoprivredno stanovništvo po republikama i pokrajinama

SPISAK SLIKA

- 1: Kretanje broja stranih radnika i radnika iz Jugoslavije u SR Njemačkoj 1954-1970.
- 2: Dobna struktura radnika iz Jugoslavije koji su otišli na rad u SR Njemačku 1965-1968.
- 3: Radnici otišli na rad iz Jugoslavije u SR Njemačku 1965-1968. prema bračnom stanju i grupama zanimanja
- 4: Radnici otišli iz Jugoslavije na rad u SR Njemačku 1965-1968. prema dobnim grupama i grupama zanimanja
- 5: Broj radnika iz Jugoslavije u okruzima zavoda za rad u SR Njemačkoj krajem septembra 1969.
- 6: Udio radnika iz Jugoslavije u ukupnom broju stranih radnika u pokrajinama SR Njemačke 1968.
- 7: Udio radnika iz Jugoslavije u ukupnom broju stranih radnika u pokrajinama SR Njemačke 1969.
- 8: Udio zaposlenih u pojedinim granama djelatnosti u SR Njemačkoj krajem septembra 1969.
- 9: Udio pojedinih republika i pokrajina Jugoslavije u ukupnom stanovništvu 1968, zaposlenim u Jugoslaviji i otišlim na rad u SR Njemačku 1965-1968.
- 10: Indeksi kretanja ukupnog broja zaposlenih, osoba koje traže zaposlenje i prijavljenih slobodnih radnih mjesta 1960-1969.
- 11: Indeksi kretanja ukupnog broja zaposlenih u privatnom i društvenom sektoru 1965-1968. u republikama i pokrajinama Jugoslavije
- 12: Shematski prikaz zapošljavanja u inozemstvu

PREDGOVOR

Nakon dugogodišnje obostrano korisne naučne suradnje Geografski institut Tehničkog sveučilišta u Münchenu i Institut za geografiju Sveučilišta u Zagrebu počeli su u 1968. godini proučavati jugoslavenske radnike na privremenom radu u SR Njemačkoj.

Ovo su rezultati prve faze istraživačkog rada, tzv. »prethodne studije«, za koju je s njemačke strane financijska sredstva osigurala Njemačka istraživačka zajednica (Deutsches Forschungsgemeinschaft) iz Bad Godesberga, a s jugoslavenske strane Republički fond za naučni rad SR Hrvatske, Sveučilište u Zagrebu i Komitet za pitanja vanjskih migracija Saveznog izvršnog vijeća u Beogradu.

Prema molbama koje jugoslavenski radnici ispunjavaju pri traženju njemačke vize i dozvole za rad, a koje su pohranjene u Ambasadi SR Njemačke u Beogradu i Generalnom konzulatu u Zagrebu, u ovoj prethodnoj studiji obrađene su osnovne strukture jugoslavenskih radnika na privremenom radu u SR Njemačkoj prema njihovu porijeklu u Jugoslaviji. Prethodnom studijom izrađeni su probni upitnici za anketiranje radnika iz SFRJ koji su bili ili se sada nalaze na radu u stranim zemljama i radnika koji se žele zaposliti u inozemstvu. Probno je anketiranje provedeno u 5 različitih područja Jugoslavije, a rezultati su tog anketiranja također sastavni dio ovog rada. Prethodnom studijom izrađen je i program rada na glavnoj studiji projekta »Jugoslavenski radnici u SR Njemačkoj«.

Čast nam je izraziti veliku zahvalnost svima onima koji su na bilo koji način pomogli pri izradi ove studije, a posebnu zahvalnost dugujemo službenicima Ambasade SR Njemačke u Beogradu i Generalnog konzulata SR Njemačke u Zagrebu.

Unaprijed se najsrdacnije zahvaljujemo svima onima koji će svojim primjedbama na tekst probnih upitnika i program izrade glavne studije poduprijeti naša nastojanja da se što svestranije i uspješnije analizira cjelokupna problematika u vezi s migracijom jugoslavenske radne snage u SR Njemačkoj.

U Münchenu i Zagrebu maja 1970. g.

Prof. dr IVAN CRKVENIĆ, direktor
Instituta za geografiju
Sveučilišta u Zagrebu

Prof. Dr. WOLFGANG HARTKE,
Geographisches Institut der
Technischen Universität München

VANJSKE MIGRACIJE KAO OBLIK PROSTORNE POKRETLJIVOSTI RADNE SNAGE

Udovoljavajući osnovnim životnim funkcijama, čovjek se svakodnevno kreće od mjesta stanovanja do mjesta rada, obrazovanja, snabdijevanja, odmora i razonode. Dok se u agrarnom društvu čovjek kretao uglavnom samo od kuće do njive, u industrijskom mu je društvu redovito ne samo udaljenije mjesto rada nego se kreće i zbog udovoljavanja ostalim funkcijama svojeg bivstvovanja na Zemlji (izobrazba, odmor, razonoda). Suvremeno društvo iz dana u dan sve je pokretljivije a ta je mobilnost jedna od njegovih glavnih osobina. Zato je i proučavanje prostorne pokretljivosti stanovništva jedan od primarnih zadataka suvremene geografije.

Nas u ovom slučaju posebno zanimaju kretanja u vezi s osnovnim funkcijama ljudske egzistencije: između mjesta stanovanja i mjesta rada. Rad je ne samo osnovna funkcija čovjeka nego se njime u pravilu stječu sredstva za udovoljavanje ostalih životnih potreba. Vrlo često, mjesto rada nije u mjestu stanovanja. Ako je ono u blizini, onda se redovito svakog dana putuje do mjesta rada i istog dana vraća u mjesto stanovanja. U tom je slučaju riječ o dnevnoj migraciji radne snage. Putovanje u udaljenije mjesto rada redovito zahtijeva izbjivanje iz mjesta stanovanja preko čitavog radnog tjedna, pa tada govorimo o tjednoj migraciji radne snage. Ponekad je radnik prinuđen potražiti zaposlenje u još udaljenijim područjima, pa u mjestu rada boravi od nekoliko tjedana do nekoliko mjeseci i tada je riječ o sezonskoj migraciji radne snage. Poseban je oblik mobilnosti radne snage odlazak na privremeni rad u strane zemlje - vanjska migracija radne snage.

Pored takvih oblika migracije radne snage od mjesta stanovanja do mjesta rada treba imati u vidu to da je mjesto rada najčešće motiv stalnog preseljavanja, tj. promjene mjesta stanovanja.

Nesrazmjer između ponude i potražnje radne snage izazvao je u sadašnjim ekonomsko-socijalnim uvjetima migraciju radnika iz privredno slabije razvijenih zemalja evropskog juga u industrijski razvijenije zemlje srednje i zapadne Evrope. Iako je privremeni odlazak na rad u strane zemlje započeo u Evropi još prije prvog svjetskog rata, ta je pojava tek disproporcijom privrednog razvoja u posljednjih desetak godina poprimila široke razmjere, te se broj stranih radnika u zemljama zapadne i srednje Evrope u tom razdoblju naglo i sve više povećava.

1969-1970. godine u zemljama zapadne i srednje Evrope radilo je gotovo 9 milijuna stranih radnika (tab. I). Oko polovica je tih radnika iz zemalja južne i jugoistočne Evrope i Turske; druga je polovica uglavnom iz

Tab. I: Strani radnici u zemljama zapadne i srednje Evrope 1969-1970. g. prema zemljama porijekla
 Tab. I: Ausländische Arbeitnehmer in west- und mittl eropäischen Landern 1969-1970 nach
 Herkunftsländern
 Tab. I: Foreign workers in West-European countries 1969-1970, according to country of origin

Zemlje emigracije	Zemlje imigracije														UKUPNO			
	SR Njemačka*1		Francuska**2		Austrija**3		Švicarska**4		Švedska**5		Belgija**6		Nizozemska**7		Vel. Brita- nija**8		Broj	%
	Broj	%	Broj	%	Broj	%	Broj	%	Broj	%	Broj	%	Broj	%	Broj	%		
Jugoslavija	389000 68,7	21,1	51600 9,1	1,6	66400 11,8	76,4	21300 3,8	2,1	28300 5,0	8,7	4100 0,7	0,9	3000 0,5	4,6	2300 0,4	0,1	566200 100,0	6,4
Italija	375000 21,5	20,4	611900 35,1	19,3	800 0,1	0,9	539000 31,0	54,5	8200 0,5	2,5	176000 10,1	38,5	9500 0,5	14,4	21000 1,2	1,1	1741400 100,0	19,7
Španjolska	165900 17,1	9,0	616800 63,6	19,5	200 0,02	0,2	101700 10,5	10,3	3700 0,4	1,2	48000 5,0	10,5	11500 1,2	17,4	21500 2,2	1,1	969300 100,0	11,0
Portugal	40200 7,5	2,2	479700 89,8	15,2	—	—	2000 0,4	0,2	1100 0,2	0,3	4500 0,8	1,0	2000 0,4	3,0	4500 0,9	0,2	534000 100,0	6,0
Grčka	229400 82,6	12,5	10400 3,8	0,3	300 0,1	0,4	8700 3,1	0,9	9300 3,4	2,9	14000 5,0	3,1	1500 0,5	2,3	4000 1,5	0,2	277600 100,0	3,1
Turska	328000 79,8	17,8	8800 2,1	0,3	12300 3,0	14,2	10100 2,5	1,0	22000 5,4	6,8	11500 2,8	2,5	15000 3,7	22,7	3000 0,7	0,2	410700 100,0	4,7
Ostale zemlje	311400 7,2	17,0	1388100 32,0	43,8	6900 0,2	7,9	305000 7,0	30,9	251800 5,8	77,6	198500 4,5	43,5	23500 0,5	35,6	1856500 42,8	97,1	4341700 100,0	49,1
UKUPNO	1838900 30,8	100,0	3167300 35,8	100,0	86900 1,0	100,0	987800 11,2	100,0	324400 3,7	100,0	456600 5,2	100,0	66000 0,7	100,0	1913000 21,6	100,0	8840900 100,0	100,0

*Samo zaposleni stranci. ** Svi stranci (radnici, žene, djeca i nezaposleni stranci).

¹ Stanje krajem jula 1970 — izvor: Amtliche Nachrichten der Bundesanstalt für Arbeit, Nürnberg, No. 40, 1970.

² Stanje 31. 12. 1969 — izvor: Ministère de l'Interieur, Paris 1970.

³ Stanje sredinom 9. 1970 — izvor: Bundeskammer, Wien.

⁴ Stanje 31. 12. 1969 — izvor: Die Volkswirtschaft, Heft 4, 1970.

⁵ Stanje 31. 12. 1968 — (za Jugoslaviju 31. 12. 1969) — izvor: Statistical Reports, 1969 i 1970. Composition of the Population 31. 12. 1968. i 31. 12. 1969. National Central Bureau, of Statistics, Stockholm.

⁶ Stanje 1. 1. 1969 (za Jugoslaviju 1. 1. 1970) — izvor: podaci Ministère de la Justice Administration de la Sûreté Publique, Bruxelles (za Jugoslaviju: Ministère de l'emploi et du travail, Bruxelles).

⁷ Stanje 15. 10. 1969 — izvor: podaci Ministère van Sociale Zaken en Volksgezondheid, Directie voor algemene beleids aangelegenheden. Podaci se odnose samo na strane radnike koji su u Nizozemskoj manje od 5 godina dobivaju dozvolu za rad (15. 10. 1969. bilo je registrirano sa stalnom dozvolom 60 radnika iz Jugoslavije).

⁸ Stanje: decembar 1968 — izvor: Annual Report of Institute of Race Relations, London.

privredno nedovoljno razvijenih zemalja drugih kontinenata. Među njima bilo je i 566 200 radnika iz Jugoslavije.

Sredinom 1970. godine radilo je u stranim zemljama oko 600 000 radnika iz Jugoslavije. Prema statistikama zemalja imigracije i različitih procjena bilo je zaposleno u SR Njemačkoj 400 000, Austriji 65 000, Francuskoj 55 000, Švedskoj 30 000, Švicarskoj 250 00 i ostalim zemljama oko 25 000 radnika iz Jugoslavije.

Preko 70% svih jugoslavenskih vanjskih migranata zaposleno je u SR Njemačkoj. A među 1 838 900 stranih radnika zaposlenih u SR Njemačkoj, 30. 6. 1970. godine, radnici iz Jugoslavije bili su najbrojniji - 21,1%.¹ Sve do sredine 1970. g. najveći su udio imali radnici iz Italije.

U septembru 1969. g. strani su radnici imali udio od 7,0% ukupnog broja zaposlenih u SR Njemačkoj, a u isto vrijeme oko 13,5% svih aktivnih stanovnika Jugoslavije zaposlenih izvan individualne poljoprivrede radilo je u stranim zemljama.

I devizna sredstva koje jugoslavenski radnici iz SR Njemačke prenose u Jugoslaviju stalno se povećavaju (1963. g. 80 mil. maraka, 1964. g. 104, 1965. g. 131, 1966. g. 191, 1967. g. 196, 1968. g. 238. U 1969. godini doznake radnika iz SR Njemačke više su se nego udvostručile u odnosu na prethodnu godinu: 503 mil. maraka, odnosno oko 137. mil dolara ili 1,72 milijarde dinara.²

Očito je za obje zemlje, naročito za Jugoslaviju, od velike važnosti analizirati i proučiti cjelokupnu problematiku ove grupe vanjskih migranata koju karakteriziraju brojne i značajne osobitosti.

¹ Prema najnovijim podacima Saveznog ureda za rad (Bundesanstalt für Arbeit) u Nürnbergu 30. 9. 1970. g. bilo je u SR Njemačkoj 424 500 radnika iz Jugoslavije.

² Ausländische Arbeitnehmer (Beschäftigung, Anwerbung, Vermittlung). Erfahrungsbericht 1968, str. 5, i Ausländische Arbeitnehmer 1969, str. 5, izdavač Bundesanstalt für Arbeit, Nürnberg.

ZADATAK I METODOLOGIJA PRETHODNE STUDIJE

Najvažniji zadatak prethodne studije projekta »Radnici iz Jugoslavije u SR Njemačkoj« sastojao se u utvrđivanju prostornih raznolikosti u Jugoslaviji koje su u vezi s odlaskom radnika na privremeni rad u SR Njemačku. Da bi se mogla provesti strukturna analiza prostornih i drugih razlika, trebalo je prikupiti podatke o našim radnicima u SR Njemačkoj na osnovi sadašnje političko-teritorijalne podjele Jugoslavije po općinama.

Jedinu osnovu za prostorno diferenciranje migranata u SR Njemačku prema porijeklu iz Jugoslavije pružaju arhive Ambasade SR Njemačke u Beogradu i Generalni konzulat u Zagrebu, u kojima se četiri posljednje godine pohranjuju molbe što ih radnici iz Jugoslavije podnose pri traženju njemačke vize i dozvole za rad. Molbe za dozvolu zaposlenja u SR Njemačkoj i radnu vizu podnose se na posebnim dvojezičnim formularima.³

Od 1965. do 1968. g. njemačka diplomatska predstavništva u Jugoslaviji izdala su 168 312 dozvola za rad u SR Njemačkoj (tab. II) i imaju za to razdoblje pohranjen isto tolik broj ispunjenih formulara. Vodeći računa o tome da u Jugoslaviji ima preko 27000 naselja u 499 osnovnih političko-teritorijalnih jedinica - općina, odlučili smo se za obradu uzorka od 25% svih ispunjenih formulara, tj. ukupno je obrađeno preko 40 000 formulara. Na posebnu shemu za elektronsku obradu podataka šifrirani su ovi podaci:

1. mjesto stalnog boravka radnika u SFR Jugoslaviji⁴
2. mjesec i godina podnošenja molbe za zaposlenje u SR Njemačkoj
3. godina rođenja⁵
4. spol
5. bračno stanje

³ Prikupljanje podataka iz arhivske građe pohranjene u diplomatskim predstavništvima SR Njemačke u SFRJ provedeno je u prvoj polovici 1969. g. Na tome su radili suradnici iz SR Njemačke. Time su prikupljeni podaci o strukturnim obilježjima naših radnika koji su otišli na rad u SR Njemačku 1965-1969. g. Zbog teškoća u osiguranju naše participacije u troškovima za obradu, interpretaciju i objavljivanje podataka prošla je jedna cijela godina, pa su u međuvremenu prikupljeni u njemačkim diplomatskim predstavništvima i podaci o našim radnicima koji su se posredovanjem konzularnog odjeljenja Ambasade SR Njemačke u Beogradu i Generalnog konzulata u Zagrebu zaposlili u SR Njemačkoj u 1969. g. i prvoj polovici 1970. g. Ti će podaci biti obrađeni i objavljeni zajedno s podacima o radnicima koji su otišli na rad u SR Njemačku posredovanjem njemačke delegacije pri Saveznom birou za poslove zapošljavanja u Beogradu koja je počela radom u martu 1969. g.

⁴ Suradnici iz SR Njemačke na posebnim su formularima ispisivali ime naselja stalnog boravka radnika u Jugoslaviji, a suradnici iz Jugoslavije naknadno su taj podatak šifrirali prema kodeksu šifara kojima se koristi jugoslavenska statistička služba.

⁵ Izdvojene su ove starosne grupe emigranata: I. do 24 g., II. 25-29 d., III. 30-34 g., IV. 35-39 g. i V. 40 i više g.

Tab. II: Pregled izdatih dozvola za rad u SR Njemačkoj i evidentiranih odlazaka na rad u SR Njemačku kod jugoslavenske službe za zapošljavanje 1965-1968. g.*

Tab. II: Zahl der in den deutschen Vertretungsstellen in Jugoslawien ausgestellten Arbeitsvisa für die BRD und Zahl der Beschäftigten in der BRD, ermittelt bei den jugoslawischen Arbeitsämtern zwischen 1965 und 1968

Tab. II: Labour permits issued for work in the German Federal Republic, and departures for work in the G. P. R., registered with the Yugoslav employment services from 1965-1968

Godina	Broj izdatih dozvola za rad u SR Njemačkoj prema evidenciji u njemačkim službenim predstavništvima			Evidentirano kod jugoslavenske službe za zapošljavanje	
	u Beogradu	u Zagrebu	Ukupno	broj	% prema broju zaposlenih posredstvom njemačkih službenih predstavništava u Jugoslaviji
1	2	3	4	5	6
1965	5 933	21 888	27 821	17 006	61,1
1966	9 622	39 726	49 348	21 611	43,8
1967	1 770	6 855	8 625	3 834	44,5
1968	14 090	68 428	82 518	43 815	53,1
Ukupno 1965—68	31 415	136 897	168 312	86 266	51,2
1969	91 867**	88 153	180 020	93 358	51,9
Ukupno 1965—69	123 282	225 050	348 332	179 624	51,6

* Izvor: Arhive Ambasade SR Njemačke u Beogradu (za Srbiju i Makedoniju) i Generalnog konzulata SR Njemačke u Zagrebu (za Hrvatsku, Sloveniju, Bosnu i Hercegovinu i Crnu Goru); podaci o evidenciji jugoslavenske službe za zapošljavanje prema publikacijama: Zapošljavanje u inozemstvu u 1964/65, 1966, 1967, 1968. i 1969. g. — izdavač: Savezni biro za poslove zapošljavanja, Beograd.

** Od ovog broja preko Njemačke delegacije zaposleno je 67 752, a preko Konzularnog odjeljenja Ambasade SR Njemačke u Beogradu 24 115 radnika.

6. zanimanje⁶

7. tip naselja stalnog boravka u Jugoslaviji⁷

Smatrajući da će društveno-ekonomska diferencijacija pojedinih dijelova Jugoslavije u vezi s odlaskom radnika na rad u SR Njemačku doći do izražaja i u političko-teritorijalnoj podjeli po općinama, one su uzete

⁶ Izdvojene su ove grupe zanimanja:

grupa I: poljoprivrednik, ribar, šumski radnik, radnik, pomoćni radnik, zidar i tesar

grupa II: rudar, bravar, varilac, tokar, mehaničar, električar, tekstilni radnik, cipelar, staklar, keramičar, pekar, mesar, grafički radnik, soboslikar i ostala zanimanja u «industriji i zanatstvu

grupa III: radnik u saobraćaju, trgovini i ugostiteljstvu, kućne pomoćnice, službenik, radnik sa srednjom, višom i visokom stručnom spremom

grupa IV: penzioner, rentijer, domaćica, nezaposlen, izdržavan, bez zanimanja

⁷ Naselja su grupirana u seoska, mješovita i gradska prema podjeli koju je provela jugoslavenska statistička služba, i to na osnovi kriterija veličine naselja i udjela poljoprivrednog stanovništva:

kao osnova za prikaz ostalih varijabla (godina odlaska na rad u SR Njemačku, spol, starost, bračno stanje, zanimanje i tip naselja).

Općine u pojedinom gradskom području spojene su u ovoj obradi u jednu teritorijalnu jedinicu.⁸ Time je ukupno dobivena 481 teritorijalna jedinica, koje su u obradi grupirane po socijalističkim republikama i autonomnim pokrajinama.⁹

Tabelarni i grafički prikazi osnovnih podataka o broju i strukturama radnika koji su iz pojedine općine, republike ili pokrajine Jugoslavije otišli na rad u SR Njemačku 1965-1968. g. priloženi su ovom radu (prilog 17).

U nastojanju da se objasni velika raznolikost koja postoji u različitim dijelovima Jugoslavije u odnosu na broj i strukturu radnika koji odlaze na rad u strane zemlje, podaci dobiveni obradom molbi za rad u SR Njemačkoj uspoređeni su s različitim podacima jugoslavenske statističke službe (broj stanovnika, broj stanovnika na 1 km², broj poljoprivrednog stanovništva, udio zaposlenih u društvenom sektoru u odnosu na broj stanovnika i udio dnevnih migranata među radnicima i službenicima). Uspoređenje tih različitih podataka pokazalo je da raznolikost broja i strukture jugoslavenskih migranata nije moguće objasniti isključivo gospodarskim položajem pojedinaca i čitavih regija, već da na to utječu i različiti drugi razlozi, pa je izrađen model zapošljavanja u stranim zemljama.

Da bismo se što bolje upoznali s problematikom koja je povezana s odlaskom radnika iz SFR Jugoslavije u SR Njemačku, posebno sa specifičnom problematikom pojedinih područja iz kojih radnici u većem broju odlaze na rad u strane zemlje, organizirano je u 1968. i 1969. g. više grupnih diskusija s predstavnicima službe za zapošljavanje, upravnih i političkih institucija u Jugoslaviji i u jugoslavenskim predstavništvima u SR Njemačkoj.

Broj stanovnika	Postotak poljoprivrednog stanovništva		
	gradsko	mješovito	seosko
ispod 300	—	—	sva
300— 999	—	do 30	31 i više
1 000— 1 999	—	do 40	41 i više
2 000— 2 999	do 10	11—40	41 i više
3 000— 9 999	do 30	31—60	61 i više
10 000—14 999	do 60	61—70	71 i više
15 000 i više	do 70	70 i više	—

⁸ 13 općina Beograda (Barajevo, Ćukarica, Grocka, Novi Beograd, Obrenovac, Palilula, Savski Venac, Sopot, Stari Grad, Voždovac, Vračar, Zemun i Zvezdara) spojeno je u teritorijalnu jedinicu »Beograd«; 5 općina Ljubljane (Bežigrad, Centar, Moste-Polje, Šiška i Vič-Rudnik) čini teritorijalnu jedinicu »Ljubljana«; 3 su općine Sarajeva (Sarajevo-Centar, Sarajevo-Novo i Vogošća) u teritorijalnoj jedinici »Sarajevo«.

⁹ Broj je teritorijalnih jedinica po kojima su prikazani podaci u ovome radu u pojedinim republikama i pokrajinama ovakav:

Bosna i Hercegovina	104
Crna Gora	20
Hrvatska	104
Makedonija	30
Slovenija	56
Srbija (uža)	101
Vojvodina	44
<u>Kosovo</u>	<u>22</u>
Jugoslavija	481

Vođeno je i više grupnih diskusija u Jugoslaviji s radnicima koji su bili na radu u SR Njemačkoj i s članovima obitelji radnika koji su na radu u Njemačkoj. I u SR Njemačkoj su vođene grupne diskusije s radnicima iz Jugoslavije.

Na osnovi studija literature, upoznavanja odgovarajuće dokumentacije i rezultata obrade podataka iz molbi koje su jugoslavenski radnici ispunjavali pri traženju njemačke vize i dozvole za rad 1965-1968. g., zatim na osnovi neposrednog upoznavanja problematike različitim grupnim diskusijama izrađen je probni upitnik za anketiranje jugoslavenskih radnika na radu u stranim zemljama i za anketiranje domaćinstava koja imaju radnike na radu u stranim zemljama.

Posebno je anketiranje provedeno u 5 tipičnih područja u Jugoslaviji i u jednoj pokrajini SR Njemačke (Bavarska). Ukupno je anketirano 338 radnika ili članova njihovih domaćinstava.

Na osnovi rezultata probnog anketiranja i vođenja grupnih diskusija u pojedinim dijelovima Jugoslavije provedena je početna tipizacija jugoslavenskih područja vanjskih migracija radne snage.

U uvjerenju da će biti osobito korisno ako specifičnu problematiku pojedinih jugoslavenskih republika i pokrajina budu obrađivali jedinstvenom metodologijom stručnjaci iz tih krajeva Jugoslavije, u svakoj su republici, osim u SR Crnoj Gori, angažirana po dva suradnika a u SR Crnoj Gori i autonomnim pokrajinama po jedan suradnik.¹⁰

Osnovni rezultati dobiveni radom na prethodnoj studiji izloženi su i raspravljani na sastanku u Zagrebu 16. 12. 1969, kojem je prisustvovalo 86 predstavnika jugoslavenskih upravnih, društveno-političkih i različitih naučnih institucija, zatim suradnici iz SR Njemačke i predstavnik Generalnog konzulata SR Njemačke u Zagrebu.

Rezultati cjelokupnog rada na prethodnoj studiji omogućili su donošenje programa rada i izradu osnovne metodološke koncepcije za glavnu studiju projekta »Radnici iz Jugoslavije u SR Njemačkoj«.

Pored autora ovog rada na izradi metodologije prethodne studije projekta »Radnici iz Jugoslavije u SR Njemačkoj« i organizaciji istraživanja surađivali su i članovi Geografskog instituta Tehničkog sveučilišta u Münchenu: Helga Neubeck-Fischer, Karl Ganser i Klaus Neubeck.

Prvenstvena je želja da se ovim radom objavi i interpretira dostupna dokumentacija o osnovnim strukturama naših radnika u SR Njemačkoj. Da bi imalo što veću praktičnu vrijednost za sve one koji se zanimaju problematikom zapošljavanja naših radnika u stranim zemljama, posebno u SR Njemačkoj, obrađeni su i podaci koje o stranim radnicima redovno objavljuje njemačka služba za zapošljavanje, podaci jugoslavenske statističke službe i izvještaji jugoslavenske službe za zapošljavanje.

Ovaj rad nema pretenziju da naučno interpretira cjelokupnu problematiku u vezi sa zapošljavanjem naših radnika u SR Njemačkoj. Njegova je svrha da ukaže na opseg i osobitosti ove problematike te inicira potrebu daljnjeg upoznavanja uzroka i mogućih posljedica emigracijskih procesa.

¹⁰ Suradnici su naučni radnici, nastavnici i asistenti u vodećim geografskim institucijama pojedinih republika i pokrajina. Ukupno je 7 suradnika bilo po 2 mjeseca na tečaju u različitim Goethe-institutima u SR Njemačkoj, a zatim u Geografskom institutu Tehničkog sveučilišta u Münchenu na trodnevnom seminaru o metodama socijalno-geografskog istraživanja i proučavanja problematike migracije radne snage.

BROJ I OSNOVNE STRUKTURE RADNIKA KOJI SU IZ JUGOSLAVIJE OTIŠLI NA RAD U SR NJEMAČKU 1965-1968. G.

Broj jugoslavenskih radnika u SR Njemačkoj u stalnom je porastu. U godišnjim izvještajima njemačkog Saveznog ureda za rad (Bundesanstalt für Arbeit) u Nürnbergu daju se podaci o kretanju broja stranih radnika u SR Njemačkoj od 1954. g. (tab. III, sl. 1). U 1954. g. bilo je u SR Njemačkoj 72 906 radnika iz inozemstva. Među njima je udio radnika iz zemalja koje danas daju glavninu radne snage SR Njemačkoj (Italija, Grčka, Španjolska, Turska, Portugal i Jugoslavija) bio vrlo malen, svega 12,7%, pa iz toga zaključujemo da glavninu tih radnika čine politički emigranti koji su poslije rata došli u SR Njemačku.

Do 1959. g. broj stranih radnika u SR Njemačkoj u malom je porastu, a od tada, paralelno s naglim razvitkom njemačke privrede, broj i udio stranaca u ukupno zaposlenim u SR Njemačkoj naglo se povećava. Kontinuitet je jedino prekinut privrednom recesijom u 1967. i 1968. godini.

Od 1954. g., kada su u njemačkoj statističkoj službi prvi put poslije rata među stranim radnicima registrirani i radnici iz Jugoslavije, do posljednjih službenih statističkih podataka za 1970. g. broj radnika iz Jugoslavije u SR Njemačkoj u stalnom je porastu (1954. g. 1 901 radnik, a 30. 9. 1970. g. 424 500 radnika - tab. III, sl. 1). Zapošljavanje radnika iz Jugoslavije u većem je porastu od 1962. g., a povećanje je osobito veliko 1966, 1969. i 1970. godine. Značajno je da se i u vrijeme privredne recesije u SR Njemačkoj 1967. i 1968. g., kada se broj radnika iz svih drugih emigrantskih zemalja smanjio, jedino broj radnika iz Jugoslavije povećao.

Udio jugoslavenskih radnika u ukupnom broju stranih radnika u SR Njemačkoj postaje sve značajniji (1956. g. 2,3%, a 1970. g. 21,1% - tab. III).

Udio žena u ukupnom broju jugoslavenskih radnika u SR Njemačkoj do 1968. g. također je u kontinuiranom porastu (1959. g. 18,7%, 1968. g. 36,3% - tab. III), a zatim se naglim povećanjem broja migranata u 1969. i 1970. g. smanjuje (1969. 32,8%, a 1970. g. 25,0%).

Broj novopridošlih radnika iz Jugoslavije u SR Njemačku od 1956. godine dosta se neravnomjerno povećao. Osobito velik broj novih radnika došao je 1966, 1968. i 1969. godine (tab. IV). Njihov udio u ukupnom broju zaposlenih Jugoslavena bio je osobito velik 1962, 1968. i 1969. godine.¹¹

¹¹ Treba imati u vidu da su do 1967. g. kao novopridošli registrirani u njemačkoj službi za zapošljavanje samo oni koji su se u drugoj polovici godine prvi put zaposlili ili obnovili zaposlenje nakon prekida dužeg od tri mjeseca. Od 1968. g. registrirani su svi koji su se zaposlili ili obnovili zaposlenje u toku čitave godine.

Tab. III: Udio stranih radnika u ukupnom broju zaposlenih u SR Njemačkoj i kretanje zapošljavanja jugoslavenskih radnika u SR Njemačkoj od 1954. do 1970. godine

Tab. III: Anteil der ausländischen Arbeitnehmer an allen Beschäftigten in der BRD und Entwicklung der Zahl der jugoslawischen Arbeitnehmer in der BRD zwischen 1954 und 1970

Tab. III: Proportion of foreign workers in the total number of employed in the G. F. R., and trends in the employment of Yugoslav workers in the G. F. R. from 1954 to 1970

Godina	Radnici iz Jugoslavije u SR Njemačkoj									
	Ukupno					Žene				
	Udio stranih radnika u ukupnom broju zaposlenih u SR Njemačkoj u %	Ukupan broj stranih radnika u SR Njemačkoj	Broj	Lančani indeks	Udio u broju stranih radnika u SR Njemačkoj u %	Broj	Lančani indeks	Udio u broju radnika iz SFRJ u %	Broj novopridošlih na rad u SR Njemačkoj**	
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	
1954	72 906	0,4	1 801							
1955	79 607	0,4	2 085	115,7	2,5					
1956	98 818	0,5	2 297	110,1	2,6					
1957	108 190	0,6	2 778	120,9	2,6					
1958	127 083	0,6	4 846	174,4	3,8					
1959	166 829	0,8	7 310	150,8	4,4					
1960	279 390	1,3	8 826	120,7	3,2	1 374	120,5	18,7	1 997	
1961	507 419	2,3				1 657		18,7	3 358	
1962	655 463	3,0	23 608	267,4	3,6	4 309	260,0	18,2	4 400	
1963	811 213	3,6	44 428	188,1	5,5	9 298	215,7	20,9	4 400	
1964	932 932	4,1	53 057	119,4	5,7	11 142	119,8	21,0	9 962	
1965	1 164 364	5,5	64 060	120,7	5,5	14 443	129,6	22,5	25 139	
1966	1 314 031	6,1	96 675	150,9	7,4	25 471	176,3	26,3	19 440	
1967	1 023 747	4,9	97 725	101,0	9,5	32 202	126,4	32,9	17 459	
1968	1 089 873	4,9	99 660	101,9	9,8	36 202	112,4	36,3	30 983	
1969	1 372 059	6,4	226 290	227,1	16,5	74 170	204,9	32,8	50 869	
1970	1 838 959		388 953	171,9	21,2	119 700	161,4	30,8	15 379	

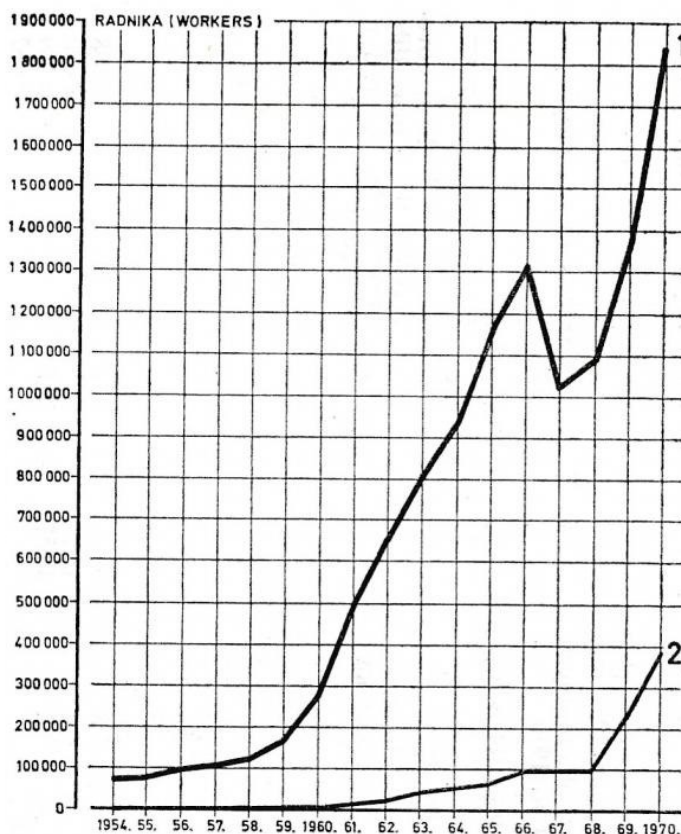
* Izvor: Ausländische Arbeitnehmer (Beschäftigung, Anwerbung, Vermittlung), Erfahrungsbericht 1962, 1963, 1964, 1965, 1966, 1967. i 1968, Ausländische Arbeitnehmer 1969, Presseinformationen Nr. 40 (1970). Izdavač: Bundesanstalt für Arbeit, Nürnberg. Podaci o broju radnika do 1960. g. odnose se na kraj jula, a od 1961. g. na kraj juna svake godine.

** Do 1967. radnici koji su u posljednjem polugodištu prvi put došli ili su obnovili zaposlenje nakon prekida dužeg od 3 mjeseca. Od 1968. radnici koji su u jednoj godini prvi put došli ili su obnovili zaposlenje koje je bilo prekinuto odlaskom iz SR Njemačke.

Sl. 1. Kretanje broja stranih radnika (1) i radnika iz Jugoslavije (2) u SR Njemačkoj od 1954-1970. g.

Abb. 1. Entwicklung der Zahl aller (1) und der Zahl jugoslawischen Gastarbeiter (2) in der BRD zwischen 1954 und 1970

Fig. 1. Numbers of foreign workers (1) and workers from Yugoslavia (2) employed in the German Federal Republic from 1954-1970

Koliko se radnika vratilo u pojedinoj godini s rada u SR Njemačkoj i došlo u Jugoslaviju, moglo se djelomično izračunati jedino posrednim putem. U jugoslavenskoj službi za zapošljavanje statistički je obuhvaćen samo vrlo mali broj povratnika koji su nakon povratka zatražili zaposlenje (tab. IV, stupac 6). Ni u statistici njemačke službe za zapošljavanje o tome nema izravnih podataka, ali se o broju i stopi povratnika može donekle zaključiti na osnovi usporedbe broja novopridošlih u pojedinom razdoblju s brojem prisutnih radnika na početku i na kraju tog razdoblja (vidi tab. IV). Vrijednost ovog računa umanjena je time što je njemačka služba za zapošljavanje do 1967. g. evidentirala kao novopridošle samo one koji su se zaposlili u drugoj polovici godine. Dok je u drugoj polovici godine broj novopridošlih tek malo veći od broja novopridošlih u prvoj polovici godine, broj je povratnika pod kraj godine neuporedivo veći nego u prvom dijelu godine. Zbog toga je u nekim godinama, statistički utvrđen, veći broj povratnika od broja novopridošlih u drugoj polovici godine (1963, 1964, 1966. i 1967). Podaci za 1968. i 1969. g. obuhvaćaju novopridošle u toku čitave godine pa imaju vrlo veliku vrijednost.

Kao daljnji nedostatak računskim putem dobivenih podataka o povratnicima jest to da su u njemačkoj službi za zapošljavanje kao novopridošli registrirani i oni koji su već radili u SR Njemačkoj a rad su prekinuli izbivanjem iz SR Njemačke duže od 3 mjeseca.¹² To ujedno znači da će se

¹² Od 192 200 radnika koji su registrirani kao novopridošli u 1969. g. za 177 600 je to bilo prvo zaposlenje u SR Njemačkoj, a 14600 (7,6%) je već bilo na radu u ovoj zemlji, samo su imali prekid duži od 3 mjeseca.

Tab. IV: Kretanje broja vjerojatnih povratnika radnika iz Jugoslavije s rada u SR Njemačkoj*

Tab. IV: Entwicklung der Zahl der jugoslawischen Arbeitnehmer, die wahrscheinlich aus der BRD zurückgekehrt sind

Tab. IV: Number of Yugoslav workers in the G. F. R. likely to return to Yugoslavia

Razdoblje	Novopridošli radnici iz Jugoslavije u SR Njemačku	Stvarno povećavanje ili smanjenje (—) broja radnika iz Jugoslavije u SR Njemačkoj	Razlika (povratnici ili preselili u druge zemlje)	Stopa povratnika ili preseljenih u druge zemlje**	Broj povratnika evidentiranih kod jugoslavenske službe za zapošljavanje***
1	2	3	4	5	6
1. 7—31. 12.					
1962	25 139	12 585	12 554	49,9	
1963	19 440	—1 267	20 707	106,5	
1964	17 459	—4 914	22 373	128,1	88
1965	30 983	4 476	26 507	85,6	318
1966	50 869	—3 034	53 903	106,0	792
1967	15 379	—10 376	25 755	167,5	3 448
1. 1—31. 12.					
1968	76 728	63 634	13 094	17,1	2 643
1969	192 232	148 561	43 671	22,7	3 651

* Izvor: Ausländische Arbeitnehmer 1969, str. 94 i 125. Izdavač: Bundesanstalt für Arbeit, Nürnberg 1970.

** Odnos broja povratnika ili preseljenih u druge zemlje prema broju novopridošlih u pojedinom razdoblju.

*** Izvor: Zapošljavanje u inostranstvu 1964. i 1965, 1966, 1967, 1968. i 1969. g. Statistički podaci službe za zapošljavanje. Izdavač: Savezni biro za poslove zapošljavanja, Beograd. Obuhvaćeni su samo oni koji su se nakon povratka prijavili službi za zapošljavanje.

jedan dio onih koji se ovakvim računom svrstavaju među povratnike, ponovno vratiti na rad u SR Njemačku, pa prema tome nisu stalni povratnici.

Razlikom između broja novopridošlih i stvarnog povećanja ili smanjenja broja radnika u tom razdoblju utvrđen je broj naših radnika koji su napustili SR Njemačku. Međutim, razumije se da to ne znači da su se svi oni povratili u Jugoslaviju jer je poznato da je dosta velik broj onih koji iz SR Njemačke preseljuju u druge zemlje, i to pretežno u prekomorske, te se time redovito transformiraju u stalne emigrante.

Unatoč ovakvim manjkavostima to nam je za sada najpouzdaniji podatak o broju i stopi povratnika i posebno pouzdan za posljednje dvije godine. Međutim, nikako se ne smije izgubiti iz vida vrijeme i način evidentiranja novopridošlih radnika u SR Njemačku i vrijednost da je jedan neevidentiran broj radnika iz SR Njemačke preselio u neku drugu zemlju. Podatke o stopi povratnika i dužini boravka na radu u SR Njemačkoj i preseljavanju u neku drugu zemlju trebat će prikupiti daljnjim istraživanjem.

Tab. V: Radnici iz Jugoslavije i svi strani radnici prema dužini radnog staža u SR Njemačkoj (stanje 31.oktobra1967.g.)*

Tab. V: Beschäftigungsdauer der jugoslawischen und Beschäftigungsdauer aller ausländischen Arbeitnehmer in der BRD (Stand 31 Oktober 1970)

Tab. V: Workers from Yugoslavia and all foreign workers according to length of service in the G. F. R. (situation on 31 October, 1967)

Strani radnici u SR Njemačkoj	Dužina radnog staža u godinama										Ukupno	
	< 1/2	1/2-1	1-2	2-3	3-5	5-8	> 8					
	Broj %	Broj %	Broj %	Broj %	Broj %	Broj %	Broj %	Broj %	Broj %	Broj %	Broj %	
Iz Jugoslavije	8 545 8,9	11 589 12,1	34 877 36,4	16 027 16,7	13 244 13,8	8 583 9,0	2 926 3,1	95 791	100,0			
Svi	85 023 9,0	67 225 7,1	194 571 20,6	172 631 18,3	201 476 21,2	156 151 16,5	68 627 7,3	945 704	100,0			

* Izvor: Ausländische Arbeitnehmer (Beschäftigung, Anwerbung, Vermittlung), Erfahrungsbericht 1967, str. 49.
Izdavač: Bundesanstalt für Arbeitsvermittlung und Arbeitslosenversicherung, Nürnberg.

O približnoj dužini boravka Jugoslavena na radu u SR Njemačkoj možemo donekle zaključivati iz statističkih podataka njemačke službe za zapošljavanje o radnom stažu jugoslavenskih radnika u 1967. g. (tab. V). Među zaposlenima u SR Njemačkoj 1. 10. 1967. g. najveći je bio udio onih koji imaju jednu do dvije godine radnog staža u SR Njemačkoj (36,4%). Međutim, znatan je i udio onih koji rade u SR Njemačkoj 2-5 godina (30,5%), pa čak i preko 5 godina (12,1%). Ako se dužina radnog staža radnika iz Jugoslavije usporedi s radnim stažom svih stranih radnika u Njemačkoj, vidljiv je mnogo veći udio radnika iz ostalih zemalja emigracije s dužim radnim stažom (preko 5 godina 23,8%). To se vidi i u tabelarnom prikazu dužine boravka u SR Njemačkoj nakon prvog dolaska (tab. VI). I kod muškaraca, a osobito kod ženskih, znatno veći udio radnika iz Jugoslavije ima kraće vrijeme boravka u Njemačkoj. To treba prvenstveno objašnjavati time što je udio radnika iz Jugoslavije u svim stranim radnicima u SR Njemačkoj tek posljednjih godina u stalnom i tako velikom porastu da su od sredine 1970. g. najbrojnija strana grupa. Koncem 1964. godine, prema podacima njemačkog Saveznog ureda za rad (Bundesanstalt für Arbeit u Nürnbergu, bilo je u SR Njemačkoj oko 50 000 jugoslavenskih radnika. Od 1965. do 1968. g., prema rezultatima njemačkih predstavništava u Jugoslaviji, dobilo je vizu i dozvolu za rad 168312 jugoslavenskih radnika (vidi tab. IV). Prema službenoj statistici njemačke službe za zapošljavanje koncem 1968. g. bilo je u SR Njemačkoj oko 150000 jugoslavenskih radnika. To znači da je koncem 1968. g. u SR Njemačkoj bio približno isti broj radnika koliko je dobilo njemačku vizu i dozvolu za rad od 1965. do 1968. g., pa su nam prema tome rezultati o porijeklu i strukturama jugoslavenskih radnika koji su dobiveni obradom podataka u molbama za zaposlenje u SR Njemačkoj

Tab. VI: Radnici iz Jugoslavije i svi strani radnici u SR Njemačkoj prema dužini boravka od prvog dolaska u %*

Tab. VI: Jugoslawische und ausländische Arbeitnehmer insgesamt, die sich seit ihrer erstmaligen Einreise ununterbrochen in der BRD aufhalten, nach der Dauer ihres Aufenthaltes in %*

Tab. VI: Workers from Yugoslavia and all foreign workers in the G. F. R., according to length of stay since their first arrival in Germany (in per cent)

	< 2 g.	2—4 g.	4—7 g.	> 7 g.
Muškarci				
Iz Jugoslavije	29	39	23	9
Svi	17	26	31	26
Ženske				
Iz Jugoslavije	42	42	16	
Sve	26	35	26	13

* Izvor: Reprezentativno anketiranje Saveznog ureda za rad (Bundesanstalt für Arbeit) u Nürnbergu 1968. g. Pod prvim dolaskom u SR Njemačku razumijeva se ono nakon kojega radnik nije pojedinačno izbivao iz SR Njemačke duže od 6 mjeseci.

jako reprezentativni i dobro nam mogu poslužiti za upoznavanje obilježja naših radnika zaposlenih u SR Njemačkoj koncem 1968. godine.

U Jugoslaviji je 1968. g. bilo zaposleno ukupno 3 587 000 osoba, odnosno 17,8% ukupnog broja stanovništva (tab. VII).¹³ Iz podataka po republikama i pokrajinama vide se znatne disproporcije između sudjelovanja pojedine republike i pokrajine u ukupnom broju stanovnika i ukupnom broju zaposlenih. Slovenija, Hrvatska i Vojvodina imaju veće sudjelovanje u ukupnom broju zaposlenih nego što im je sudjelovanje u ukupnom broju stanovnika, a sve ostale republike i pokrajine imaju manje. Dok je u Sloveniji zaposleno čak 30% ukupnog stanovništva, na Kosovu je zaposleno svega 7,8% stanovništva.

Kada se podaci o udjelu pojedine jugoslavenske republike i pokrajine u broju radnika koji su otišli na rad u SR Njemačku usporede s podacima o udjelu u ukupnom broju zaposlenih u Jugoslaviji, uočava se zanimljiva pojava da upravo one republike koje imaju relativno veliko sudjelovanje u broju zaposlenih u Jugoslaviji (Slovenija, Hrvatska, Vojvodina) istodobno imaju i veće sudjelovanje u broju migranata na rad u SR Njemačku (vidi tab. VII). U tom pogledu posebno mjesto ima Hrvatska, koja ima tek nešto više od % zaposlenih u Jugoslaviji, a gotovo 50% ukupnog broja otišlih na rad u SR Njemačku od 1965. do 1968. g. Bosna i Hercegovina ima veći udio u ukupnom broju otišlih u SR Njemačku nego što je njen udio u ukupnom broju zaposlenih u Jugoslaviji (vidi tab. VII).

Glavnina radnika iz dviju emigrantskih regija. Kada se promatra broj migranata po općinama na čitavom jugoslavenskom području (prilog 1) osobito dolaze do izražaja dva područja velikog broja migranata. To su s jedne strane općine u gospodarski slabo razvijenom planinskom i krškom području dalmatinske Zagore (s Imotskom krajinom), jugozapadne Bosne i zapadne Hercegovine. To područje prostorno nije veliko, ali su u njemu općine s najvećim brojem migranata u Jugoslaviji. Iz općina Livno i Imotski otišlo je npr. 1965-1968. g. na rad u SR Njemačku više od 3 000 radnika. Kada uz to imamo u vidu to da se taj kraj najranije uključio u evropske migracije radnika, tj. da je i među onima koji su otišli do 1965. g. najveći udio iz tog područja (osobito iz same općine Imotski), razumljivo je da ga treba tretirati kao najveće jugoslavensko žarište migracije radnika u strane zemlje.

Drugo područje većeg broja migranata po općinama jest u plodnoj Panonskoj nizini i zahvaća sjevernu i istočnu Hrvatsku, Bačku i sjeveroistočnu Sloveniju. Ono se s nešto manjim brojem migranata proširuje i na peri-panonsko područje srednje Hrvatske (s Kordunom i Banijom), susjedne krajeve u Sloveniji (Bela i Suha krajina) i sjeverozapadnoj Bosni. Ovo je prostorno najveće područje migriranja na rad u SR Njemačku 1965-1968. g., ali apsolutni broj migranata po općinama općenito nije tako velik kao u prvom emigrantskom području. Osim toga, u njemu ima više Općina s relativno malim brojem vanjskih migranata. U tom području osobito je velik broj migranata u gradskim općinama. Iz samog je Zagreba otišlo 1965-1968. g. na rad u SR Njemačku gotovo 20000 osoba. To je ujedno i najveći broj

¹³ Pod pojmom zaposlenih osoba obuhvaćeni su svi koji su u radnom odnosu u društvenom i privatnom sektoru. Nisu obuhvaćeni individualni poljoprivrednici, učenici u privredi i vlasnici privatnih radnji.

Tab. VII: Stanovništvo Jugoslavije, zaposleni u Jugoslaviji i otišli na rad u SR Njemačku 1965-1968. g. po republikama i pokrajinama*

Tab. VII: Anteil der Bevölkerung, Anteil der Beschäftigten und Anteil der zwischen 1965 und 1968 in die BRD Abgewanderten nach Republiken und autonomen Gebieten Jugoslawiens

Tab. VII: Yugoslavia's population, number of employed, and number of persons who took employment in the G. F. R. from 1965-1968, according to individual republics and provinces

Republike i pokrajine	Stanovništvo 1968.		Zaposleni u Jugoslaviji 1968.**			Udio zaposle- nih u ukup- nom broju stanovnika u % (stopa zaposlenosti)	Otišli na rad u SR Njemačku 1965—1968.			Odnos (%) broja otišlih u SR Njemač- ku 1965—1968. prema ukup- nom broju zaposlenih u Jugoslaviji 1968.	
	broj u 1 000	%	Ukupno broj u 1 000	%	Ženske broj u 1 000		%	Ukupno broj	%		ženske broj
Bosna i Hercegovina	3 799	18,8	484	13,5	114	10,4	26 420	16,0	4 372	7,6	4,8
Crna Gora	535	2,6	72	2,0	20	1,8	415	0,3	54	0,1	0,6
Hrvatska	4 364	21,7	917	25,6	313	28,6	78 270	47,6	32 338	56,4	8,6
Makedonija	1 574	7,8	237	6,6	56	5,1	4 380	2,6	1 453	2,5	1,8
Slovenija	1 691	8,4	508	14,2	206	18,8	22 490	13,7	7 219	12,6	4,4
Uža Srbija	5 079	25,2	887	24,7	251	22,9	18 345	11,1	6 215	10,9	2,1
Vojvodina	1 929	9,6	390	10,9	120	10,9	12 615	7,7	5 490	9,6	3,2
Kosovo	1 183	5,9	92	2,5	17	1,5	1 680	1,0	145	0,3	1,8
SFR Jugoslavija	20 154	100,0	3 587	100,0	1 097	100,0	164 615	100,0	57 286	100,0	4,6

* Izvor: Broj stanovnika i broj zaposlenih prema Statističkom godišnjaku Jugoslavije 1969, Savezni zavod za stati-
stiku, Beograd. Broj otišlih na rad u SR Njemačku prema obradi podnesenih molbi za zaposlenje u SR Njemačkoj.
** Godišnji prosjek.

radnika koji je iz jedne jugoslavenske općine otišao u spomenute 4 godine u SR Njemačku.¹⁴

Izvan tih dvaju izrazito emigrantskih područja s većim brojem vanjskih migranata ističu se uglavnom samo gradske općine.

U 1968. godini »otvaraju« se nova područja migracije. Odlazak na rad u SR Njemačku u svakoj od 4 ispitivane godine nije bio ravnomjeran u svim područjima Jugoslavije. Apstrahirajući 1967. godinu, kada je, zbog spomenutog uspora privrednog rasta u SR Njemačkoj, broj odlazaka iz svih republika i pokrajina jako smanjen, u ostalim godinama bio je u svim republikama, osim u užoj Srbiji, u porastu (tab. VIII, prilog 11). Taj je po rast bio osobito velik u 1968. g. Međutim, dok je u SR Sloveniji udio otišlih 1968. g. tek nešto malo veći nego 1966. g. (1966. g. 35%, a 1968. g. 37,3%), on je osobito velik u republikama i pokrajinama koje općenito karakterizira mali broj migranata (Kosovo 90,8%, Makedonija 76,3% i Crna Gora 63,2% u 1968. g.). U Kosovu i Makedoniji proces zapošljavanja u SR Njemačkoj gotovo je u 1968. g. tek započeo. U Bosni i Hercegovini je i broj i udio otišlih 1968. g. u odnosu na ukupan broj 1965-1968, vrlo velik (vidi tab. VIII, prilog 11). U svim je godinama udio iz Hrvatske najveći, ali je 1968. u odnosu na 1966. g. nešto smanjen (1966. g. 51,3%, a 1968. 47,6% ukupnog broja migranata iz Jugoslavije).

Iz tabelarnog i grafičkog prikaza udjela otišlih 1968. g. u odnosu na ukupan broj 1965-1968. godine po općinama (prilog 2 i 17) vidi se da se u prikazana dva područja koja imaju velik broj migranata krško područje u dalmatinskoj Zagori, jugozapadnoj Bosni i zapadnoj Hercegovini ne ističe velikim udjelom migranata u 1968. g., dok je udio otišlih 1968. g. osobito velik u agrarnom području istočne Hrvatske i Bačke.

To nas upućuje na zaključak da je prvo područje iz kojeg su migranti najranije krenuli na rad u strane zemlje do 1968. g. već znatnim dijelom »ispražnjeno«, dok su u Općinama istočne Hrvatske i Bačke migranti krenuli na rad u SR Njemačku u većem broju tek u 1968. godini.

Na grafičkom prikazu (vidi prilog 2) vrlo se lijepo može vidjeti kako se povećanjem udjela broja migranata u 1968. g. u nekim rubnim područjima velikog apsolutnog broja migranata sve više uključuje u tokove vanjskih migracija privredno slabije razvijen međuprostor dviju regija velikog broja migranata: sjeverna i srednja Bosna, Lika, Gorski kotar i Kordun.

Velik udio otišlih u 1968. g. iz republika i pokrajina koje karakterizira mali apsolutni broj migranata upućuje na nastojanje jugoslavenske službe za zapošljavanje da se u proces vanjskih migracija uključe nova područja.

Utvdili smo velik broj migranata iz gradskih općina, ali se iz podataka o udjelu otišlih u 1968. g. (prilog 2) vidi da taj udio u gradskim općinama nije osobito velik.

I iz podataka o udjelu migranata iz pojedinih republika i pokrajina prema tipovima naselja stalnog boravka u Jugoslaviji (tab. IX, prilog 5) može se zaključiti da proces odlaženja na rad u strane zemlje najprije zahvaća gradska naselja, pa se preko mješovitih širi na seoska. U svim

¹⁴ Može se pretpostaviti da je znatan udio migranata iz Zagreba doselio u Zagreb relativno kratko vrijeme prije migriranja na rad u SR Njemačku. Vjerojatno je mnogima i doseljenje u Zagreb bilo motivirano željom da iz tog republičkog središta i sjedišta njemačkog diplomatskog predstavništva lakše osiguraju zaposlenje u inozemstvu.

Tab. IX: Udio broja stanovnika 1961. i radnika otišlih u SR Njemačku 1965-1968. g. iz pojedinih republika i pokrajina prema tipovima naselja

Tab. IX: Anteil der Bevölkerung 1961 und Anteil der in die BRD Abgewanderten 1965-1968 aus verschiedenen Siedlungstypen nach Republiken und autonomen Gebieten Jugoslawiens

Tab. IX: Proportion in Yugoslavia's total population in 1961, and proportion of workers who left for Germany from 1965-1968, according to type of settlement

Republika i pokrajina	T i p n a s e l j a						Ukupno
	seoska		mješovita		gradska		
	udio stanovnika u %	udio migranata u %	udio stanovnika u %	udio migranata u %	udio stanovnika u %	udio migranata u %	
Bosna i Hercegovina	66	62	14	6	20	32	100
Crna Gora	65	40	13	4	22	56	100
Hrvatska	57	39	12	9	31	52	100
Makedonija	59	33	6	7	35	60	100
Slovenija	50	32	21	14	29	54	100
Srbija (uža)	66	14	6	3	28	83	100
Vojvodina	48	20	14	10	38	70	100
Kosovo	76	47	4	3	20	50	100
Jugoslavija	61	37	11	9	28	54	100

republikama i pokrajinama znatno je veći udio migranata iz gradskih naselja u ukupnom broju migranata nego što je udio gradskog stanovništva u ukupnom broju stanovništva.¹⁵ U Srbiji (uključujući Vojvodinu i Kosovo) i Makedoniji, tj. u republikama u kojima je relativno manji udio migranata i u kojima je proces migriranja na rad u SR Njemačku kasnije počeo, osobito se ističe udio migranata iz gradskih naselja.¹⁶

Udio ženskih migranata u porastu. Iz tabelarnog prikaza udjela ženskih migranata među ukupnim brojem jugoslavenskih radnika u SR Njemačkoj (vidi tab. III) vidi se konstantno povećanje udjela ženskih radnika do 1968. g. (1959. g. 18,7%, a 1968. g. 36,3%) i znatnije smanjenje udjela ženskih migranata u 1969. a osobito 1970. g. Opaža se da je u godinama u kojima je naglo povećan broj migranata udio ženskih smanjen, a u godinama manjeg povećanja ukupnog broja migranata udio ženskih raste. I u ukupnom broju otišlih na rad u SR Njemačku 1965-1968. g. udio ženskih raste (1965. g. 26,6%, a 1968. g. 34,6% - tab. X). Značajno je da je 1967. g., tj. u vrijeme uspora privrednog rasta u SR Njemačkoj, broj otišlih ženskih migranata

¹⁵ U gradskim naseljima Jugoslavije živi 28% ukupnog stanovništva, a iz gradskih je naselja čak 54% migranata na radu u SR Njemačkoj 1965-1968. g.

¹⁶ U užoj Srbiji 28% stanovništva živi u gradskim naseljima, a 83% ukupnog broja migranata u SR Njemačkoj 1965-1968. g. dolazi iz gradskih naselja (tab. VIII. To je prvenstveno zato što su 2/3 svih migranata iz beogradskih općina. Objašnjenje tako velikog broja migranata iz općina glavnog grada Jugoslavije slično je objašnjenju koje je dano za velik broj migranata iz Zagreba (vidi bilješku 14).

Tab. X: Radnici otišli na rad u SR Njemačku 1965-1968.g.prcma tipovima naselja stalnog boravka, spolu i godini odlaska

Tab. X: In die BRD abgewanderte jugoslawische Arbeitnehmer zwischen 1965 und 1968 nach Siedlungstyp, Geschlecht und Abwanderungsjahr

Tab. X: Number of workers who left for Germany from 1965-1968, according to type of settlement, sex, and year of departure

Tip naselja	Spol	1965. godina				1966. godina				1967. godina				1968. godina				1965—1968. g.			
		broj		%		broj		%		broj		%		broj		%		broj		%	
		spola	tipa nase-lja	spola	tipa nase-lja	spola	tipa nase-lja	spola	tipa nase-lja	spola	tipa nase-lja	spola	tipa nase-lja	spola	tipa nase-lja	spola	tipa nase-lja	spola	tipa nase-lja	spola	tipa nase-lja
seoska	m	8 843	80,8	9 135	64,8	684	37,1	23 511	68,4	42 173	68,8										
	ž	2 100	19,2	4 966	35,2	1 160	62,9	10 882	31,6	19 108	31,2										
	uk.	10 943	100,0	14 101	100,0	1 844	100,0	34 393	100,0	61 281	100,0										
mješovita	m	1 648	73,7	2 290	60,4	245	44,2	5 118	65,5	9 301	64,6										
	ž	588	26,3	1 499	39,6	309	55,8	2 692	34,5	5 088	35,4										
	uk.	2 236	100,0	3 789	100,0	554	100,0	7 810	100,0	14 389	100,0										
gradska	m	11 361	68,5	18 204	62,4	2 475	47,0	23 815	62,8	55 855	62,8										
	ž	5 221	31,5	10 960	37,6	2 793	53,0	14 116	37,2	33 090	37,2										
	uk.	16 582	100,0	29 164	100,0	5 268	100,0	37 931	100,0	88 945	100,0										
SVEGA	m	21 852	73,4	29 629	63,0	3 404	44,4	52 444	65,4	107 329	65,2										
	ž	7 909	26,6	17 425	37,0	4 262	55,6	27 690	34,6	57 286	34,8										
	uk.	29 761	100,0	47 054	100,0	7 666	100,0	80 134	100,0	164 615	100,0										

iz Jugoslavije bio veći nego muških (55,6% ženskih). To je prvenstveno zbog toga jer su se u 1967. i u prvoj polovici 1968. g. izdavale dozvole za rad u SR Njemačkoj samo kvalificiranim i visokokvalificiranim muškarcima, dok za zapošljavanje ženske radne snage njemačka služba za zapošljavanje nije vršila nikakva ograničenja.

Od ukupnog broja jugoslavenskih radnika koji su 1965-1968. g. otišli na rad u SR Njemačku ženske zauzimaju 34,8¹⁷ i u odnosu na udio ženskih u ukupnom broju migranata postoje znatne razlike u pojedinim migrantskim područjima, republikama i pokrajinama (prilog 3 i 12). Općenito se može zaključiti da je u privredno slabije razvijenim republikama i pokrajinama (Bosna i Hercegovina, Crna Gora, Kosovo, Makedonija) manji udio ženskih migranata. Iznimka je Slovenija, koja, iako je privredno najrazvijenija jugoslavenska republika, ima udio ženskih migranata ispod jugoslavenskog prosjeka (339'6). Dok se manji broj i udio ženskih migranata u privredno slabije razvijenim republikama i pokrajinama može objasniti slabijim socijalnim položajem žene, pri čemu domaćinstva općenito zapostavljaju zapošljavanje ženske radne snage, a posebno izbjegavaju upućivanje djevojaka na rad u inozemstvo. Manji udio ženskih migranata u SR Sloveniji može se tumačiti već postignutim relativno višim životnim standardom, pri kojem ne postoji potreba da i ženski članovi domaćinstava privređuju u teškim uvjetima rada u inozemstvu.

Iz iznijetog obrazloženja razlika u udjelu ženskih migranata ujedno se može zaključiti da će u područjima većeg broja migranata biti i veći udio ženskih (prilog 3). Izuzetak je jedino u najjačem migracijskom području (Dalmatinska zagora s Imotskom krajinom, jugozapadna Bosna i zapadna Hercegovina), gdje je prvenstveno zbog socijalnih odnosa udio ženskih migranata relativno malen. Iz tih područja dolazi uglavnom radna snaga koja se sezonski zapošljava u inozemstvu i to pretežno na teškim građevinskim radovima. U uvjetima jake fluktuacije ne postoje ni uvjeti da se supruge zapošljavaju u inozemstvu. One su prvenstveno vezane uz vođenje domaćinstava, rađanje i uzgoj djece.

Iz činjenice da je udio ženskih općenito u porastu i da je u pravilu veći u krajevima većeg broja migranata proizlazi to da se ženska radna snaga, u pravilu, kasnije odlučuje na migriranje. Istodobno u područjima socijalnog razvoja, takva koja imaju veći broj migranata, uglavnom imaju veći udio ženskih. Znači da veći broj migranata u jednom području općenito znači i veću socijalnu emancipaciju žena.

Karakteristično je da u drugom velikom emigrantskom području (sjeverna i istočna Hrvatska, Bačka, sjeveroistočna Slovenija) ima više Općina s udjelom od preko 50% ženskih u ukupnom broju migranata u SR Njemačkoj 1965-1968. godine (vidi prilog 3 i 17). U tom agrarnom području često se događa da suprug ostaje kod kuće i vodi poljoprivredno gospodarstvo ili je zaposlen u nepoljoprivrednim djelatnostima, a žena privremenim radom u inozemstvu zarađuje sredstva za gradnju kuće, poboljšanje prilika u gospodarstvu i sl. Očito je da ekonomska emancipiranost

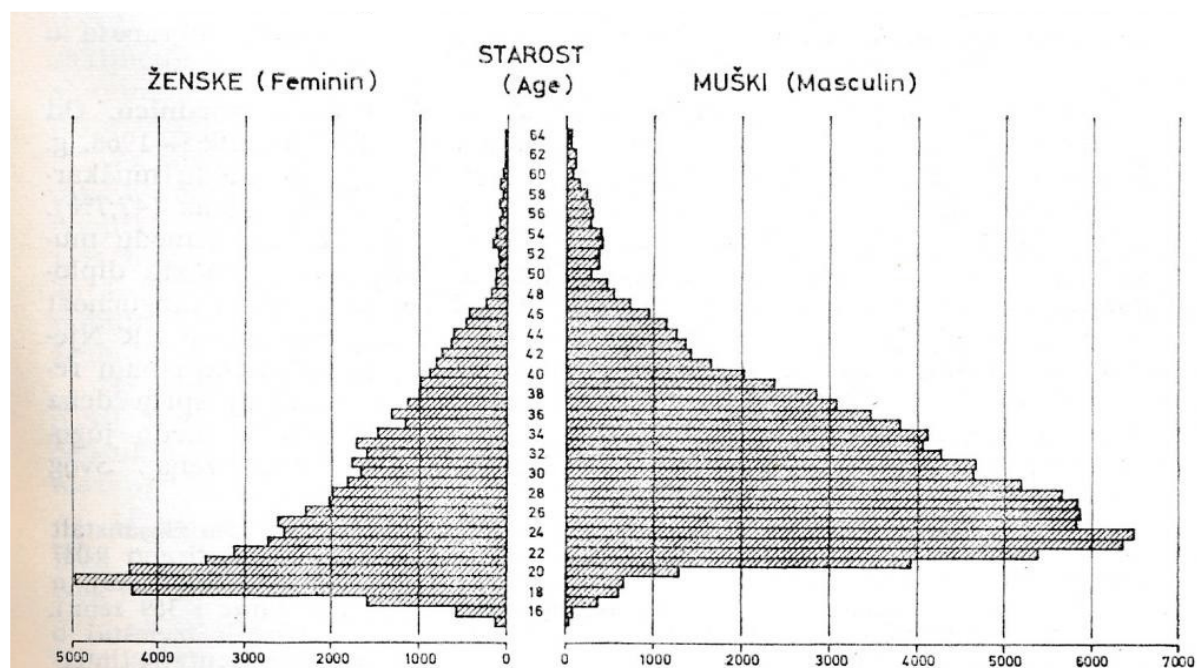
¹⁷ Prema njemačkoj službenoj statistici udio ženskih u ukupnom broju zaposlenih iz Jugoslavije bio je 1968. g. 36,3%, tj. svega 1,5% veći od udjela koji je dobiven obradom prijave za zaposlenje u SR Njemačkoj 1965-1968. g. I ta podudarnost podataka s obzirom na spol migranata također kazuje da su obrađene prijave jako pogodne za analiziranje strukturnih osobina radnika iz Jugoslavije u SR Njemačkoj koncem 1968. godine.

žena u ovom prenaseljenom agrarnom području nije praćena otvaranjem radnih mjesta u kojima bi se zaposlio višak radne snage, pa ženska radna snaga, koja je manje zaposlena u poljoprivrednim i nepoljoprivrednim djelatnostima, privremeno napušta domaćinstvo i zapošljava se u inozemstvu.

Trećina radnika mlađa od 25 godina. Prosječna je starost svih jugoslavenskih radnika koji su 1965-1968. godine otišli na rad u SR Njemačku 29 godina i 8 mjeseci. Ženski su migranti u prosjeku mlađi od muškaraca (žene 25 godina i 5 mjeseci, a muškarci 30 godina i 11 mjeseci). Iz grafičkog prikaza broja radnika po godinama starosti (sl. 2) vidi se da je najveći broj ženskih migranata u vrijeme odlaska na rad u SR Njemačku imao 19 godina, a najveći broj muškaraca 24 godine. To se može objasniti obavezom muškaraca da prije migriranja služe vojni rok, ali i većom ponudom radnih mjesta za nekvalificirane radnike ženskim migrantima. To se naročito odnosi na radna mjesta u uslužnim djelatnostima.

Oko 1/3 svih radnika koji su 1965-1968. g. otišli na rad u SR Njemačku bila je mlađa od 25 godina (32% - prilog 13), nešto manje od 1/4 ima 25-29 godina (24%), a svega je 13% starije od 40 godina. Očito je da se mlađi radnici ne samo lakše odlučuju na migraciju nego se lakše i zapošljavaju u inozemstvu.

U republikama koje imaju veći broj i udio migranata u ukupnom broju zaposlenih (Hrvatska, Bosna i Hercegovina, Slovenija) radnici su u vrijeme odlaska na rad u SR Njemačku nešto mlađi od jugoslavenskog prosjeka. Kod migranata iz Slovenije osobito je velik udio mlađih od 25 godina (40%).

Sl. 2. Dobna struktura radnika iz Jugoslavije koji su otišli na rad u SR Njemačku 1965—1968. g.

Abb. 2. Alterstruktur der jugoslawischen Arbeitnehmer, die zwischen 1965 und 1968 in die BRD abwanderten

Fig. 2. Age structure of workers from Yugoslavia who took up employment in the G. F. R. in 1965—1968

U Makedoniji i Kosovu, dakle u područjima koja karakterizira mali broj migranata, ali gdje je glavnina migranata otišla na rad u SR Njemačku u posljednjoj od istraživane 4 godine, radnici su također znatno mlađi od jugoslavenskog prosjeka, jer su posredovanjem službe za zapošljavanje iz tih područja upućene na rad u SR Njemačku pretežno mlađe osobe, za koje se nije moglo naći zaposlenje u Jugoslaviji. U užoj Srbiji, gdje broj migranata u SR Njemačku 1965-1968. stagnira ili čak lagano opada, radnici su relativno najstariji.

Iz Spomenute analize može se zaključiti da s jedne strane brojniji odlazak radnika iz pojedinih regija istovremeno znači povećanje udjela mlađih migranata, s druge strane da su u proces organiziranog migriranja iz Makedonije i Kosova prvenstveno uključeni mlađi radnici. To se lijepo može zaključiti i iz karte na kojoj je prikazan udio radnika mlađih od 25 godina po općinama (prilog 4). Vidi se da oba područja koja karakterizira velik broj migranata imaju vrlo velik udio radnika do 25 godina, a u ostalim dijelovima Jugoslavije s većim udjelom radnika u najmlađoj dobnoj grupi ističu se one Općine koje imaju ili veći broj migranata ili su kasnije uključene u tokove vanjskih migracija. U tom pogledu iznimka su gradske općine u područjima relativno malog broja migranata, tj. gradovi u onim područjima koja su tek u novije vrijeme uključena u proces migracije. Objašnjenje je toga u činjenici da iz gradova u početnoj fazi procesa migriranja u inozemstvo odlazi najprije kvalificirana i visokokvalificirana radna snaga, tj. radnici srednje dobi (35-45 g.), a zatim se postupno uključuju radnici s nižim kvalifikacijama i nekvalificirani, tj. mlađi migranti. Zato se dužim trajanjem procesa migracije gradskog stanovništva udio mlađih migranata u gradskim općinama sve više pomlađuje.

Glavnina je migranata prije odlaska zasnovala bračnu zajednicu. Od ukupnog broja radnika koji su otišli na rad u SR Njemačku 1965-1968. g. 60,9% bilo je prije odlaska u bračnoj zajednici (prilog 12). Među muškarcima je udio oženjenih veći (67,9%) nego što je udio udatih žena (47,7%).

Od osobite bi važnosti bilo tačno poznavanje bračnih veza između muških i ženskih migranata. Podaci prikupljeni u arhivima njemačkih diplomatskih predstavništava u Jugoslaviji za 1965-1968. ne pružaju mogućnost utvrđivanja koliki udio oženjenih muškaraca i udatih žena žive u SR Njemačkoj sa svojim bračnim partnerom. Jedan uvid o tome pružaju nam rezultati ankete koja je među stranim radnicima u Njemačkoj sprovedena u jesen 1968. godine.¹⁸ Prema tom anketiranju proizlazi da je među jugoslavenskim radnicima 76% oženjenih muškaraca i 51% udatih žena.¹⁹ Svog

¹⁸ Anketiranje je organizirao i proveo Savezni ured za rad (Bundesanstalt für Arbeit) u Nürnbergu. Ukupno je reprezentativnim uzorkom anketirano 9 087 stranih radnika, tj. oko 1% tada prisutnih stranih radnika u SR Njemačkoj, a među njima je anketirano 1 050 radnika iz Jugoslavije (681 muškarac i 369 žena). Pri anketiranju primijenjena je metoda slučajnog izbora. Opširniji izvještaj o metodologiji i rezultatima ovog anketiranja u: Ergebnisse der Repräsentativ-Untersuchung vom Herbst 1968 über die Beschäftigung ausländischer Arbeitnehmer und ihre Familien- und Wohnverhältnisse, Ausländische Arbeitnehmer 1969, Bundesanstalt für Arbeit, Nürnberg, 1970.

¹⁹ Udio oženjenih muškaraca i udatih žena dobiven ovim anketiranjem veći je od onog koji je dobiven obradom prijave. To se i očekivalo jer je obradom prijave utvrđeno bračno stanje radnika neposredno prije odlaska na rad u SR Njemačku, a anketom Saveznog ureda u Nürnbergu obuhvaćeni su i brakovi koji su sklopljeni za boravka radnika na radu u SR Njemačkoj.

bračnog druga u Njemačkoj ima 34% oženjenih muškaraca (26% ukupnog broja muškaraca) i 78% udatih žena (40% ukupnog broja ženskih radnika). Iz svega proizlazi da su muški migranti u većem udjelu oženjeni (oko ili svega 1/3 oženjenih muškaraca ima u SR Njemačkoj svoje supruge. Oko polovice je svih ženskih migranata udato, a preko % udatih žena živi u SR Njemačkoj sa svojim suprugom.

Područja Jugoslavije koja su na nižem stupnju gospodarskog i socijalnog razvoja općenito imaju među migrantima veći udio oženjenih muškaraca i manji udio udatih žena (Bosna i Hercegovina, Kosovo i Makedonija vidi prilog 12). Dakle, iz republika i pokrajina iz kojih je Općenito relativno mali udio ženskih migranata istodobno je među ženama mali udio udatih. Iz tih se područja, prema tome, vrlo mali broj bračnih parova odlučuje da zajedno idu na rad u stranu zemlju.

U užoj je Srbiji najveći udio oženjenih muškaraca i udatih žena u ukupnom broju radnika u SR Njemačkoj (ukupno 72%). To je vjerojatno zato što su u toj republici u prosjeku najstariji radnici, a relativno veći udio udatih žena može se objasniti time što je pretežan broj migranata iz gradskih naselja i bolje kvalifikacijske strukture, pa se lakše odlučuju na migriranje oba bračna druga.

Udio migranata koji su prije odlaska na rad u SR Njemačku stupili u bračnu zajednicu najmanji je u privredno najrazvijenijoj republici – u Sloveniji (ukupno 51%). To je prvenstveno zbog najvećeg udjela neoženjenih muških migranata u toj republici, što je u skladu s najvećim učešćem radnika mlađih dobnih grupa u ukupnom broju migranata.

Ako se bračno stanje migranata promatra prema dobnoj grupi (sl. 3), zaključujemo da je i kod muških i kod ženskih jedino u najmlađoj dobnoj skupini, tj. kod migranata mlađih od 25 godina, veći udio onih koji nisu prije migriranja zasnovali bračnu zajednicu.

Za sada ne raspoložemo točnim podacima o tome kolik udio naših oženjenih radnika ima u SR Njemačkoj supruge koje nisu zaposlene. Prema rezultatima spomenutog reprezentativnog anketiranja iz 1968. godine samo 13% žena radnika iz Jugoslavije, koje su sa svojim muževima u SR Njemačkoj, nije u radnom odnosu.²⁰ To znači da od ukupnog broja naših oženjenih radnika koji rade u SR Njemačkoj svega 4,5% ima u Njemačkoj nezaposlene žene.

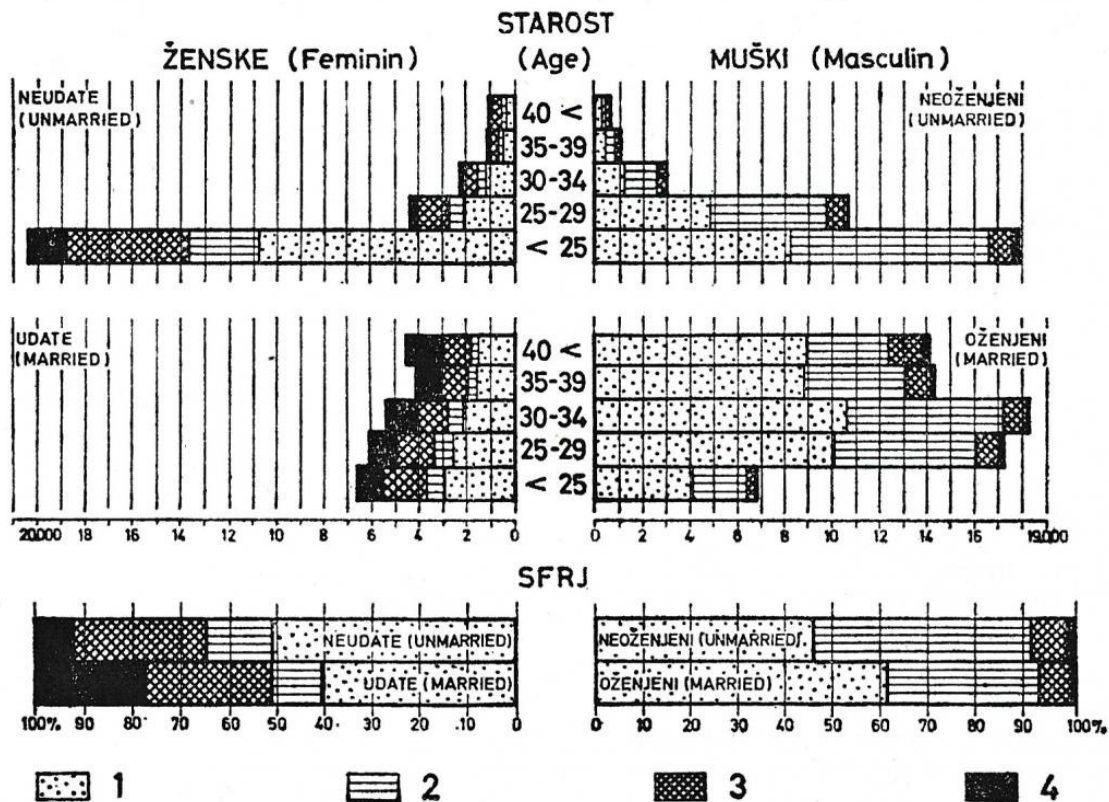
Iz istog izvora doznajemo da kod 13% naših radnika koji su sa ženama u SR Njemačkoj žene imaju njemačko državljanstvo. To je ujedno i prosječan udio žena s njemačkim državljanstvom kod svih stranih radnika u Njemačkoj.²¹

Među otišlim u SR Njemačku pretežno su nekvalificirani i priučeni radnici. Pri ispunjavanju prijava za zaposlenje u SR Njemačkoj radnici su proizvoljno unosili zanimanje i pri tome često nisu unosili ono zanimanje kojima su se do sada bavili, već ono koje imaju u vidu da će se baviti u SR Njemačkoj. Mnogi su svoje dosadašnje zanimanje navodili dosta neprecizno (npr. radnik i sl.). Zbog toga pri obradi podataka o zanimanju nije bilo

²⁰ U prosjeku 24% svih supruga stranih radnika u SR Njemačkoj nije zaposleno. Izvor: Ausländische Arbeitnehmer 1969, Bundesanstalt für Arbeit, Nürnberg 1970, str. 56.

²¹ Najveći udio žena s njemačkim državljanstvom imaju Talijani (22% svih radnika kojima su žene u Njemačkoj), a najmanji Portugalci (3%).

moгуće grupirati zanimanja prema granama djelatnosti, već je napravljena kompromisna podjela u 4 grupe, a pri tome se nastojalo voditi računa ne samo o granama djelatnosti nego i o kvalifikacijama koje su potrebne za obavljanje pojedinog zanimanja.²²

Sl. 3. Radnici otišli na rad iz Jugoslavije u SR Njemačku 1965-1968. g. prema bračnom stanju i grupama zanimanja

1. nekvalificirani radnici, 2. kvalificirani radnici u rudarstvu, industriji i zanatstvu, 3. radnici u uslužnim djelatnostima i radnici sa srednjom, višom i visokom stručnom spremom, 4. osobe koje su prije odlaska u SR Njemačku bile nezaposlene (penzioneri, domaćice, studenti i slično)

Abb. 3. Jugoslawische Arbeitnehmer, die zwischen 1965 und 1968 in die BRD abwanderten, nach Familienstand und Berufsgruppen

1. Ungelernte Arbeitnehmer, 2. Gelernte Arbeitnehmer in Bergbau, Industrie und Gewerbe, 3. Arbeitnehmer im Dienstleistungssektor und Arbeitnehmer mit mittlerer oder höherer Schulausbildung, 4. Arbeitnehmer, die vor ihrer Abwanderung in die BRD arbeitslos waren

Fig. 3. Workers from Yugoslavia who took up employment in the G. F. R. in 1965-1968, according to marital status and group of activity

1. Unqualified workers, 2. Skilled workers in mining, industry and handicrafts, 3. Workers in services and workers with middle and higher education. 4. Persons not economically active prior to migrating to West Germany (pensioners, women staying at home, students and similar)

²² Da bismo imali što bolji pregled broja radnika u pojedinim zanimanjima, u tabeli IX dati su podaci o broju muških i ženskih migranata prema pojedinim zanimanjima koja su najčešće upisivana u prijave za zaposlenje u SR Njemačkoj.

Tab. XI: Zanimanje radnika iz Jugoslavije koji su otišli na rad u SR Njemačku 1965-1968. prema spolu

Tab. XI: Beruf und Geschlecht der jugoslawischen Arbeitnehmer, die zwischen 1965 und 1968 in die BRD abwanderten

Tab. XI: Previous activities of workers from Yugoslavia who left for Germany in 1965-1968, according to sex

Zanimanja i grupe zanimanja	Muškarci			Žene			Ukupno	
	broj	%	udio muškara u %	broj	%	udio žena u %	broj	%
Poljoprivrednik	787	0,7	87	123	0,2	13	910	0,6
Šumski radnik	613	0,6	100				613	0,4
Radnik i pomoćni radnik	18 875	17,6	42	25 856	45,1	58	44 734	27,1
Zidar	18 003	16,8	100				18 003	11,0
Tesar	21 418	20,0	100				21 418	13,0
I GRUPA UKUPNO	59 699	55,7	70	25 979	45,3		85 678	52,1
Rudar	679	0,6	100				679	0,4
Metaloprerađivački radnik	25 503	23,8	96	968	1,7	4	26 471	16,1
Precizni mehaničar	871	0,8	91	82	0,1	9	953	0,6
Električar	3 047	2,8	98	51	0,1	2	3 098	1,9
Tekstilni radnik	2 351	2,2	33	4 801	8,4	67	7 152	4,3
Radnik u preradi kože	648	0,6	87	98	0,2	13	746	0,5
Staklar i keramičar	227	0,2	89	26		11	253	0,2
Radnik u prehrambenoj industriji	901	0,8	84	170	0,3	16	1 071	0,7
Grafički radnik	346	0,3	78	102	0,2	22	448	0,3
Ostala zanimanja u industriji i zanatstvu	4 763	4,4	27	692	1,2	13	5 455	3,3
II GRUPA UKUPNO	39 336	36,5	85	6 990	12,2	15	46 326	28,3
Radnik u saobraćaju	1 190	1,1	99	13		1	1 203	0,9
Radnik u trgovini	311	0,3	46	366	0,6	54	677	0,4
Radnik u ugostiteljstvu	1 151	1,1	39	1 810	3,2	61	2 961	1,8
Kućna pomoćnica	—	—	—	8 973	15,7	100	8 973	5,7
Ostali radnici u uslužnim djelatnostima	1 694	1,6	39	2 083	3,6	61	3 777	2,0
Službenik	871	0,8	33	1 814	3,2	67	2 685	1,6
Radnici sa srednjom, višom i visokom stručnom spremom	2 114	2,0	81	497	0,9	19	2 611	1,6
III GRUPA UKUPNO	7 331	6,9	32	15 556	27,2	67	22 887	13,9
Penzioner	70	0,1	72	26		28	96	0,1
Domaćica	—	—	—	7 941	13,9	100	7 941	4,8
Izdržavani, bez zanimanja	613	0,6	47	692	1,2	53	1 305	0,8
Nezaposleni	280	0,3	73	102	0,2	27	382	0,2
IV GRUPA UKUPNO	963	1,0	12	8 761	15,3	88	9 724	5,9
SVEUKUPNO	107 329	100,0		57 286	100,0		164 615	100,0

U prvoj grupi zanimanja (tab. XI) obuhvaćena su ona za koja se može pretpostaviti da se bave njima nekvalificirani radnici, i to uglavnom oni koji su regrutirani iz poljoprivredne proizvodnje na privatnom gospodarstvu, tj. oni migranti koji do odlaska na rad u SR Njemačku nisu bili u stalnom radnom odnosu izvan poljoprivrede.²³

Preko polovice svih radnika koji su 1965-1968. godine otišli na rad u SR Njemačku iz prve je grupe zanimanja (52%; tab. XI). Osobito se radnici koji su regrutirani iz seoskih naselja bave zanimanjem prve grupe (67,6% svih radnika iz seoskih naselja; tab. XII). Razumljivo je da se jedan dio radnika iz seoskih naselja nalazi i u drugim grupama zanimanja (domaćice, kućne pomoćnice, pa i zanimanja za koja je potrebna kvalifikacija). S obzirom na to da ta grupa obuhvaća uglavnom nekvalificiranu radnu snagu, može se pretpostaviti da je i velik dio radnika iz mješovitih i gradskih naselja u ta naselja došao iz seoskih naselja i da je u njima proveo samo kraće vrijeme prije odlaska na rad u SR Njemačku. Budući da zanimanja prve grupe imaju i najveći dio migranata iz gradskih i mješovitih naselja, može se pretpostaviti da je i iz tih naselja migracijom jače zahvaćen dio stanovništva iz primarnog sektora djelatnosti.

U drugoj grupi zanimanja, koja obuhvaća preko % jugoslavenskih migranata u SR Njemačkoj, nalaze se kvalificirani radnici u rudarstvu, industriji i zanatstvu (vidi tab. XI). Ovom su grupom zanimanja pretežno izdvojeni migranti iz sekundarnog sektora jugoslavenske privrede. Migranti iz seoskih naselja u ovoj grupi imaju relativno mali udio (17,7% radnika iz seoskih naselja u drugoj je grupi zanimanja), a jače su zastupljeni migranti iz mješovitih i gradskih naselja (u drugoj je grupi zanimanja 28,4% radnika iz mješovitih i 35,3% iz gradskih naselja - vidi tab. XII).

Udio ženske radne snage u drugoj grupi zanimanja (12,2%) znatno je manji nego muške (26,5%). To je uglavnom zato što su to pretežno teža (»muška«) zanimanja, za koja je najčešće potrebna i duža stručna izobrazba. Jedina industrijska grana koja je u ovoj grupi posebno pogodna za žene jest tekstilna industrija, pa su glavnina ženske radne snage u toj grupi zanimanja tekstilne radnice.

U trećoj grupi zanimanja, pored radnika u uslužnim djelatnostima, obuhvaćeni su službenici i radnici s fakultetskim obrazovanjem (vidi tab. XI).²⁴ Ukupno 13,9% svih jugoslavenskih radnika otišlih u SR Njemačku 1965-1968. godine pripada toj grupi zanimanja. Među ženama je udio zaposlenih u toj grupi posebno velik zato što su njome obuhvaćene i kućne pomoćnice (15,7% svih ženskih migranata). U odnosu na tipove naselja iz kojih potječe radna snaga u ovoj grupi zanimanja posebno značenje imaju gradska naselja (67,8% svih radnika treće grupe zanimanja iz gradskih je naselja).

²³ U prvu grupu zanimanja uključeni su zidari i tesari jer se njime najveći broj radnika koji su naveli to zanimanje do odlaska u SR Njemačku bavilo kao dopunskim ili sezonskim zanimanjem, i to redovito uz istovremeno vođenje poljoprivrednog gospodarstva. Mnogi nemaju ni formalnu kvalifikaciju za ta zanimanja, ali jer su se njima od djetinjstva povremeno bavili, najčešće su u njima vrlo vješti, pa im se u tom slučaju u SR Njemačkoj redovito priznaje kvalificiranost.

²⁴ Treba imati u vidu da je obradom prijava za zaposlenje u SR Njemačkoj, koje su pohranjene u njemačkim diplomatskim predstavništvima u Jugoslaviji, obuhvaćen relativno mali dio radnika iz Jugoslavije s višom i visokom stručnom spremom, jer su oni za čitavo to razdoblje bez većih poteškoća mogli pretvoriti u SR Njemačkoj svoje turističke ili poslovne vize u radne.

- Tab. XII: Grupe Zanimanja radnika otišlih na rad u SR Njemačku 1965-1968. g. prema tipu naselja stalnog boravka u Jugoslaviji
- Tab. XII: Berufsgruppen der jugoslawischen Arbeitnehmer, die zwischen 1965 und 1968 in die BRD abwanderten nach Siedlungstyp
- Tab. XII: Groups of activity of workers who left for Germany in 1965-1968, according to type of settlement in Yugoslavia

Tab. XII: Grupe Zanimanja radnika otišlih na rad u SR Njemačku 1965—1968. g. prema tipu naselja stalnog boravka u Jugoslaviji

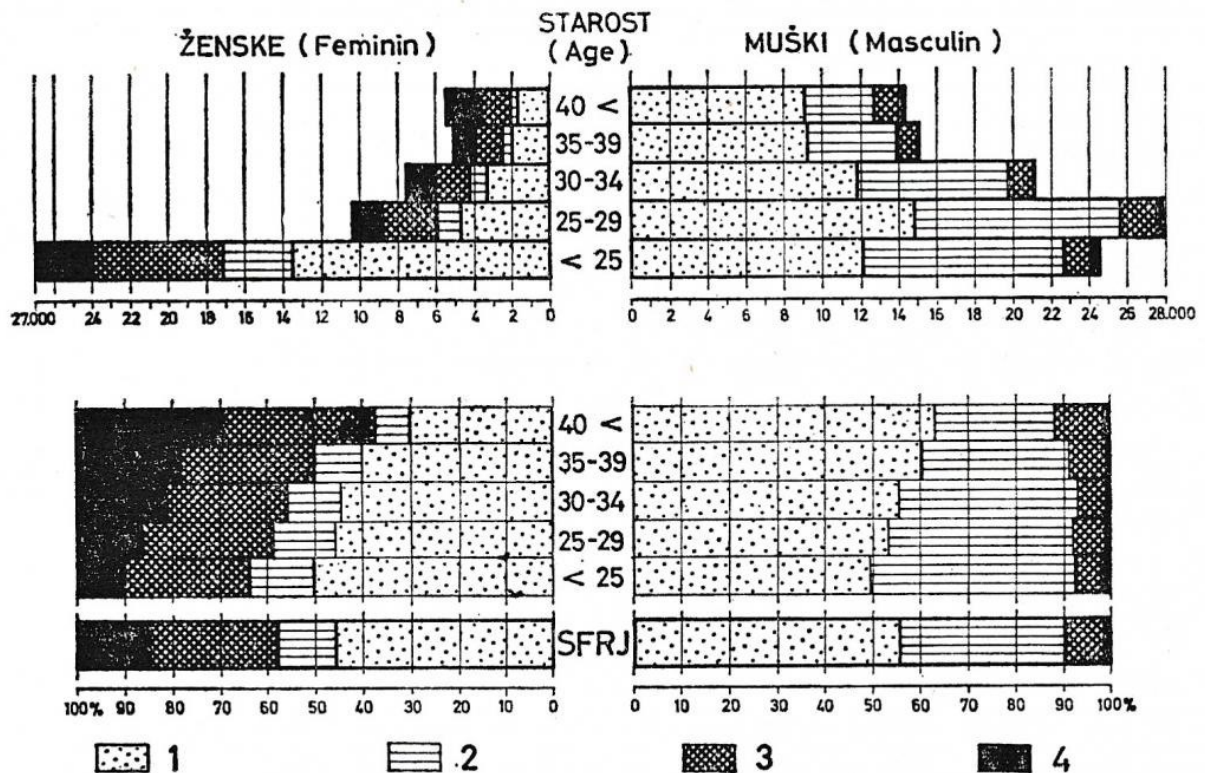
Tab. XII: Berufsgruppen der jugoslawischen Arbeitnehmer, die zwischen 1965 und 1968 in die BRD abwanderten nach Siedlungstyp

Tab. XII: Groups of activity of workers who left for Germany in 1965—1968, according to type of settlement in Yugoslavia

Grupe zanimanja	Tip naselja stalnog boravka											
	Seoska			Mješovita			Gradska			Ukupno		
	Broj	Udio u % grupe zani- manja	tipa naselja	Broj	Udio u % grupe zani- manja	tipa naselja	Broj	Udio u % grupe zani- manja	tipa naselja	Broj	Udio u % grupe zani- manja	tipa naselja
I	41 409	67,6	48,3	7 686	53,4	9,0	36 583	41,1	42,7	85 678	52,0	100,0
II	10 876	17,7	23,5	4 087	28,4	8,8	31 363	35,3	67,7	46 326	28,2	100,0
III	5 669	9,3	24,8	1 690	11,8	7,4	15 528	17,5	67,8	22 887	13,9	100,0
IV	3 327	5,4	34,2	926	6,4	9,5	5 471	6,1	56,3	9 724	5,9	100,0
Ukupno	61 281	100,0	37,2	14 389	100,0	8,8	88 945	100,0	54,0	164 615	100,0	100,0

Četvrtom grupom, koja obuhvaća samo 6% jugoslavenskih radnika u SR Njemačkoj, nastojalo se izdvojiti penzionere, domaćice i osobe koje pri ispunjavanju formulara molbe za rad u SR Njemačkoj nisu navele nikakvo zanimanje. Glavninu osoba u toj grupi čine domaćice, tj. osobe bez kvalifikacije.

Ako grupe zanimanja jugoslavenskih radnika promatramo prema dobnoj grupi i spolu (sl, 4), vidimo da kod muškaraca u starijim dobnoj grupama raste udio prve grupe zanimanja, dok se kod žena smanjuje. Znači da je kod mladih muških migranata veći udio onih koji su se prije odlaska u stranu zemlju kvalificirali u nekom zanimanju nego kod starijih migranata. To je zato što u novije vrijeme mlađi radnici imaju mnogo više uvjeta

Sl. 4. Radnici otišli iz Jugoslavije na rad u SR Njemačku 1965-1968. g. prema dobnoj grupama i grupama zanimanja

1. nekvalificirani radnici; 2. kvalificirani radnici u rudarstvu, industriji i zanatstvu; 2 radnici u uslužnim djelatnostima i radnici sa srednjom, višom i visokom stručnom spremom; 4. osobe koje su prije odlaska u SR Njemačku bile nezaposlene (penzioneri, domaćice, studenti i slično)

Abb. 4. Jugoslawische Arbeitnehmer, die zwischen 1965 und 1968 in die BRD abwanderten, nach Altersgruppen und Berufsgruppen

1. Ungelernte Arbeitnehmer, 2. Gelernte Arbeitnehmer in Bergbau, Industrie und Gewerbe, 3. Arbeitnehmer im Dienstleistungssektor und Arbeitnehmer mit mittlerer oder höherer Schulausbildung, 4. Arbeitnehmer, die vor ihrer Abwanderung in die BRD arbeitslos waren

Pig. 4. Workers from Yugoslavia who took up employment in the G. F. R. in 1965-1968, according to age group and activity

1. Unqualified workers, 2. Skilled workers in mining, industry and handicrafts, 3. Workers in services and workers with middle and higher education, 4. Persons not economically active prior to migrating to West Germany (pensioners, women staying at home, students and similar)

za stjecanje stručnih kvalifikacija nego što su ih imali stariji radnici. Kod ženskih radnika treba zajedno promatrati grupu I i IV, jer su u grupi IV uglavnom samo domaćice, tj. također, kao i u grupi I, osobe bez kvalifikacije za neko zanimanje u privrednim i uslužnim djelatnostima. Udio zanimanja grupe I i IV kod ženskih migranata podjednak je u svim dobnim grupama (oko 60%), a to ujedno znači da u svim dobnim grupama ima podjednako ženskih osoba koje se bave zanimanjima za koja se traži neka kvalifikacija (oko 40% u grupama zanimanja II i III).

Karakteristično je da je među oženjenim muškarcima veći udio nekvalificiranih (grupa I) nego kod neoženjenih (vidi sl. 3). Kod neudatih je žena nešto veći udio zaposlenih u zanimanjima za koja su potrebne kvalifikacije. Iz toga se može zaključiti da je zasnivanje porodice kod muškaraca nepovoljno utjecalo na stjecanje kvalifikacija, dok su mlađe neudate žene otišle na rad u SR Njemačku prije nego što su se u Jugoslaviji uspjele kvalificirati za neko zanimanje. Tome je svakako razlog i veća ponuda radnih mjesta nekvalificiranoj ženskoj radnoj snazi.

Među pojedinim jugoslavenskim republikama i pokrajinama najveći udio zanimanja prve grupe ima Bosna i Hercegovina (prilog 14). Veći udio od jugoslavenskog prosjeka ima još Hrvatska i Kosovo, dok sve ostale republike i Vojvodina imaju manje radnika u prvoj grupi zanimanja nego što je jugoslavenski prosjek. Iz toga izlazi da oba područja koja karakterizira velik broj radnika otišlih 1965-1968. godine na rad u SR Njemačku imaju vrlo velik udio nekvalificiranih. Dakle, područja manjeg broja migranata pretežno daju kvalificiraniju i relativno stariju radnu snagu iz gradskih naselja, dok područja velikog udjela migranata među ukupno zaposlenim stanovništvom imaju veći postotak mladih i slabije kvalificiranih radnika iz seoskih naselja.

Budući da glavnina nekvalificiranih radnika dolazi iz individualne poljoprivredne djelatnosti, znači da odlazak na rad u SR Njemačku ujedno predstavlja za velik udio vanjske migracijske radne snage prijelaz iz primarne u ostale sektore djelatnosti. Razumije se, problem je u tome da li će se radnik nakon povratka s rada u inozemstvu zaposliti u Jugoslaviji u nepoljoprivrednim djelatnostima ili će mu kao jedina, odnosno najpovoljnija mogućnost ostati povratak na individualnu poljoprivrednu proizvodnju.

Veći udio vanjske migracije radne snage iz gradskih naselja. Mimo svih očekivanja više od polovice svih radnika koji su 1965-1968. godine otišli na rad u SR Njemačku porijeklom je »iz gradskih naselja (54% -vidi tab. X). Osobito velik udio radnika iz gradskih naselja imaju republike i pokrajine s boljom kvalifikacijskom strukturom migranata (Slovenija, Vojvodina i uža Srbija), zatim one u kojima je manji broj radnika otišlih na rad u SR Njemačku (Kosovo i Makedonija - prilog 15). Najveći udio radnika iz seoskih naselja ima Bosna i Hercegovina (62%) - republika koja ima slabiju kvalifikacijsku strukturu i relativno velik broj radnika. Uža Srbija - republika u kojoj je broj vanjskih migranata relativno malen i gdje je broj odlazaka na rad u SR Njemačku 1965-1968. godine čak u laganom opadanju ima najveći udio radnika iz gradskih naselja (83%).²⁵ U Hrvatskoj je udio radnika iz gradskih naselja nešto manji od jugoslavenskog prosjeka.

²⁵ Vidi bilješku 16.

Iz obalskih naselja na Jadranu općenito je išlo malo radnika na rad u SR Njemačku 1965-1968. godine, a od ukupnog su broja 4/5 iz gradskih i mješovitih naselja. Razlog tako malom broju svakako treba tražiti u sadašnjem intenzivnijem privrednom razvoju obale. A oni koji napuštaju otoke prvenstveno se odlučuju na prekomorsko iseljavanje. Pretežan je udio radnika koji su otišli iz gradskih i mješovitih obalskih naselja zato, što u obalskom području u naseljima gradskog i mješovitog tipa živi glavnina stanovništva.

U prvom području velikog broja migranata (Dalmatinska zagora, zapadna Hercegovina i jugozapadna Bosna) znatan je udio radnika iz seoskih naselja (vidi prilog 5). U drugom području velikog broja migranata (istočna Hrvatska i Bačka) ima znatan udio iz mješovitih i gradskih naselja.²⁶

Broj općina u kojima prevladavaju vanjski migranti iz seoskih naselja veći je od broja Općina s prevladavajućim udjelom onih koji su otišli iz gradskih i mješovitih naselja. Međutim, veći je ukupni udio radnika otišlih u SR Njemačku iz gradskih naselja zato što gradska naselja imaju znatno veći apsolutni broj otišlih.

U Jugoslaviji je prema popisu stanovništva 1961. godine u seoskim naseljima živjelo ukupno 61% stanovništva. Taj se udio svakako u međuvremenu smanjio na možda oko 50%. Međutim, iz seoskih je naselja 1965-1968. godine otišlo na rad u SR Njemačku svega 37% radnika (vidi tab. X). Postotak radnika otišlih iz seoskih naselja približan je udjelu ukupnog stanovništva u seoskim naseljima jedino u Bosni i Hercegovini, dok je u svim ostalim republikama znatno manji. Kod udjela je vanjskih migranata iz gradskih naselja obratno: jedino u Bosni i Hercegovini udio otišlih iz gradskih naselja nije znatno veći nego što je udio ukupnog stanovništva koje živi u gradskim naseljima, a u drugim je republikama i pokrajinama u prosjeku oko dva puta veći udio radnika otišlih iz gradskih naselja od udjela ukupnog broja stanovnika u naseljima gradskog tipa.

Ako se udio vanjskih migranata po tipovima naselja promatra vremenski kroz četiri godine za koje su obrađeni podaci u ovoj »prethodnoj studiji« (vidi tab. X), vidimo da je u 1966. i 1967. godini rastao udio otišlih u SR Njemačku iz gradskih naselja, ali u 1968. godini, kada se broj radnika naročito povećao, jako se povećao i udio radnika iz seoskih naselja. Međutim, on je i u toj godini bio manji od udjela radnika iz gradskih naselja.

Udio žena u ukupnom broju otišlih radnika bio je veći u gradskim nego u seoskim naseljima. Jedino je 1967. godine, kada je među otišlima bio veći broj žena nego muškaraca, bio veći udio žena iz seoskih naselja. To je prvenstveno zbog povoljnijih prilika za zapošljavanje u SR Njemačkoj 1967. godine nekvalificirane ženske radne snage.

Proces zapošljavanja u SR Njemačkoj u naglom je porastu i širi se po čitavoj Jugoslaviji. Rezimirajući sve interpretirane statističke pokazatelje, možemo zaključiti da se naročito u posljednje dvije godine, tj. u 1969. i 1970. godini, naglo povećava broj odlazaka na rad u SR Njemačku (vidi tab. III). Osobito zahvaljujući posredovanju službe za zapošljavanje, dva izrazita emigracijska žarišta sve više se šire i proces zapošljavanja u SR Njemačkoj

²⁶ U ovoj »prethodnoj studiji« nije se dalje analiziralo da li se iz mješovitih naselja regrutiraju radnici iz poljoprivredne ili iz nepoljoprivrednih djelatnosti, a to će također biti jedan od zadataka glavne studije.

zahvaća istočne dijelove zemlje. Međutim, tim procesom nije težište zapošljavanja u SR Njemačkoj potpuno preneseno iz dosadašnjih jakih emigracijskih žarišta u druge dijelove zemlje. Tradicionalna su se emigracijska područja u Dalmatinskoj zagori, jugozapadnoj Bosni i zapadnoj Hercegovini, Međimurju i Prekmurju »ispraznila« i sada odande odlaze na rad u SR Njemačku« samo osobe koje dolaze u aktivnu dob (mladići nakon završetka vojnog roka, a često i prije reguliranja vojne obaveze). Nova područja koja karakterizira velik broj radnika do sada otišlih na rad u SR Njemačku, centralna i istočna Hrvatska, Bačka i sjeverna Bosna, još uvijek imaju »viškove« nedovoljno zaposlenog agrarnog stanovništva. Zbog malog broja povratnika posebno značenje tih žarišta migracije radnika ne umanjuje se uključivanjem novih područja u proces zapošljavanja u inozemstvu.

Analiza izloženih statističkih podataka dozvoljava zaključivanje da spontani razvoj procesa zapošljavanja u inozemstvu u jednom području počinje u gradskim naseljima kod kvalificiranih muškaraca u srednjim dobnim grupama (30-45 god.). Taj proces odlaska na rad u strane zemlje širi se preko mješovitih naselja u seoska i zahvaća nekvalificiran-o mlađe stanovništvo sa sve većim udjelom ženske radne snage. I tim širenjem unutar pojedinih regija bitno se ne smanjuje značenje odlaska kvalificiranih radnika jer povećavanjem udjela nekvalificiranog agrarnog stanovništva u ukupnom broju vanjskih migranata u jednom području ne nestaju kod kvalificiranih radnika motivi zapošljavanja u inozemstvu. Mala stopa povratnika i u tom slučaju utječe samo na relativne odnose strukture vanjskih migranata, ali apsolutno učešće pojedinih strukturnih grupa u stalnom je porastu.

Možemo, dakle, zaključiti da se i horizontalnim širenjem procesa zapošljavanja u inozemstvu, tj. prema novim regijama, jednako kao i vertikalnim promjenama, tj. prema novim strukturama radnika unutar pojedine regije, do sada mijenja samo udio pojedine regije i pojedine strukture vanjskih migranata u ukupnom broju, ali su i inicijalne regije i inicijalne strukture u stalnom brojčanom porastu.

PROSTORNI RAZMJETAJ RADNIKA IZ JUGOSLAVIJE U SR NJEMAČKOJ GRANE DJELATNOSTI, ZARADE I NOVČANE DOZNAKE ZA JUGOSLAVIJU

Radnici iz Jugoslavije pretežno u južnoj Njemačkoj i sjevernom Porajnju. Najveći broj radnika iz Jugoslavije zaposlen je u okruzima Zavoda za zapošljavanje u pokrajini Baden - Württemberg, u južnoj Bavarskoj i južnom Hessenu, zatim u sjevernom Porajnju (tab. XIII, sl. 5). Neravnomjeran raspored naših radnika nije u skladu s raznolikošću privrednog razvoja pojedinih dijelova Njemačke, odnosno iz Jugoslavije nisu ravnomjerno zastupljeni ni u ukupnom broju svih stranih radnika u SR Njemačkoj (sl. 6 i 7).

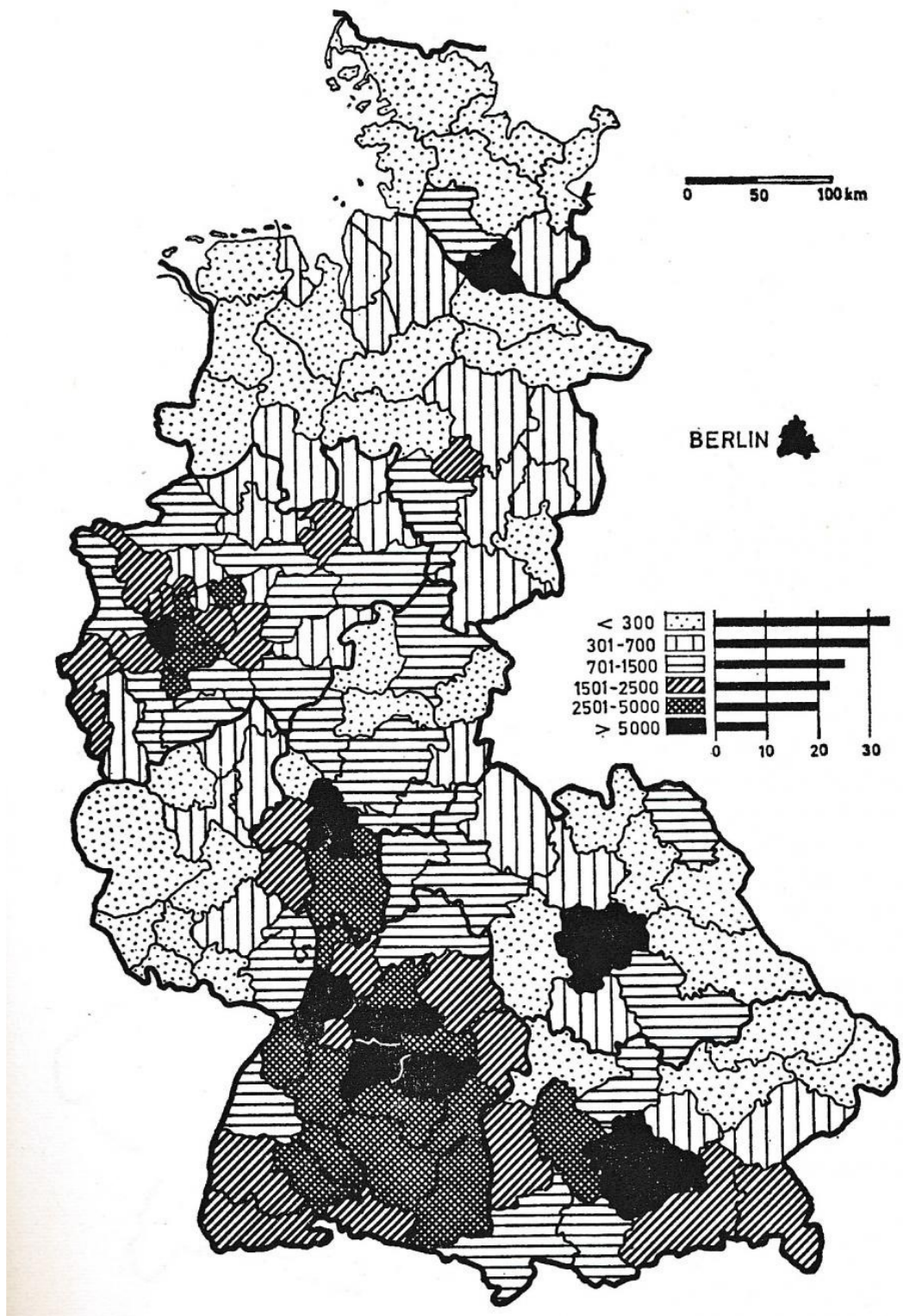
Kada se u cjelini promatra strana radna snaga u pokrajinama SR Njemačke i u Zapadnom Berlinu, vidimo da općenito u pokrajinama koje zapošljavaju veći broj stranih radnika veći je udio radnika iz Jugoslavije. Izuzetak su pokrajina s najvećim brojem stranih radnika Nordrhein - Westfalen, u kojoj su radnici iz Jugoslavije relativno slabo zastupljeni (13,0%), i Zapadni Berlin, u kojem ima najmanje stranih radnika, a udio je radnika iz Jugoslavije najveći (vidi sl. 7).

Uspoređujući podatke o broju stranih radnika i udjelu radnika iz Jugoslavije u 1968. i 1969. godini (sl. 6 i 7), vidi se da je broj svih stranih radnika u tom razdoblju povećan u svakoj pokrajini za oko 50%. Isto se tako ravnomjerno, s obzirom na pokrajine, udio radnika iz Jugoslavije udvostručio. Jedino se u Hessenu udio radnika iz Jugoslavije u 1969. godini u odnosu na jednu godinu ranije relativno malo povećao: od 13,0 na 17,4%.

Kada se promatraju promjene udjela pojedinog pokrajinskog okruga za radnu snagu u ukupnom broju radnika iz Jugoslavije od 1962. do 1969. godine (vidi tab. XII), vidi se da se udio u okruzima koji imaju mnogo radnika iz Jugoslavije postupno smanjio, a u onima sa malo naših radnika povećavao.

Osobito je velik broj radnika iz Jugoslavije u okruzima zavoda za rad koji obuhvaćaju velike industrijske centre (tab. XIV, sl. 5). Ukupno je 38 takvih okruga u 1969. godini zapošljavalo više od 2000 radnika iz Jugoslavije, dok je u 1968. godini preko 2000 radnika bilo samo u 11 okruga. To pokazuje da se, pored utvrđene disperzije zapošljavanja radnika iz Jugoslavije u odnosu na pojedine pokrajinske zavode za rad, vrši i dosta jaka koncentracija u područjima pojedinih zavoda unutar pokrajina.

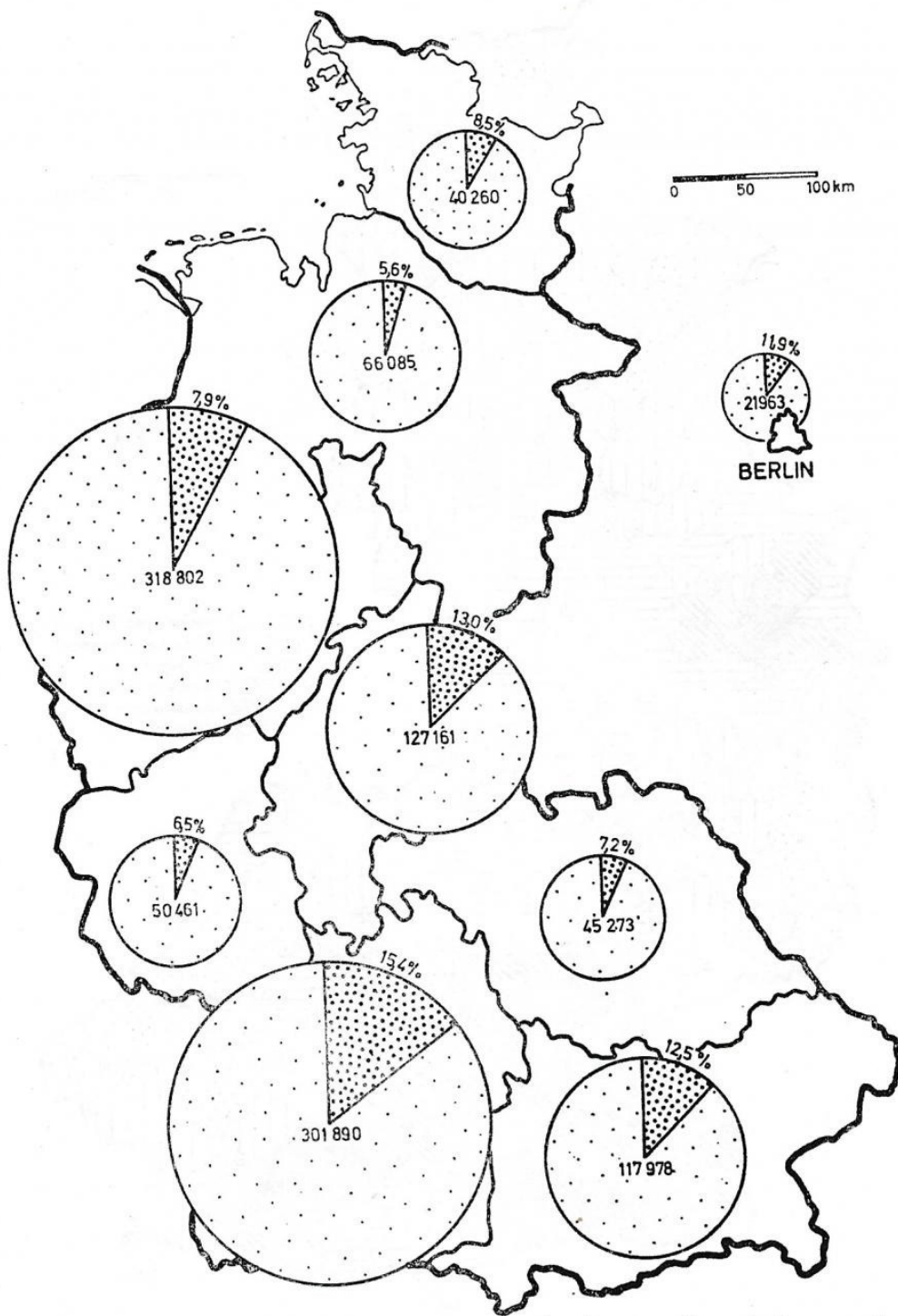
Metalurgija, metalna industrija i građevinarstvo osnovne su grane djelatnosti radnika iz Jugoslavije. Opće je poznata činjenica da se radnici iz stranih zemalja zapošljavaju u zemljama imigracije uglavnom na radnim mjestima koja izbjegava da prihvati domaća radna snaga. Budući da su

Sl. 5. Broj radnika iz Jugoslavije u okruzima zavoda za rad u SR Njemačkoj krajem septembra 1969. g.

Abb. 5. Verteilung der jugoslawischen Arbeitnehmer in der BRD Ende September 1969

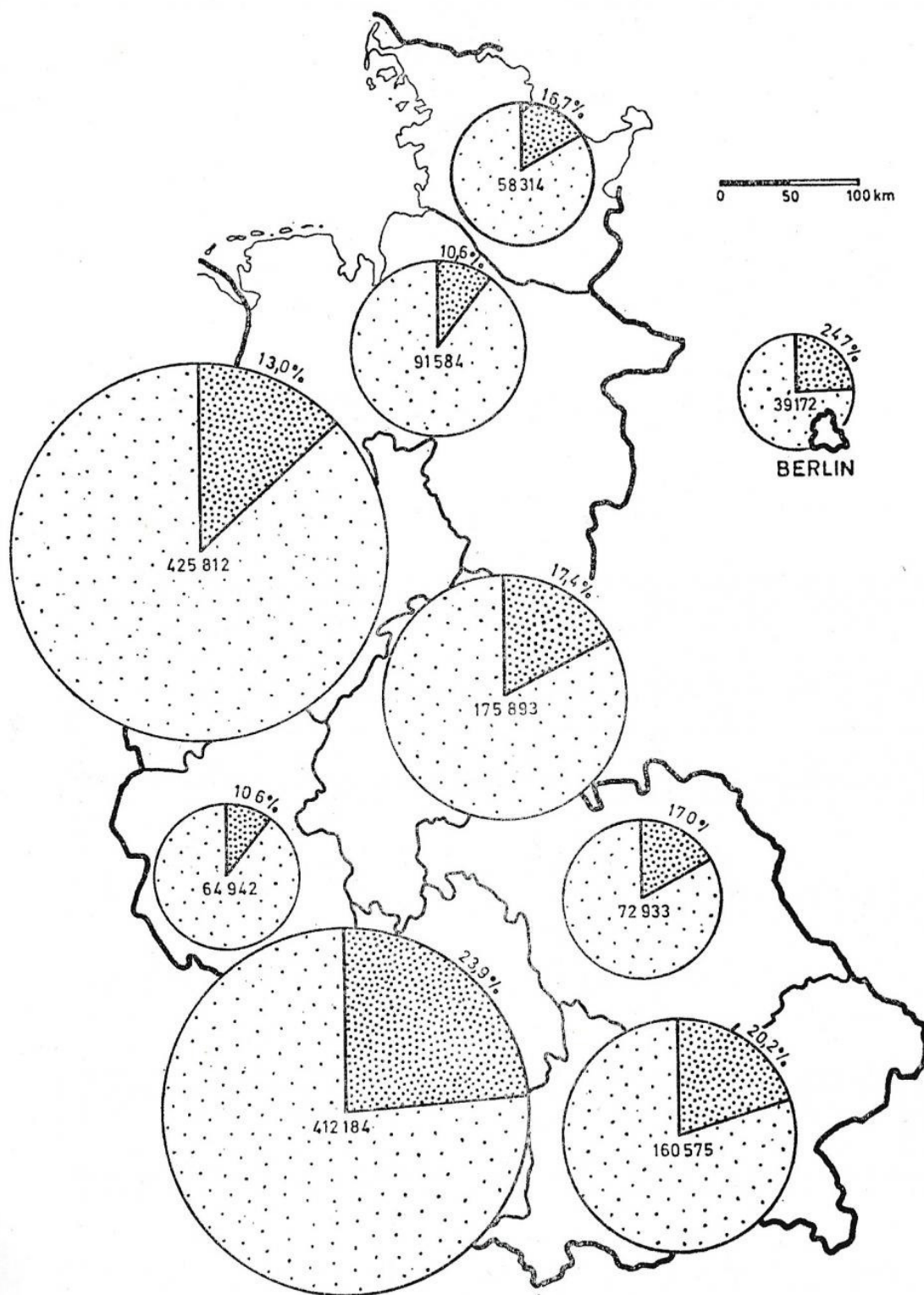
Fig. S. Number of Yugoslav workers in the G. F. R. according to Labour Bureau districts, at the end of September 1969

Sl. 6. Udio radnika iz Jugoslavije u ukupnom broju stranih radnika u pokrajinama SR Njemačke 1968. g.

Abb. 6. Anteil der jugoslawischen Arbeitnehmer an der gesamten Zahl der ausländischen Arbeitnehmer nach Landesarbeitsamtsbezirken in der BRD 1968

Fig. 6. Proportion of Yugoslav workers in the total number of foreign workers in the G. F. R. in 1968, according to individual provinces

Sl. 7. Udio radnika iz Jugoslavije u ukupnom broju stranih radnika u pokrajinama SR Njemačke 1969. g.

Abb. 7. Anteil der jugoslawischen Arbeitnehmer an der gesamten Zahl der ausländischen Arbeitnehmer nach Landesarbeitsamtsbezirken in der BRD 1969

Fig. 7. Proportion of Yugoslav workers in the total number of foreign workers in the G. F. R. in 1969, according to provinces

- Tab. XIII: Radnici iz Jugoslavije prema regionalnom rasporedu u SR Njemačkoj (stanje krajem juna*)
- Tab. XIII: Beschäftigte jugoslawische Arbeitnehmer in der BRD nach Landesarbeitsamtsbezirken (Ende Juni)
- Tab. XIII: Workers from Yugoslavia according to their regional distribution in Germany (state at the end of June)

Tab. XIII: Radnici iz Jugoslavije prema regionalnom rasporedu u SR Njemačkoj (stanje krajem juna*)

Tab. XIII: Beschäftigte jugoslawische Arbeitnehmer in der BRD nach Landesarbeitsamtsbezirken (Ende Juni)

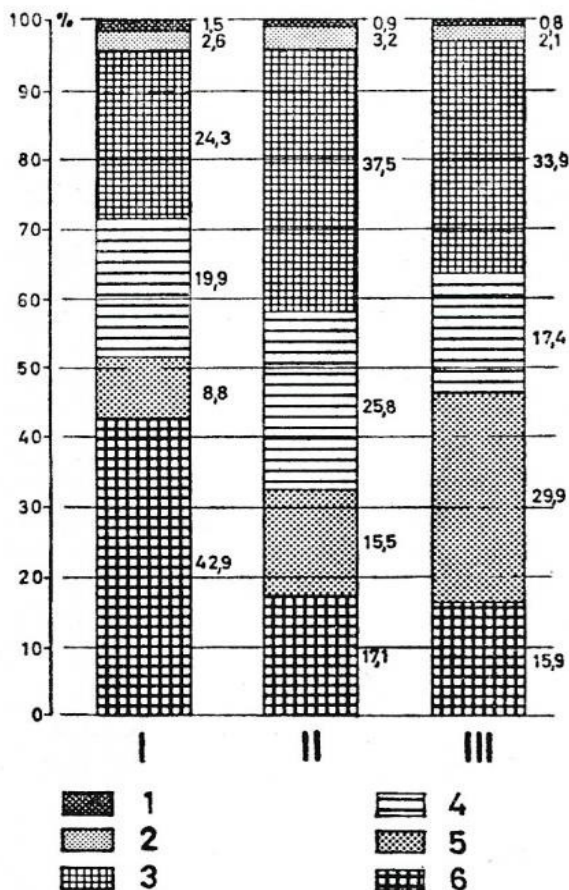
Tab. XIII: Workers from Yugoslavia according to their regional distribution in Germany (state at the end of June)

Pokrajinski okrug za radnu snagu	1962.		1964.		1966.		1968.		1969.		1970. (Februar)	
	Broj	%	Broj	%	Broj	%	Broj	%	Broj	%	Broj	%
Schleswig-Holstein i Hamburg	344	1,5	529	1,0	1 534	1,6	2 728	2,7	7 430	3,3	12 100	3,7
Niedersachsen — Bremen	769	3,3	2 286	4,4	3 569	3,7	2 997	3,0	7 464	3,3	11 800	3,6
Nordrhein — Westfalen	7 470	31,6	12 258	23,5	21 238	22,0	20 762	20,8	46 552	20,6	67 800	20,8
Hessen	1 636	6,9	6 634	12,7	13 863	14,3	15 034	15,1	27 430	12,1	37 800	11,6
Rheinland — Pfalz — Saarl	971	4,1	1 829	3,5	2 904	3,0	2 801	2,8	5 694	2,5	8 800	2,7
Baden — Württemberg	9 819	41,6	23 126	44,4	41 569	43,0	39 627	39,8	86 421	38,2	121 000	37,1
Nordbayern	620	2,6	1 331	2,6	2 381	2,5	2 152	2,2	9 595	4,2	15 300	4,7
Südbayern	1 861	7,9	4 852	9,3	9 122	9,4	12 210	12,3	27 330	12,1	39 800	12,2
Berlin (West)	118	0,5	212	0,4	495	0,5	1 349	1,4	8 374	3,7	11 400	3,5
UKUPNO	23 608	100,0	52 057	100,0	96 675	100,0	99 660	100,0	226 290	100,0	326 000	100,0

* Izvor: Ausländischer Arbeitnehmer (Beschäftigung, Anwerbung, Vermittlung), Erfahrungsbericht 1962, 1963, 1964, 1965, 1966, 1967. i 1968, Ausländische Arbeitnehmer 1969, Bundesanstalt für Arbeit, Nürnberg.

* Izvor: Ausländischer Arbeitnehmer (Beschäftigung, Anwerbung, Vermittlung), Erfahrungsbericht 1962, 1963, 1964, 1965, 1966, 1967. i 1968, Ausländische Arbeitnehmer 1969, Bundesanstalt für Arbeit, Nürnberg.

takva teža, manje cijenjena ili lošije plaćena radna mjesta različito zastupljena u pojedinim granama djelatnosti, postoje znatne razlike između udjela radnika u pojedinim granama djelatnosti u cjelokupnom broju zaposlenih u SR Njemačkoj u odnosu na strane radnike (sl. 8, I i II). Strani su radnici brojniji zastupljeni u svim djelatnostima osim u poljoprivredi i uslugama. Preko 1/3 svih stranih radnika zaposleno je u metalurgiji i metalo-prerađivačkoj industriji (37,5%), a 1/4 u ostaloj prerađivačkoj industriji (25,8%). Najveći udio u ukupnom broju zaposlenih strani radnici imaju u građevinarstvu i prerađivačkoj industriji (tab. XV). Nasuprot tome njihov udio u uslužnim djelatnostima vrlo je mali (2,8%), a tek nešto veći u rudarstvu i energetici (3,5%), poljoprivredi i šumarstvu (4,5%).

Sl. 8. Udio zaposlenih u pojedinim granama djelatnosti u SR Njemačkoj krajem septembra 1969. g.

I. svi zaposleni; II. svi strani radnici; III. radnici iz Jugoslavije

1. poljoprivreda; 2. rudarstvo i energetika; 3. metalurgija i metalo-prerađivačka industrija; 4. ostala industrija; 5. građevinarstvo; 6. usluge

Abb. 8. Anteil der Beschäftigten in den Wirtschaftszweigen der BRD Ende September 1969
I alle Beschäftigte, II alle ausländischen Arbeitnehmer, III jugoslawische Arbeitnehmer

1. Landwirtschaft, 2. Bergbau und Energiewirtschaft, 3. Eisen- und Metallerzeugung und -verarbeitung, 4. übriges verarbeitendes Gewerbe, 5. Baugewerbe, 6. Dienstleistungen

Fig. 8. Number of Yugoslav workers employed in the G. F. R. at the end of September, 1969, according to branches of activity

I All workers, II All foreign workers, III Workers from Yugoslavia

1. Agriculture, 2. Mining and energy, 3. Metallurgy and metal processing, 4. Other industry, 5. Building and construction, 6. Services

Radnici iz Jugoslavije, s obzirom na grane djelatnosti u SR Njemačkoj, znatno se razlikuju od ostalih stranih radnika (vidi sl. 8, II i III). Od ukupnog broja nešto je manji udio zaposlen u prerađivačkoj industriji (ukupno 51,3%), ali je zato kod naših radnika dvostruko veći udio zaposlenih u građevinarstvu od udjela svih stranih radnika. U uslužnim djelatnostima, rudarstvu i energetici, poljoprivredi i šumarstvu radnici su iz Jugoslavije slabije zastupljeni od prosječne zastupljenosti svih stranih radnika u tim djelatnostima. Osobito se ističe Specifičan udio koji radnici iz Jugoslavije imaju u građevinarstvu SR Njemačke, jer dok u ukupnom broju zaposlenih u SR Njemačkoj radnici u građevinarstvu zauzimaju svega 8,8%, u ukupnom broju svih stranih radnika građevinarstvo je zastupljeno s 15,5%, a u ukupnom broju radnika iz Jugoslavije zaposleni u građevinarstvu čine 29,9%.

Od ukupnog broja ženske radne snage još je veći udio zaposlenih u prerađivačkoj industriji nego kod ukupnog broja radnika iz Jugoslavije

- Tab. XIV: Okruzi zavoda za rad u SR Njemačkoj (Arbeitsamtbezirk) u kojima je krajem septembra 1969. g. bilo zaposleno preko 2000 radnika iz Jugoslavije*
- Tab. XIV: Arbeitsamtsbezirke in der BRD, die Ende September 1969 mehr als 2000 jugoslawische Arbeitnehmer gehabt haben
- Tab. XIV: Federal German Employment Bureau districts (Arbeitsamtbezirke) with more than 2,000 Yugoslav workers (end of September 1969)

1	Stuttgart	20 789	20	Heilbronn	3 056
2	München	19 632	21	Villingen	2 945
3	Frankfurt	15 915	22	Dortmund	2 840
4	Göppingen	8 079	23	Wuppertal	2 815
5	Hamburg	7 789	24	Schwäbisch Gmünd	2 758
6	Ludwigsburg	6 925	25	Hannover	2 774
7	Düsseldorf	6 516	26	Essen	2 709
8	Nürnberg	6 436	27	Balingen	2 565
9	Karlsruhe	6 334	28	Augsburg	2 553
10	Mannheim	4 751	29	Offenbach	2 546
11	Nagold	4 543	30	Gelsenkirchen	2 487
12	Solingen	4 383	31	Aalen	2 470
13	Darmstadt	4 378	32	Aachen	2 464
14	Reutlingen	4 235	33	Bielefeld	2 425
15	Rottweil	4 010	34	Freiburg	2 364
16	Ravensburg	3 747	35	Mönchengladbach	2 336
17	Rastatt	3 417	36	Konstanz	2 123
18	Ulm	3 117	37	Hagen	2 072
19	Köln	3 102	38	Wesel	2 052

* Izvor: Ausländische Arbeitnehmer 1969, Bundesanstalt für Arbeit, Nürnberg.

- Tab. XV: Svi strani radnici i radnici iz Jugoslavije u SR Njemačkoj prema granama djelatnosti u kojima su radili koncem septembra 1969.*
- Tab. XV: Jugoslawische und ausländische Arbeitnehmer insgesamt in der BRD nach Wirtschaftszweigen, Ende September 1969
- Tab. XV: Foreign workers and workers from Yugoslavia in the G. F. R. according to branch of activity in which they employed at the end of September, 1969

Grane djelatnosti	Svi strani radnici		Radnici iz Jugoslavije			
	udio u ukupnom broju zaposlenih	udio u pojedinim granama djelatnosti	Broj		Udio u pojedinim granama djelatnosti	
			ukupno	žene	ukupno	žene
Poljoprivreda i šumarstvo	4,5	0,9	2 050	222	0,8	0,3
Rudarstvo i energetika	3,5	3,2	5 767	120	2,1	0,1
Metalurgija i metaloprerađivačka industrija	11,0	37,5	90 021	27 627	33,9	32,3
Ostala prerađivačka industrija	9,7	25,8	46 155	25 200	17,4	29,5
Građevinarstvo	12,4	15,5	78 572	340	29,9	0,4
Irgovina, bankarstvo, i osiguranje		4,9	7 275	3 544	2,7	4,1
Privatne uslužne djelatnosti	2,8	5,0	18 363	15 278	6,9	17,9
Promet		2,1	1 855	158	0,7	0,2
Opće uslužne djelatnosti		5,1	14 978	13 008	5,6	15,2
Ukupno	7,8	100,0	265 036	85 497	100,0	100,0

* Izvor: Ausländische Arbeitnehmer 1969, Bundesanstalt für Arbeit, Nürnberg 1970, str. 11, 12, 107 i 109.

no 61,8%, tab. XV). To je u prvom redu zato što je udio zaposlenih u građevinarstvu kod žena beznačajan (0,4%). Osim u prerađivačkoj industriji, žene su iz Jugoslavije zaposlene uglavnom u uslužnim djelatnostima (ukupno 37,4%).

Prema podjeli statistike njemačke službe za zapošljavanje u SR Njemačkoj sve su djelatnosti klasificirane u 98 grupa. Od tih su u 36 grupa radnici iz Jugoslavije u 1969. godini bili zastupljeni s preko 1000 osoba. Te je godine u tih 36 grupa bilo ukupno 92,7% svih radnika iz Jugoslavije, pa analiziranje kretanja ukupnog broja zaposlenih u pojedinoj grupi u posljednje tri godine i udjela koji imaju žene u ukupnoj radnoj snazi daje mnogo bolje mogućnosti upoznavanja užih područja djelatnosti radnika iz Jugoslavije u SR Njemačkoj (tab. XVI). Uspoređujući broj zaposlenih u pojedinoj grani djelatnosti 1968. u odnosu na 1967. godinu, vidimo da se broj radnika iz Jugoslavije smanjio samo u rudnicima kamenog ugljena, brodogradnji, u poduzećima koja rade na kanalizaciji i vodoinstalaciji (vidi tab. XVI, redni broj 1, 10 i 29). Čini se da je naročito pogodan primjer kretanja zaposlenosti u rudnicima kamenog ugljena. U njima je u 1967. godini, tj. kada je zbog privredne recesije bilo teško naći zaposlenje u SR Njemačkoj, radilo 500 radnika iz Jugoslavije više nego u 1968. godini, iako je u toj godini potražnja za rudarima bila mnogo veća. To znači da su radnici iz nužde prihvatili 1967. godine zaposlenje u rudnicima kamenog ugljena; a kada im se u 1968. godini pružila mogućnost zaposlenja u drugim djelatnostima, napustili su rudnike.

Indeks porasta ukupnog broja radnika iz Jugoslavije u 1969. godini u odnosu na 1968. bio je 222. U metalurgiji i metaloprerađivačkoj industriji u svim grupama djelatnosti osim u preciznoj mehanici i Optici indeksi porasta u 1969. godini znatno su iznad prosjeka. U nekim granama ostale prerađivačke industrije indeksi su znatno viši od prosječnog (npr. prerada kaučuka i azbesta 419), ali mnoge grane imaju i znatno niže od prosjeka (prerada šećera i industrija čokolade 132). U građevinarstvu je u grupi djelatnosti visokogradnja i niskogradnja, u kojoj je inače 1969. godine bilo zaposleno preko % svih naših radnika (gotovo 40% ukupnog broja muškaraca), indeks porasta u 1969. jednak je prosječnom indeksu. U uslužnim djelatnostima indeksi su porasta najmanji, a jedina su iznimka njemačke državne željeznice koje su tek u 1969. godini zaposlile veći broj radnika iz Jugoslavije.

Kada se analizira broj i udio žena u pojedinim grupama i granama djelatnosti (vidi tab. XVI, kolona 7 i 8) uočava se da je u pojedinim granama djelatnosti njihov broj i udio vrlo malen, dok je u nekim vrlo velik. Tako se među djelatnostima u prerađivačkoj industriji ističe udio žena u preradi šećera i industriji čokolade, preciznoj mehanici i optici, elektroindustriji, tekstilnoj industriji i konfekciji, proizvodnji cipela, proizvodnji i preradi papira i industriji kože. Žene čine i glavninu naše radne snage u njemačkom ugostiteljstvu, zdravstvu i Općim uslužnim djelatnostima.

Iz podataka o kretanju udjela spomenutih 36 grana djelatnosti u svim grupama djelatnosti u posljednje 3 godine (tab. XVI, zbir) vidi se da od 1967. godine tih 36 grupa zahvaća sve veći udio od ukupnog broja radne snage iz Jugoslavije. Iz toga proizlazi da se radnici iz Jugoslavije, koji se zapošljavaju u SR Njemačkoj, sve više okupljaju u manji broj grupa djelatnosti. Visokogradnja i niskogradnja najviše okuplja muškarce, a elektrotehnika, tekstilna industrija i uslužne djelatnosti žene.

- Tab. XVI: Grupe djelatnosti u kojima je u SR Njemačkoj 1969. g. bilo zaposleno preko 1000 radnika iz Jugoslavije*
- Tab. XVI: Wirtschaftsabteilungen in der BRD, die 1969 mehr als 1000 jugoslawische Arbeitnehmer gehabt haben
- Tab. XVI: Groups of activity in Germany employing more than 1,000 workers from Yugoslavia in 1969

Red. br.	Grane -- grupe djelatnosti	1967.		1968.		1969.	
		Ukupno	Ukupno	UKUPNO		% od ukupno	
				broj	1968. = 100		broj
1	2	3	4	5	6	7	8
1.	Rudnici kamenog ugljena	1 737	1 230	2 065	168	17	0,8
2.	Proizvodnja pečenog i oblikovanog kamena	944	1 030	2 820	274	59	2,1
3.	Željezare i čeličane uključujući i valjaonice	652	1 095	3 941	360	111	2,8
4.	Ljevaonice željeza i čelika	448	674	2 198	326	115	5,2
5.	Obojena metalurgija	566	723	2 314	320	320	17,1
6.	Industrija željez. čelične i metalne robe (bez proizvodnje nakita)	2 554	3 219	10 023	311	3 530	35,2
7.	Proizvodnja mašina i armatura	5 935	7 244	19 699	272	2 085	10,1
8.	Proizvodnja kotlova	461	487	1 535	315	15	1,0
9.	Čelične i željezne konstrukcije	1 537	1 864	4 402	236	80	1,8
10.	Brodogradnja (bez proizvodnje čamaca)	435	419	1 037	247	43	4,1
11.	Proizvodnja brodskih kotlova	—	1	1 008	>1 000	1	0,0
12.	Proizvodnja cestovnih vozila	3 010	3 645	12 686	348	1 218	9,6
13.	Proizvodnja aviona	37	58	1 014	1 748	11	1,1
14.	Elektrotehnika	4 169	7 828	24 358	311	16 685	68,5
15.	Precizna mehanika i optika	1 845	2 103	4 618	220	3 305	71,6
16.	Kemijska industrija	1 079	1 202	2 744	228	1 037	37,8
17.	Proizvodnja umjetnih tkanina i robe	388	511	1 518	297	731	48,1
18.	Tekstilna industrija	2 496	4 005	10 793	269	6 935	64,3
19.	Proizvodnja i prerada papira	739	944	2 396	254	1 304	54,4
20.	Tiskarska industrija	691	711	1 145	161	430	37,6
21.	Industrija kože	730	1 033	1 685	163	863	51,2
22.	Prerada kaučuka i azbesta	272	463	1 939	419	626	32,3
23.	Obrada i prerada drva (pilane, furnir)	353	428	1 298	303	118	9,1
24.	Proizvodnja pokućstva	2 370	2 412	3 883	161	349	9,0
25.	Prerada šećera i industrija čokolade	914	1 461	1 923	132	1 844	95,9
26.	Mesna industrija	590	727	1 268	174	489	38,6
27.	Krojačnice, šivaonice i konfekcija	1 970	2 351	5 830	248	4 877	83,7
28.	Proizvodnja cipela	586	664	1 454	219	951	65,4
29.	Kanalizacija i vodoinstalacije	1 523	1 282	1 979	154	13	0,7
30.	Visokogradnja i niskogradnja	23 590	31 615	71 415	226	208	0,3

1	2	3	4	5	6	7	8
31.	Dopunske građevinske djelatnosti	2 145	3 091	4 773	154	36	0,8
32.	Trgovina	3 892	4 263	6 833	160	3 189	46,7
33.	Ugostiteljstvo	8 985	10 469	14 993	143	12 469	83,2
34.	Njemačke državne željeznice	68	73	1 100	1 507	38	3,5
35.	Zdravstvo	6 720	7 810	10 819	139	9 855	91,1
36.	Opće uslužne djelatnosti	1 249	1 512	2 165	143	2 103	97,1
Ukupno u grupama privrednih djelatnosti s preko 1 000 radnika		85 680	108 647	245 671	226	76 124	31,0
% od ukupnog broja radnika iz Jugoslavije		89,5	91,2	97,2		89,4	

* Izvor: Ausländische Arbeitnehmer 1969, Bundesanstalt für Arbeit, Nürnberg 1970, str. 107 i 109. Stanje krajem septembra.

Relativno mnogo zarađuju, ali malo doznaju u Jugoslaviju. Bez obzira na različite motive traženja i prihvaćanja zaposlenja u inozemstvu razlika u visini zarade koju radnik može ostvariti radom u stranoj zemlji i one koju bi mogao ostvariti posljednjih godina radom u Jugoslaviji sigurno sve više utječe na odluku o izboru radnog mjesta izvan Jugoslavije i o trajanju zaposlenosti u inozemstvu. U ovom prethodnom istraživanju još nisu prikupljeni egzaktni podaci o visini zarada naših radnika u SR Njemačkoj, ali se iz njemačkih i međunarodnih statističkih publikacija mogu dobiti neki osnovni brožčani pokazatelji koji mogu poslužiti za osnovna zaključivanja.

Bruto zarada naših radnika u SR Njemačkoj u prosjeku je nešto veća od prosječne zarade svih stranih radnika u SR Njemačkoj (tab. XVII).²⁷ U 1968. godini kod muškaraca iz Jugoslavije satnica nije bila niža od 4, a kod žena od 3 DM. Na osnovi tih brožčanih pokazatelja realno je zaključiti da je prosječna bruto satnica naših radnika u 1968. godini bila oko 4,5 DM. Naši radnici u prosjeku rade oko 50 sati nedjeljno.²⁸ To znači da im je mjesečna bruto plaća u 1968. godini bila oko 950 DM, odnosno u prosjeku u 1968. godini 11400 DM. Ovaj računskim putem dobiven iznos dobro se podudara s podatkom o prosječnoj bruto zaradi svih radnika zaposlenih u industriji u SR Njemačkoj u 1968. godini (11605 DM - tab. XVIII, kolona 3).

Iz podataka o kretanju broja radnika, njihovih zarada i doznaka u naše banke (tabela XVIII) vidimo da se samo relativno mali broj zarade šalje iz Njemačke u banke u Jugoslaviji. Karakteristično je da se taj udio iz

²⁷ To je jedan od rezultata reprezentativnog anketiranja u jesen 1968. g. (vidi bilješku 18). Veće prosječne satnice radnika iz Jugoslavije rezultat su bolje kvalifikacijske strukture i većeg udjela u zaposlenima na bolje plaćenim radnim mjestima (npr. u građevinarstvu).

²⁸ Utvrđeno pri brojnim grupnim diskusijama s našim radnicima u SR Njemačkoj i na osnovi probnog anketiranja koje je u jesen 1969. g. proveo u SR Njemačkoj Institut za geografiju Sveučilišta u Zagrebu.

godine u godinu uglavnom smanjuje. Radnici iz drugih zemalja općenito šalju na banke svojih zemalja veći udio zarade od rada u SR Njemačkoj, i taj je udio u pojedinim godinama uglavnom konstantan.²⁹

Tab. XVII: Visina bruto zarade za jedan sat rada kod svih stranih radnika i radnika iz Jugoslavije u SR Njemačkoj prema spolu u jesen 1968. u %*

Tab. XVII: Durchschnittlicher Brutto-stundenlohn der jugoslawischen und alle durchschnittlicher Brutto-Stundenlohn aller ausländischen Arbeitnehmer in der BRD nach Geschlecht im Herbst in %

Tab. XVII: Gross earnings per working hour of all foreign workers and workers from Yugoslavia employed in the G. F. R. in autumn 1968, according to sex (in per cent)

DM	Muškarci		Žene	
	Svi strani radnici	Radnici iz Jugoslavije	Sve strane radnice	Radnice iz Jugoslavije
6 i više	2	—	—	—
5—6	20	22	2	12
4—5	56	66	15	
3—4	15	—	53	38
ispod 3	—	—	14	—
nepoznato	7	12	16	50
Ukupno	100	100	100	100

* Izvor: Ergebnisse der Repräsentativ-Untersuchung vom Herbst 1968 über die Beschäftigung ausländischer Arbeitnehmer und ihre Familien und Wohnverhältnisse, Ausländische Arbeitnehmer 1969, Bundesanstalt für Arbeit, Nürnberg, str. 80 i 81.

Nedostaju podaci o tome koliki dio zarade naših radnika ostaje ušteđen nakon podmirenja troškova za život u SR Njemačkoj i koliki dio od ušteda dolazi u Jugoslaviju, a koliki ostaje u njemačkim bankama ili se troši za kupnju robe neposredno u Njemačkoj ili posredno u inozemstvu, tj. nakon što su njemačke marke uvezene u zemlju, privatnim kliringom zamijenjene za dinare i ponovno izvezene za kupnju robe u inozemstvu. Ako se grubom procjenom pretpostavi da 2/3 zarade naši radnici koji su na radu u SR Njemačkoj uspiju uštedjeti, proizlazi da se preko dva puta veći iznos od onoga koji dolazi u naše banke štedi u njemačkim bankama ili uvozi robom kupljenom u inozemstvu.

²⁹ Treba imati u vidu da bi radnici iz Jugoslavije slali još i manje u naše banke kada na to ne bi bili prinuđeni našim zakonskim propisima, prema kojima se npr. automobil može uvesti uglavnom uplatom preko neke banke u Jugoslaviji i sl. S druge strane naši radnici u pravilu češće posjećuju zemlju stalnog boravka od ostalih stranih radnika u SR Njemačkoj pa im je lakše uštedevine donositi sa sobom.

Tab. XVIII: Pregled visine zarada radnika iz Jugoslavije na radu u SR Njemačkoj i dostavljanje ušteđevine u Jugoslaviju

Tab. XVIII: Brutto-Lohn der jugoslawischen Arbeitnehmer in der BRD und Geldüberweisungen der jugoslawischen Arbeitnehmer in der BRD nach Jugoslawien

Tab. XVIII: Earnings of Yugoslav workers in the G. F. R., and remittances of their savings to Yugoslavia

Go- dina	Prosje- čan broj radnika u toku godine ¹	Prosječ- na godi- šnja bruto zarada zaposle- nog u SR Nje- mačkoj u DM ²	Ukupna zarada radnika iz Jugo- slavije ³		Ukupno dozna- čeno u toku godine u banke u Jugo- slaviji u mil. DM ⁵	Pro- sječno dozna- čio u toku godine 1 zapo- sleni iz Jugo- slavije u DM	Udio (%) zarade koju strani rad- nici u Njemačkoj doznačuju u ze- mlju porijekla ⁶	
			u mil. DM	u mil. ND ⁴			Radnici iz Jugo- slavije	Svi strani radnici
1	2	3	4	5	6	7	8	9
1962.	23 608	8 205	194	660	43	1 821	22,2	22,1
1963.	44 428	8 685	386	1 320	80	1 801	20,7	23,1
1964.	53 057	9 296	493	1 690	104	1 960	21,1	22,5
1965.	64 060	10 296	660	2 250	131	2 045	19,9	22,1
1966.	96 675	10 908	1 055	3 600	191	1 976	18,1	21,0
1967.	94 275	10 876	1 025	3 500	197	2 089	19,2	24,1
1968.	106 434	11 605	1 235	4 220	235	2 207	19,0	22,3
1969.	222 677	12 823	2 855	9 750	503	2 258	17,6	20,4

¹ Do 1966. prema stanju krajem juna, a od 1967. izračunato na osnovi broja polovicom januara, marta, juna i septembra obračunske godine i broja polovicom januara slijedeće godine (izvor: Ausländische Arbeitnehmer 1969. Bundesanstalt für Arbeit, Nürnberg 1970).

² Izvor: UN Statistical Bulletin 1970.

³ Prosječan broj radnika (kolona 2) umnožen prosječnom zaradom (kolona 3).

⁴ Prema kursu od 3,415 za 1 DM.

⁵ Prema podacima Njemačke savezne banke (Izvor kao pod 1).

⁶ Odnos prosječne godišnje doznake (kolona 7) i prosječne godišnje zarade (kolona 3).

RAZLIČIT UDIO REPUBLIKA I POKRAJINA JUGOSLAVIJE U VANJSKIM MIGRACIJAMA RADNE SNAGE

Glavnina je otišlih radnika iz Hrvatske i Bosne i Hercegovine. Interpretacijom osnovnih podataka o radnicima koji su 1965-1968. godine otišli na rad u SR Njemačku utvrđene su velike regionalne razlike broja i struktura migranata prema njihovu porijeklu. Osobito zanimanje pobuđuju razlike koje postoje u učešću pojedine jugoslavenske republike i pokrajine u ukupnom broju radnika zaposlenih u stranim zemljama.

U SR Njemačkoj najveći je dio naše vanjske migracije radne snage (preko 70%). Sigurno je da postoje razlike u odnosu na regionalno porijeklo radnika iz Jugoslavije u drugim zemljama imigracije. Tako se Općenito smatra da su radnici iz uže Srbije više orijentirani na zapošljavanje u Francuskoj, iz Makedonije u Australiji, iz Slovenije u susjednoj Austriji, iz Hrvatske i Bosne i Hercegovine u SR Njemačkoj i u Švedskoj, Švicarskoj i sl.

Točan udio pojedine jugoslavenske republike i pokrajine u svakoj zemlji imigracije moći će se dobiti tek daljnjim detaljnim istraživanjem. Međutim, izgleda da dosadašnje opće poznavanje regionalnog porijekla jugoslavenske vanjske migracije radne snage opravdava pretpostavka da radnici koji su 1965-1968. g. otišli na rad u SR Njemačku dosta vjerno odražavaju regionalne razlike porijekla cjelokupne migracije radnika iz Jugoslavije u odnosu na republike i pokrajine.

Postavlja se pitanje: koliko mogu sada biti reprezentativni podaci iz 1968. godine kada je na radu u inozemstvu bilo upola manje radnika iz Jugoslavije nego što ih je danas (krajem 1968. g. oko 400 000, a krajem 1970. g. oko 650000 u evropskim zemljama)? Već prikazanim trendom kretanja zapošljavanja u SR Njemačkoj 1965-1968. godine iz pojedinih republika i pokrajina moglo se vidjeti da se u posljednjoj godini tog razdoblja u proces odlaska na rad u SR Njemačku jače uključuju Kosovo i Makedonija (vidi tab. VIII, prilog 11). Sredinom 1969. g. u većem se Opsegu počeo primjenjivati »Sporazum između Vlade SFRJ i Vlade SR Njemačke o reguliranju zapošljavanja jugoslavenskih radnika u SR Njemačkoj«, pa je porasla uloga naše službe za zapošljavanje u usmjerivanju potražnje radne snage iz SR Njemačke na istočni dio naše zemlje. To se vrlo lijepo vidi iz statističkih podataka o broju zaposlenih 1969. g. preko »Njemačke delegacija u Beogradu (tab. XIX, kolone 2 i 3). Međutim, kada se brojčanim podacima o radnicima otišlim posredovanjem naše službe za zapošljavanje i »Njemačke delegacije« u Beogradu priključe i podaci o onima koji su se u SR Njemačkoj zaposlili 1969. g. preko njemačkih diplomatskih predstavništava u Jugoslaviji, posredovanjem ili bez posredovanja naše službe za zapošljavanje

(tab. XIX, kolone 4, 5, 6 i 7), izlazi da se ni odlazak iz zapadnih dijelova Jugoslavije u 1969. g. nije smanjio. Dapače, broj otišlih na rad u SR Njemačku iz tog se područja, u odnosu na 1968. g., udvostručio (1968. godine 62 836, a 1969. godine 124 703), ali je udio u ukupnom broju otišlih iz Jugoslavije, koji je zapadni dio zemlje imao 1968. g., smanjen sa 78,5% na 69,3%. Svi ti brojčani pokazatelji upućuju na to da je učešće pojedinih republika i pokrajina u ukupnom broju radnika zaposlenih u inozemstvu, malo izmijenjeno nakon 1968. godine te da pri interpretaciji podataka o radnicima

Tab. XIX: Broj i udio otišlih na rad u SR Njemačku u 1969. g. iz različitih dijelova Jugoslavije

Tab. XIX: Jugoslawische Arbeitnehmer, die 1969 in die BRD abwanderten, nach Herkunftsgebieten

Tab. XIX: Number and proportion of persons who took up employment in the G. F. R. in 1969

Područje	Preko »Njemačke delegacije u Beogradu ¹		Preko njemačkih diplomatskih predstavništava u Jugoslaviji				Ukupno SFRJ	
			Posredovanjem jug. službe za zapošljavanje ²		Bez posredovanja jug. službe za zapošljavanje ³			
	Broj	%	Broj	%	Broj	%	Broj	%
1	2	3	4	5	6	7	8	9
Bosna i Hercegovina	17 587	25,9	8 265	32,2				
Crna Gora	1 597	2,4	—	0,0				
Hrvatska	12 884	19,0	10 730	41,9				
Slovenija	4 482	6,6	3 327	13,0				
Zapadni dio ukupno	36 550	53,9	22 322	87,2	65 831	76,0	124 703	69,3
Makedonija	8 307	12,3	744	2,9				
Uža Srbija	9 276	13,7						
Vojvodina	7 135	10,5	2 540	9,9				
Kosovo	6 484	9,6						
Istočni dio ukupno	31 202	46,1	3 284	12,8	20 831	24,0	55 317	30,7
Iz SFRJ	67 752	100,0	25 606	100,0	86 622	100,0	180 020	100,0
			Radnici jugoslavenskog državljanstva došli u SR Njemačku iz trećih zemalja				12 212	
			UKUPNO IZ SFRJ				192 232	

¹ Izvor: Ausländische Arbeitnehmer 1969, Bundesanstalt für Arbeit, Nürnberg 1970.

² Zajedno s radnicima koji su išli preko »Njemačke delegacije« u Beogradu evidentirani u statistici službe za zapošljavanje (Zapošljavanje u inostranstvu u 1969. g., Savezni biro za poslove zapošljavanja, Beograd 1970).

³ Podatke prikupio Institut za geografiju Sveučilišta u Zagrebu u arhivama Konzularnog odjeljenja Ambasade SR Njemačke u Beogradu (za istočni dio Jugoslavije: Makedonija šira Srbija) i Generalnog konzulata SR Njemačke u Zagrebu (za zapadni dio: Bosna i Hercegovina, Crna Gora, Hrvatska i Slovenija).

koji su otišli na rad u SR Njemačku 1965-1968. godine treba imati u vidu da se njihova reprezentativnost nakon 1968. godine postupno smanjuje. Dakle, oni su vjeran odraz regionalnog porijekla naših radnika u stranim zemljama krajem 1968. godine. A dok se ne obrade statistički podaci za 1969. i 1970. godinu, treba voditi računa da je udio radnika iz istočnih dijelova Jugoslavije u postupnom povećanju.

U našoj višenacionalnoj državnoj zajednici od osobitog su značenja već prikazane razlike u odnosu na udio pojedinih jugoslavenskih republika i pokrajina u broju stanovnika, ukupnom broju zaposlenih u Jugoslaviji i u ukupnom broju otišlih na rad u SR Njemačku 1965-1968. godine (vidi tab. VII, sl. 9). Utvrđeno je da Hrvatska i Slovenija imaju znatno veći udio u broju radnika otišlih u SR Njemačku nego što im je udio u broju stanovnika Jugoslavije, dok Hrvatska i Bosna i Hercegovina imaju veći udio otišlih na rad u SR Njemačku od udjela u ukupnom broju radnika zaposlenih u Jugoslaviji. Dakle, i apsolutan broj i relativan udio prema broju stanovnika i broju zaposlenih u zemlji u Hrvatskoj je najveći. Slovenija se ističe udjelom migranata u odnosu na udio koji ima u ukupnom broju jugoslavenskog stanovništva, a Bosna i Hercegovina udjelom migranata u odnosu na udio u ukupnom broju zaposlenih u Jugoslaviji.

Razvoj zapošljavanja u inozemstvu nakon 1968. godine upućuje na to da se stopa porasta najbrže povećava u Bosni i Hercegovini. Na osnovi svih korištenih statističkih podataka može se zaključiti da su od ukupnog broja radnika koji su do sada otišli iz Jugoslavije na rad u inozemstvo preko 2/3 iz Hrvatske i Bosne i Hercegovine.

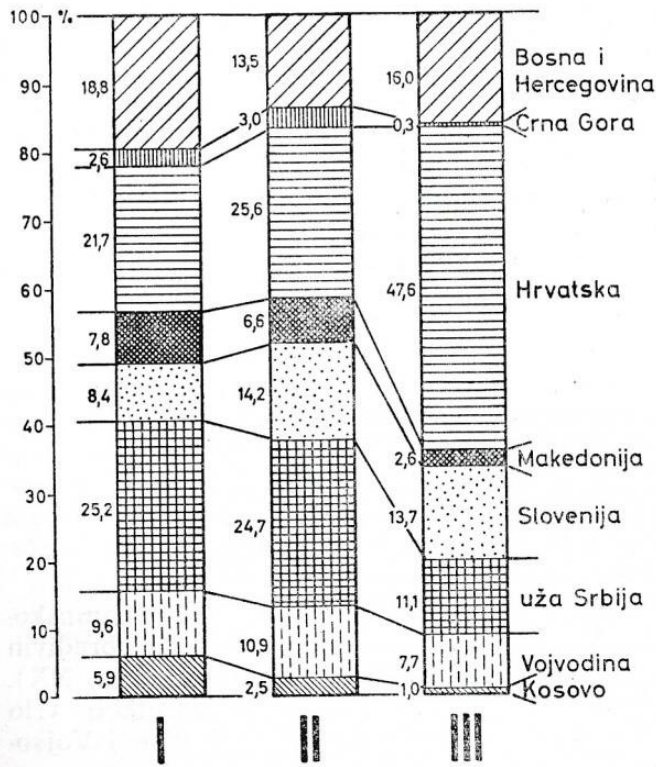
Iz prikaza broja radnika po općinama (vidi prilog 1 i 17) dolaze do izražaja i razlike koje postoje i u pojedinoj republici i pokrajini.

Razlikama prirodne sredine, društvene i gospodarske strukture i razvoja ne mogu se u cijelosti objasniti velike disproporcije u udjelu vanjskih migranata radne snage iz pojedinih dijelova Jugoslavije. Redovito se sve te regionalne razlike nastoje objasniti bitno različitom prirodnom sredinom i društvenom strukturom osnovnih administrativno-političkih jedinica Jugoslavije (socijalističke republike i autonomne pokrajine) i njihovih dijelova i ekstenzijom prirodno-društvenih uvjeta u različitom stupnju privrednog razvitka. Ponekad se te regionalne razlike nastoje objasniti i neadekvatnom politikom privrednog razvitka.

Analizirajući značenje koje u velikim razlikama udjela vanjskih migranata rada iz pojedinih dijelova Jugoslavije ima prirodna, društvena i gospodarska struktura, treba poći od činjenice da se Jugoslavija doista sastoji od triju prirodno-geografskih područja koja pružaju bitno različite uvjete za privredni razvitak. Plodna panonska nizina i jadransko primorje odijeljeni su širokim planinsko-krškim područjem. Pri tome treba imati u vidu da unutar planinsko-krškog područja, a naročito na njegovu unutrašnjem rubu, postoje brojne riječne doline, krška polja, kotline i pobrđa koja pružaju nešto povoljnije uvjete za privrednu aktivnost i tvore prijelaz između krajnje nepovoljnih planinskih i krških dijelova prema prirodno najpovoljnijem nizinskom dijelu Jugoslavije.

Planinsko-krško područje kraj je tradicionalno kombinirane ratarsko-stočarske privrede, tj. obrade zemlje na izdvojenim, prirodno pogodnijim površinama i transhumantnog planinskog stočarenja. U nesigurnim historijskim razdobljima taj je kraj često bio i područje zbjega, tj. prisilne

koncentracije stanovništva, veće nego što mu je stupanj privrednog razvitka mogao osigurati sredstva za život. U teškim uvjetima prirodne proizvodnje i socijalne zaostalosti prirodni priraštaj stanovništva u tom području uvijek je bio relativno visok.

Sl. 9. Udio pojedinih republika i pokrajina Jugoslavije u ukupnom

1 stanovništvu 1968, zaposlenim u Jugoslaviji i otišlim na rad u SR Njemačku 1965-1968.

Abb. 9. Anteil der Beschäftigten an der gesamten Bevölkerung in den Republiken und autonomen Gebieten Jugoslawiens 1968 (I), Beschäftigte in Jugoslawien (II) und Beschäftigte, die zwischen 1965 und 1968 in die BRD abwanderten (III)

Fig. 9. Share of the individual republics and provinces in Yugoslavia's total population in 1968 (I), in the total number of employed (II), and in the number of persons who took up employment in the G. F. R. in 1965-

1968 (III)

Sve je to uvjetovalo u mirnijim vremenskim razdobljima preseljavanje stanovništva koje se sve do početka 19. stoljeća prvenstveno provodi unutar samog planinsko-krškog područja, i to uglavnom prema rubnim riječnim dolinama i pobrdima.

Prirodne prednosti panonskog dijela Jugoslavije jače dolaze do izražaja i intenzivnije se valoriziraju tek od početka 19. stoljeća. Nakon prestanka turske opasnosti u panonski se prostor sve više doseljava stanovništvo iz različitih dijelova planinskog i krškog područja.

Kada od druge polovice 19. stoljeća slavenski dio panonskog prostora postupno preuzima funkciju prometne i privredne okosnice tog dijela jugoistočne Evrope, još više jača njegova privlačnost za migracijske tokove s juga. Značenje tog nizinskog područja naročito je poraslo nakon prvog svjetskog rata povezivanjem južnoslavenskih naroda u jednu državnu zajednicu, jer su tu najpovoljniji uvjeti za magistralnu državnu komunikaciju, a i za razvoj upravno-političkog (Beograd) i privredno-trgovačkog središta (Zagreb).

Pored tih migracijskih strujanja unutar današnjeg jugoslavenskog prostora od početka 19. stoljeća sve više jača i migriranje iz planinskog i krškog područja Jugoslavije u druge evropske zemlje, pa i prekomorske.

Primorsko područje Jugoslavije po svojim prirodnim osobinama nema bitnih razlika u odnosu na susjedno planinsko i krško područje u unutrašnjosti. Jedino prednosti mediteranske klime omogućuju vredniju i raznolikiju biljnu proizvodnju, a osobito značenje imaju kulture koje mogu zaposliti više radne snage (duhan, vinova loza i povrće). I tu je kombinirana ratarsko-stočarska poljoprivredna proizvodnja karakteristika privrednog života sve do najnovijeg vremena. Međutim, privredno-političkom konstelacijom u drugoj polovici 19. stoljeća taj je kraj imao izuzetan stimulans za razvoj vinogradarstva. Privredni prosperitet bio je prekinut već na prijelazu u ovo stoljeće ne samo bolešću koja je zahvatila vinovu lozu u našem primorju (*Oidium*, *Peronospora* i *Phloxera*) nego i poteškoćama plasmana našeg vina na evropsko tržište. To je bio osnovni uzrok jačeg uključivanja primorja u vanjske migracije, a naročito u prekomorske zemlje. Ne treba izgubiti iz vida to da je tako masovno migriranje u prekomorske zemlje uvjetovano i tradicionalnom stvarnom i psihološkom povezanošću primorskog stanovništva s ostalim svijetom, što je umnogome rezultat i njegove uključenosti u pomorsku privredu.

Prednosti primorskog položaja za privredni razvitak u Jugoslaviji općenito se sporo uočavaju. Sve do drugog svjetskog rata ta prednost je iskorištena tek u nekoliko trgovačkih luka i u nekoliko izdvojenih turističkih središta. Intenzivniji privredni razvitak nakon rata uvjetovao je privlačenje stanovništva uz priobalske ceste. Oni sve više postaju imigracijska žarišta ne samo za druge dvije zone primorja, tj. otočnu i zagorsku nego i za stanovništvo planinsko-krškog područja.

Da doista postoje velike razlike između prirodnih uvjeta planinsko-krškog i nizinskog područja, najbolje se vidi iz podataka o udjelu obradivih površina u ukupnim površinama pojedinih republika i pokrajina (tab XX). Najpovoljnija je usporedba između Crne Gore, koja je, s izuzetkom vrlo uskog primorskog pojasa, u cijelosti u planinsko-krškom području i Vojvodine u nizinskom području. Dok je u Crnoj Gori svega 13,7% ukupne površine obradivo, u Vojvodini se može obrađivati čak 76,7% cjelokupne površine. I u ostalim republikama i pokrajinama udio obradive u ukupnoj površini najbolji je pokazatelj osnovnih uvjeta prirodne sredine.

Razlikama koje izlaze iz nejednakih uvjeta prirodne sredine treba pridodati i vrlo velike razlike koje su rezultat šarolikosti nacionalnog i etničkog sastava stanovništva Jugoslavije, zatim složenih političkih zbivanja u prošlosti, koja su još više utjecala na prostorno pomjeranje i miješanje pojedinih nacionalnih i etničkih grupa stanovništva. Nadalje, treba imati u vidu to da su se pojedini dijelovi države koja je ujedinjena tek nakon prvog svjetskog rata različito politički razvijali i u različito vrijeme bili pod političkim i kulturnim utjecajem različitih vojnički bolje organiziranih naroda.

Različit razvitak i raznolika nacionalna i kulturna obilježja projicirana na veliku raznolikost prirodne sredine dolaze do još većeg izražaja te uvjetuju prostorno diferenciranje pojedinih dijelova Jugoslavije. Administrativno-teritorijalna podjela na socijalističke republike i autonomne pokrajine temelji se na osnovnim nacionalnim obilježjima stanovništva, ali su takvom podjelom izdvojena i područja s različitim uvjetima za privredni razvitak i značajnim razlikama u stupnju dosadašnjeg privrednog razvitka.

Iako je svega 40% površine Jugoslavije obradivo (vidi tab. XX), ipak je pri popisu 1961. godine utvrđeno da je u Jugoslaviji još uvijek gotovo 50%

Tab. XX: Površine, obradive površine i poljoprivredno stanovništvo po republikama i pokrajinama*

Tab. XX: Gesamte Fläche, landwirtschaftlich genützte Fläche und landwirtschaftliche Bevölkerung nach Republiken und autonomen Gebieten Jugoslawiens

Tab. XX: Total area, proportion of arable land, and number of agricultural population to Yugoslavia's individual republics and provinces

Republika Pokrajina	Površina		Obradiva površina**		Udio (%) obradive u ukup- noj po- vršini**	Udio (%) poljo- privred- nog stan- ovni- štva 1961.	Broj poljo- privred- nog stan- ovni- štva na 1 km ² obradi- vih po- vršina	Obradi- va po- vršina u ha na 1 aktiv- nog pol- jopri- vrednika
	km ²	Udio (%)	km ²	Udio (%)				
1	2	3	4	5	6	7	8	9
Bosna i Hercegovina	51 129	20,0	16 600	16,2	32,5	50,1	99	2,2
Crna Gora	13 812	5,4	1 890	1,9	13,7	47,0	117	2,2
Hrvatska	56 538	22,1	22 100	21,7	39,1	43,9	83	2,3
Makedonija	25 713	10,1	6 810	6,7	26,5	51,3	106	2,1
Slovenija	20 251	7,9	6 470	6,3	31,9	31,1	71	2,3
Uža Srbija	55 968	21,9	27 800	27,2	49,7	56,2	98	1,8
Vojvodina	21 506	8,4	16 500	16,2	76,7	51,8	58	3,6
Kosovo	10 887	4,2	3 870	3,8	35,5	64,1	160	1,6
SFRJ	255 804	100,0	102 040	100,0	40,0	49,5	90	2,2

* Izvor: Statistički godišnjak Jugoslavije 1969, Savezni zavod za statistiku Beograd, str. 328, 329, 331 i 374.

** Podaci za 1967. g .

stanovništva živjelo od poljoprivrede (1948. g. - 67,2%, 1953. - 60,9%, 1961. g. 49,5%). I u nekim republikama i pokrajinama koje imaju osobito mali udio obradivih površina (Crna Gora 13,7%, Makedonija 26,5%, Bosna i Hercegovina 32,5%, Kosovo 35,5%) velik je udio poljoprivrednog stanovništva (Crna Gora 47,0% Makedonija 51,3%, Bosna i Hercegovina 50,1%, Kosovo 64,1%). U čitavoj Jugoslaviji, posebno u planinskom i krškom području, vrlo je velika gustoća poljoprivrednog stanovništva na obradivim površinama (prilog 8). Isto tako na jednog aktivnog poljoprivrednika otpada u prosjeku relativno mala površina (2,2 ha), a u tom pogledu prilike su osobito nepovoljne na Kosovu (1,6 ha) i u užoj Srbiji (1,8 ha - Vidi tab. XX).

Kada se ima u vidu to da u takvim uvjetima poljoprivrednu proizvodnju karakterizira nedovoljna rentabilnost (50% poljoprivrednog stanovništva 1961. godine ostvarivalo je samo 23,2% ukupnog nacionalnog dohotka u toj godini - (prema Statističkom godišnjaku Jugoslavije 1969, str. 107), lako je shvatiti nedovoljnu zaposlenost i veliku latentnu nezaposlenost poljoprivrednog stanovništva i nužnost razvoja ostalih privrednih aktivnosti u koje bi se uključio višak poljoprivrednog stanovništva.

Jedan od najvažnijih ciljeva jugoslavenske poslijeratne privredne politike sastojao se u razvijanju industrije, a to ujedno znači i u postupnom

smanjivanju udjela poljoprivrednog stanovništva. Ako se podsjetimo da je od 1948. do 1961. godine udio poljoprivrednog stanovništva Opao od 67,2% na 49,5%, uočavamo da je postignut velik uspjeh; ali kako imamo u vidu to da je i 1961. g. na jednog aktivnog poljoprivrednika otpadalo svega 2,2 ha obradive površine i da je na 1 km² obradive površine živjelo u prosjeku 90 poljoprivrednih stanovnika (vidi tab. XX), lako možemo zaključiti da još uvijek kod velikog dijela poljoprivrednog stanovništva postoji velika potreba napuštanja poljoprivrede i prelaska u druge djelatnosti.

Nakon drugog svjetskog rata i u planinsko-krškom području započinje nešto intenzivniji razvoj industrije koja se temelji prvenstveno na bogatstvu ruda i povoljnim strateškim osobinama planinskog područja, ali i na jugoslavenskoj politici razvoja privredno nedovoljno razvijenih područja. Time je i u tom kraju došao više do izražaja proces prelaženja iz primarnih u sekundarne privredne djelatnosti. Međutim, svijest o potrebi napuštanja teške i sve manje stimulativne ratarsko-stočarske ekonomije razvija se brže nego što se otvaraju nova radna mjesta u industriji i drugim privrednim granama. Na svijest o prednostima prelaska iz primarnih u sekundarne djelatnosti znatnim dijelom utječu i informacije koje se šire iz vlastitih novih industrijskih središta. Zbog toga, iako se nikad u ovom području nije otvorilo toliko mnogo novih radnih mjesta kao u godinama poslije rata, nikada prije nije ni postojala tako velika želja za zaposlenjem u nepoljoprivrednim djelatnostima. Kada tu želju nije moguće ostvariti u tom području, lako je shvatiti spremnost mnogih da je ostvare iseljavanjem ili različitim načinima migracije radne snage (dnevnom, tjednom i sezonskom), pa i privremenim radom u stranim zemljama.

U sjeverozapadnom dijelu izduženog i prostranog planinskog i krškog područja, na teritoriju SR Slovenije, odvija se mnogo brži industrijski razvoj i u mnogo većem broju industrijskih naselja nego u ostalim dijelovima. Taj intenzivniji razvoj djelomično je započeo još prije drugog svjetskog rata, a naročito je brz nakon rata. Čak je znatno brži nego i u panonskom području Jugoslavije. Time prostor Slovenije dobiva specifična obilježja: u nepovoljnoj prirodnoj sredini razvijeno je najaktivnije privredno područje Jugoslavije s najvećom stopom zaposlenosti (30,0% 1968. g. - vidi tab. VII). Unatoč nastojanju da se svi dijelovi zemlje ravnomjernije industrijski razvijaju nepovoljni uvjeti prirodne sredine, naročito teškoće u prometnom povezivanju centralnog planinskog područja, nisu savladani, pa su i dalje ostale značajne razlike u stopi zaposlenosti izvan individualne poljoprivrede u različitim dijelovima Jugoslavije. Već su istaknute velike razlike koje postoje u pojedinim republikama i pokrajinama (vidi tab. VII). U prostranom planinsko-krškom području, isključujući samo neke izdvojene općine s gradskim i industrijskim centrima koje imaju nešto veći udio zaposlenih u društvenom sektoru, glavnina općina ima ispod 10% zaposlenih, a brojne su i takve u kojima je čak manje od 5% ukupnog broja stanovnika zaposleno.

Naslijeđena naseljenost i prenapučenost, te neravnomjeran poslijeratni privredni razvitak Jugoslavije uvjetovao je unutrašnje migracije stanovništva. Od ukupnog broja stanovništva koje je u Jugoslaviji živjelo 1961. g. 36,2% je rođeno izvan mjesta sadašnjeg boravka (tab. XXI). Značajno je da je gotovo polovica tog doseljenog stanovništva doselila u posljednjih 7 godina, tj. od 1953. do 1961. g. Glavnina doseljenika migrirala je unutar iste republike (78,6% ukupnog broja doseljenih), a oko jedne ih je trećine

in 1961

- Tab. XXI: Struktura (u %) stanovništva prema migracijskim obilježjima po republikama i pokrajinama 1961.*
- Tab. XXI: Bevölkerungsstruktur nach Wanderungsmerkmalen in den Republiken und autonomen Gebieten Jugoslawiens in 1961
- Tab. XXI: Structure (in percent) of population, and migration trends according to individual republics and provinces in 1961

Republika ili Pokrajina	Ukupno stanovništvo			Doseljeno stanovništvo										Udio (%) radnika i služenika koji rade izvan mjesta stanovanja
	Broj u 1000	Od rođenja u istom naselju u %	Doseljeni	Sa područja					Iz naselja					
				do 1945. u %	1946—1952. u %	1953—1961. u %	Iste općine	Druge općine iste republike	Izvan iste republike	Seoskog	Mješovitog	Gradskog		
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	
Bosna i Hercegovina	3 278	72,3	8,5	5,5	13,3	27,3	39,7	47,1	12,6	68,5	8,7	21,1	33,3	
Crna Gora	472	65,3	10,9	6,2	16,8	33,9	49,4	32,1	17,8	72,0	7,5	18,6	26,8	
Hrvatska	4 160	60,5	14,2	8,3	16,4	38,9	25,2	57,5	16,7	68,5	7,8	21,1	25,7	
Makedonija	1 406	65,8	9,8	6,6	17,3	33,7	27,4	53,5	18,9	73,9	4,6	16,1	18,1	
Slovenija	1 592	52,6	16,2	9,6	20,7	46,5	40,9	47,0	11,4	63,2	14,0	18,6	39,1	
Uža Srbija	4 823	62,6	12,5	7,6	15,4	35,5	31,8	45,9	22,0	72,4	4,6	21,8	21,5	
Vojvodina	1 855	54,3	14,2	11,7	19,2	45,1	14,1	38,8	46,3	72,0	4,2	20,7	13,2	
Kosovo	964	70,4	10,8	5,0	13,8	29,6	43,7	37,3	18,7	84,6	2,5	11,4	30,5	
SFRJ	18 549	62,9	12,3	7,7	16,2	36,2	30,7	47,9	20,8	70,5	6,5	20,1	25,6	

* Izvor: Popis stanovništva 1961, knjiga XII: Migraciona obeležja, Savezni zavod za statistiku, Beograd 1966, str. XLIV—XLVII.

(30,7%) preselilo samo unutar iste Općine. Da je tu riječ prvenstveno o »bijegu sa sela«, pokazuje podatak da je pretežan udio doseljenog stanovništva došao iz seoskih naselja (70,5%).

Postoje znatne razlike u strukturi doseljenog stanovništva pojedinih republika i pokrajina (vidi tab. XXI, prilog 16). Najveći je udio doseljenog stanovništva u Sloveniji (46,5%) i Vojvodini (45,1%). Međutim, dok je u Sloveniji 80% doseljenih iz same Slovenije, gotovo je polovica (46,3%) doseljenika u Vojvodini došlo ne samo s područja izvan Vojvodine nego i izvan šire Srbije. Iz priloženih statističkih podataka vidi se da u Sloveniji pretežno migrira seosko stanovništvo u urbanizirana područja. U Bosni i Hercegovini i Kosovu, tj. u privredno slabije razvijenim dijelovima Jugoslavije, udio je doseljenog stanovništva najmanji 27,3 odnosno 29,6%). Među doseljenicima je udio doseljenih sa sela najveći u Kosovu (84,6%).

Neravnomjeran privredni, osobito industrijski, razvitak, koji je rezultat i različite vrijednosti položaja pojedinih dijelova Jugoslavije za lokaciju industrijskih postrojenja, uvjetovao je ne samo preseljavanje stanovništva promjenom stalnog mjesta boravka unutar Jugoslavije nego i sezonsko, osobito dnevno kretanje radne snage između mjesta boravka i mjesta rada. Jedna četvrtina svih zaposlenih u Jugoslaviji 1961. g. radila je izvan mjesta stanovanja (vidi tab. XXI). Osobito je velik udio dnevnih migranata u ukupnom broju radnika u Sloveniji (39,1%), dakle u privredno najrazvijenijoj republici. Ali udio nije mnogo manji ni u nedovoljno razvijenim dijelovima Jugoslavije, npr. u Bosni i Hercegovini (33,3%) i Kosovu (30,5%). Jedan od najvažnijih uzroka ovako velikog udjela dnevnih migranata među radnicima i službenicima svakako je ekonomska orijentacija mnogih domaćinstava na više izvora prihoda, tj. djelomično iz poljoprivrednih, a djelomično iz nepoljoprivrednih djelatnosti.

Ako se usporedi karta na kojoj je prikazan udio dnevnih migranata među radnicima i službenicima po Općinama (prilog 8) s kartom broja otišlih na rad u SR Njemačku 1965-1968. g. (prilog 1), vidi se da se relativno mali broj vanjskih migranata u velikim područjima može objasniti većom mogućnošću zapošljavanja u susjednim industrijskim i rudarskim centrima. Takva je situacija u centralnoj Bosni, istočnoj Srbiji (okolica Niša), Kosovu, zapadnom i srednjem dijelu Slovenije i u još nekim područjima. Međutim, postoje područja kao što su istočna Slovenija, srednja i sjeverna Hrvatska koja imaju i velik udio dnevnih migranata među radnicima i službenicima, a isto tako i velik broj migranata na radu u SR Njemačkoj. To možemo donekle objasniti time što su to područja i općenito nešto manjeg udjela zaposlenih u društvenom sektoru u odnosu na broj stanovnika (vidi prilog 7). Dakle, mogućnost zapošljavanja u Jugoslaviji i dnevnog migriranja iz mjesta stalnog boravka u mjesto rada samo djelomično može objasniti raznoliki regionalni raspored vanjske migracije radne snage.

Proces prestrukturiranja stanovništva iz primarnih u ostale sektore djelatnosti bio je prekinut privrednom reformom 1965. g. Promjenama koje su reformom nastale u privrednom razvitku, posebno u uvjetima zapošljavanja u nepoljoprivrednim djelatnostima, došlo je u prvim godinama reforme čak i do smanjenja broja zaposlenih, a tek je 1968. g. indeks ukupnog broja zaposlenih u odnosu na prethodnu godinu pozitivan, ali je još uvijek ukupan broj zaposlenih 1960. g. manji nego što je bio 1965. g. (tab. XXII; sl. 10). Međutim, broj onih koji preko službe za zapošljavanje traže radno mjesto u

Tab. XXII: Pregled kretanja ukupnog broja zaposlenih u Jugoslaviji, osoba koje traže zaposlenje preko službe za zapošljavanje i broja slobodnih radnih mjesta (godišnji prosjek)¹

Tab. XXII: Veränderung der Gesamtzahl der Beschäftigten, Veränderung der Zahl der Arbeitssuchenden in den Arbeitsämtern und Veränderung der Zahl der angemeldeten offenen Stellen (Jahresdurchschnitt) in Jugoslawien

Tab. XXII: Trends in total number of employed in Yugoslavia, number of persons seeking employment through the country's employment services, and number of vacant jobs (annual average)

Godina	Zaposleni ukupno		Traže zaposlenje preko službe za zapošljavanje				Prvi put traže zaposlenje preko službe za zapošljavanje				Slobodna radna mjesta ²			
	Broj u 1000	Lančani indeks	Broj	Lančani indeks	Udio (%) žena	Udio (%) nekvalficiranih i polkvalficiranih	Broj	Lančani indeks	Udio (%) žena	Udio (%) nekvalficiranih i polkvalficiranih	Broj	Lančani indeks	Udio (%) nekvalficiranih i polkvalficiranih	Odnos broja slobodnih radnih mjesta prema broju osoba koje traže zaposlenje (u %)
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
1958.	2 552	107	132 004			79,3	55 456		36,2	85,0	54 900		72,2	41,6
1959.	2 730	109	161 633		51,1	81,7	57 952	104	38,9	85,7	62 090	113	76,7	38,4
1960.	2 972	110	159 230	98	55,6	82,8	66 592	115	35,7	90,8	59 092	95	73,7	37,1
1961.	3 242	110	191 283	120	52,1	83,5	80 437	121	32,7	90,7	57 136	96	72,4	29,9
1962.	3 318	102	236 563	124	47,4	80,4	84 865	105	36,5	89,3	57 805	101	72,8	24,4
1963.	3 390	102	230 272	97	51,5	77,8	89 439	105	70,6	90,4	78 605	135	72,4	34,1
1964.	3 608	106	212 486	92	57,2	79,1	95 635	107	38,2	89,0	83 067	105	71,3	39,1
1965.	3 662	101	236 969	111	53,3	78,2	87 221	91	34,5	83,1	53 304	64	70,6	22,5
1966.	3 582	98	257 607	109	46,6	74,5	91 931	105	31,9	72,6	43 677	52	65,7	17,0
1967.	3 561	99	269 067	104	45,3	70,3	115 882	126	37,2	61,2	33 531	76	64,6	12,5
1968.	3 587	101	310 997	116	43,7	66,1	146 435	126	34,7	65,7	35 505	81	62,0	11,4
1969.	3 706	103	330 626	106	44,0	70,0		126	34,7	65,7	43 202	121	61,9	13,1

¹ Prema podacima službe za zapošljavanje objavljenim u Statističkom godišnjaku SFRJ.

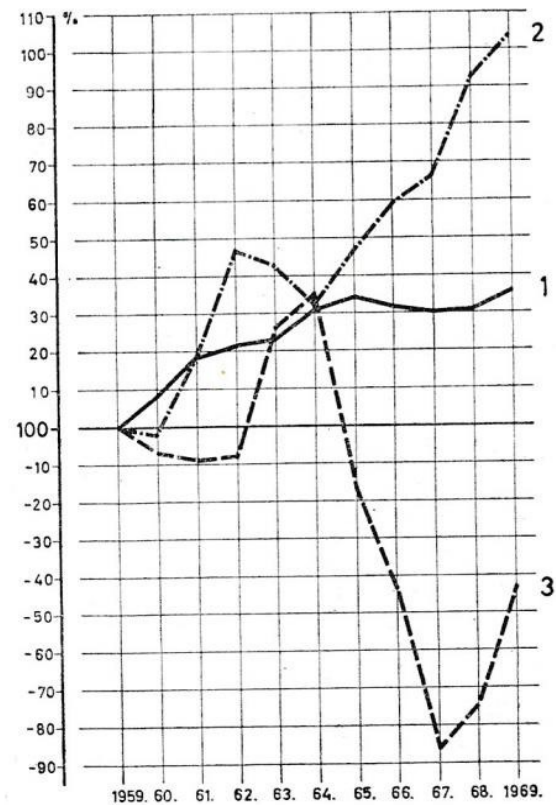
² Za 1958. i 1959. g. podaci se odnose na osobe koje su zaposlene posredovanjem službe za zapošljavanje.

godinama nakon reforme naglo raste. Zanimljivo je da se među osobama koje traže zaposlenje nakon 1964. g. smanjuje udio žena i udio nekvalificiranih. Isti je slučaj i kod osoba koje se prvi put žele zaposliti i traže zaposlenje preko službe za zapošljavanje (vidi tab. XXII). To znači da je privrednom reformom smanjena mogućnost zapošljavanja i za kvalificirane muškarce.

Sl. 10. Indeksi kretanja ukupnog broja zaposlenih (1), osoba koje traže zaposlenje (2) i prijavljenih slobodnih radnih mjesta (3) 1960-1969. g.

Abb. 10. Veränderung der Gesamtzahl der Beschäftigten (1), Veränderung der Zahl der Arbeitssuchenden (2) und Veränderung der Zahl der angemeldeten offenen Stellen (3) in Jugoslawien zwischen 1960 und 1969

Fig. 10. Trends in the total number of employed (1), the number of persons seeking employment (2), and the number of vacant jobs registered (3) in 1960-1969

U 1965. g. zaposleno je preko službe za zapošljavanje u Jugoslaviji tek 56% broja koji se zaposlio u prethodnoj godini, dok je 1959-1964. godišnje dobivalo zaposlenje preko službe za zapošljavanje u Jugoslaviji 60-80 000 osoba, 1966-1968. služba za zapošljavanje uspjela je posredovati pri zapošljavanju samo 21-28 000 radnika godišnje (vidi tab. XXII). Nakon 1969. g. udio se žena među zaposlenima preko službe za zapošljavanje povećava, a udio nekvalificiranih smanjuje.

Od osobite je važnosti usporedba broja osoba koje su se u pojedinim godinama željele zaposliti preko službe za zapošljavanje i onih koji su tu želju ostvarili. Dok je 1959-1964. služba za zapošljavanje uspijevala zaposliti 25-40% onih koji su tražili zaposlenje, nakon 1964. g. moglo se osigurati posao samo za 11-22% ukupnog broja osoba koje su se u pojedinoj godini željele zaposliti (vidi tab. XXII). Nakon 1964. godine sve više se povećava raskorak između broja slobodnih radnih mjesta i broja osoba koje bi se željele zaposliti (sl. 10). U 1968. i 1969. g. broj je slobodnih radnih mjesta u porastu, ali je zbog istovremenog povećanja potražnje raskorak zadržan.

Usporedbom pristizanja dijela stanovništva u radnu dob s brojem prestanka radnog odnosa i ukupno zaposlenih osoba dobiva se objašnjenje

razloga porasta zapošljavanja u inozemstvu u godinama nakon privredne reforme. Od 1966. do 1969. g. u prosjeku je godišnje pristizalo u radnu dob 114 000 stanovnika.³⁰ Od toga broja zapošljavano je godišnje u društvenom i privatnom sektoru u prosjeku 29 000.³¹ To znači da se godišnje 85 000 osoba koje su 1966-1969. dolazile u radnu dob nisu mogle zaposliti.

Iz svega se može zaključiti da se stopom povećanja broja zaposlenih nakon 1965. g. nije mogao zaposliti ni dio osoba koje su pristizale u radnu dob, i to uz relativno nisku dotadašnju prosječnu stopu zaposlenosti (1965. g. 18,8).³² Osim toga treba imati u vidu to da je pri tako niskoj stopi zaposlenosti i stalnom porastu spoznaje nedovoljno zaposlenog agrarnog stanovništva o prednostima prelaska u druge sektore djelatnosti stalno rasla potreba za zapošljavanjem i kod nezaposlenih osoba koje su ranije došle u radnu dob. Razumljivo je da se na taj način može objasniti i porast zapošljavanja u inozemstvu nakon 1965. g., kada je broj zaposlenih sve do 1969. godine bio čak i manji od broja zaposlenih u 1965. g. (tab. XXIII).

Svi analizirani statistički podaci nedvojbeno pokazuju da u Jugoslaviji postoji velika potreba daljnjeg prestrukturiranja stanovništva iz poljoprivrednih u nepoljoprivredne djelatnosti. Želja »bijega sa sela« sve više raste, a mogućnosti su zaposlenja u nepoljoprivrednim djelatnostima posljednjih nekoliko godina smanjene. U takvim prilikama lako je shvatiti orijentaciju nezaposlenih i pretežno nekvalificiranih radnika prema inozemnim, nedovoljno podmirenim tržištima radne snage. Budući da je na tim tržištima i cijena rada, pogotovo za pojedina zanimanja, znatno veća od one koja se može postići u Jugoslaviji, među vanjskim migrantima rada nalazi se i znatan dio kvalificiranih radnika, pa i onih s fakultetskim obrazovanjem, dakle osoba koje su bile ili bi se lako mogle zaposliti u Jugoslaviji.

Kada se jugoslavenski prosjeci, o kretanju broja zaposlenih, raščlane na pojedine republike i pokrajine, uočiti će se vrlo velike razlike (tab. XXIII, sl. 11). Od 1961. do 1969. g. prosječna godišnja stopa zaposlenosti najmanje je porasla u Vojvodini - 1,8 i Hrvatskoj - 1,9, a najviše na Kosovu - 3,5 i u užoj Srbiji - 3,4. Kretanje zaposlenosti prema intencijama privredne reforme, tj. stagnacija i pad u prvim godinama reforme da bi se prestrukturiranjem privrede omogućila veća stopa zaposlenosti pri koncu petogodišnjeg razdoblja može se uočiti samo promatranjem kretanja zaposlenosti nakon 1964. g. za čitavu Jugoslaviju, ali taj je prosjek sastavljen od dijametralno različitih kretanja u pojedinoj republici i pokrajini. Na Kosovu, u užoj Srbiji i Bosni i Hercegovini lančani indeksi broja zaposlenih stalno su iznad stanja 1964. godine. U Makedoniji, Crnoj Gori i Sloveniji kretanja broja zaposlenih slična su prosječnima za čitavu Jugoslaviju, a jedino Vojvodina i Hrvatska imaju još i u 1969. g. manji broj zaposlenih od broja zaposlenih 1964. godine.³³ Sigurno je ovakvo stanje u kretanju broja zaposlenih po republikama i pokrajinama utjecalo na različit udio ovih dijelova Jugoslavije u vanjskim migracijama radnika u tom razdoblju.

³⁰ Po godinama: 1966. 103 000, 1967. 120 000, 1968. 120 000 i 1969. 114 000. Izvor: Osnovni elementi politike razvoja na području stanovništva, zaposlenosti i zapošljavanja u periodu 1961-1975. godine, Savezni zavod za privredno planiranje, Beograd 1970, str. 20.

³¹ U društvenom i privatnom sektoru zapošljavalo se po godinama: 1966. - 57 000 (znači da je od aktivnog priliva stanovništva u 1966. g. 57 000 ostalo nezaposleno), 1967. 8000, 1968. 44 000 i 1969. 124 000. Izvor: isto.

³² Izračunato prema podacima u Statističkom godišnjaku Jugoslavije 1970, str. 76 i 332.

³³ Razumljivo je da pri promatranju i interpretiranju tih indeksa treba imati u vidu različitu stopu zaposlenosti pojedinih republika i pokrajina u 1964. g., ali to ne može znatnije utjecati na opći zaključak da su u kretanju broja zaposlenih pojedine republike i pokrajine na suprotan način doživjele posljedice reforme.

Tab. XXIII: Broj zaposlenih u 1960. g. i lančani indeksi do 1969. g. po republikama i pokrajinama (godišnji prosjeci)

Tab. XXIII: Zahl der Beschäftigten in Jugoslawien 1960 und jährliche Veränderungsquote bis 1969 nach Republiken und autonomen Gebieten

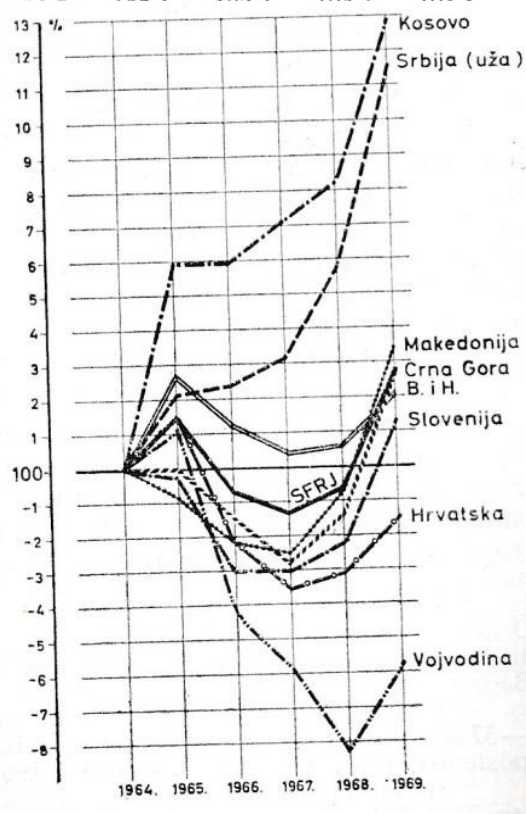
Tab. XXIII: Number of employed in 1960, and chain indices for the period up to 1969, according to individual republics and provinces (annual average)

Godina	B i H	Crna Gora	Hrvatska	Makedonija	Slovenija	Srbija	(uža) Vojvodina	Kosovo	SFRJ
Broj zaposlenih u 1000 1960.	408	59	781	186	427	696	344	71	2 972
Lančani indeksi 1961.	108,1	110,2	109,1	108,6	107,3	107,5	115,7	109,9	109,1
1962.	101,4	109,2	102,3	105,0	102,6	103,1	100,0	98,7	102,3
1963.	102,7	100,0	102,5	104,2	103,4	101,4	100,3	101,3	102,2
1964.	106,1	102,8	105,7	108,1	106,8	107,2	105,8	109,0	106,4
1965.	102,7	100,0	101,5	99,2	100,2	102,1	101,2	105,7	101,5
1966.	98,6	98,6	96,4	98,7	96,8	100,2	94,6	100,0	97,8
1967.	98,4	98,6	98,6	99,6	100,0	100,8	98,5	101,1	99,4
1968.	99,8	101,4	99,6	101,7	100,8	102,5	97,7	101,1	100,7
1969.	97,3	104,2	101,5	104,2					

Sl. 11. Indeksi kretanja ukupnog broja zaposlenih u privatnom i društvenom sektoru 1965-1968. g. u republikama i pokrajinama Jugoslavije

Abb. II. Veränderung der Gesamtzahl der Beschäftigten zwischen 1965 und 1968 in den Republiken und autonomen Gebieten Jugoslawiens

Fig. 11. Trends in the total number of persons employed in non-agricultural activities in individual Yugoslav republics and provinces from 1965-1968

Međutim, sve te opće prilike i različiti pokazatelji po republikama i pokrajinama koje smo do sada razmatrali samo djelomično mogu objasniti velike disproporcije u broju vanjskih migranata u pojedinim dijelovima Jugoslavije. Već je istaknuta razlika u odnosu broja radnika otišlih na rad u SR Njemačku 1965-1968. g. prema ukupnom broju zaposlenih u Jugoslaviji (vidi tab. VII). Na karti gdje je po općinama data usporedba broja radnika otišlih u SR Njemačku s ukupnim brojem zaposlenih u društvenom sektoru u Jugoslaviji (prilog 9) vidi se da je udio vanjskih migranata rada relativno velik u gotovo svim Općinama Hrvatske. Jako je velik dio zaposlenih u inozemstvu u nekim općinama jugozapadne Bosne i zapadne Hercegovine, a osim toga ističu se još područja istočne Slovenije, Bačke i neke općine sjeverne Bosne. U zapadnom dijelu Jugoslavije udio vanjskih migranata rada u ukupnom broju zaposlenih općenito je veći nego u istočnom dijelu.

Budući da se takvo stanje ne može na zadovoljavajući način objasniti niti uvjetima prirodno-geografske sredine ni stupnjem dosadašnjeg privrednog razvoja stope zaposlenosti i kretanja zapošljavanja u zemlji, prijeko je potrebno detaljnije upoznati motive zapošljavanja naših radnika u stranim zemljama.

METODOLOŠKI PRISTUP ZA UPOZNAVANJE MOTIVA ZAPOŠLJAVANJA U INOZEMSTVU I ISTRAŽIVANJE MIGRACIJE

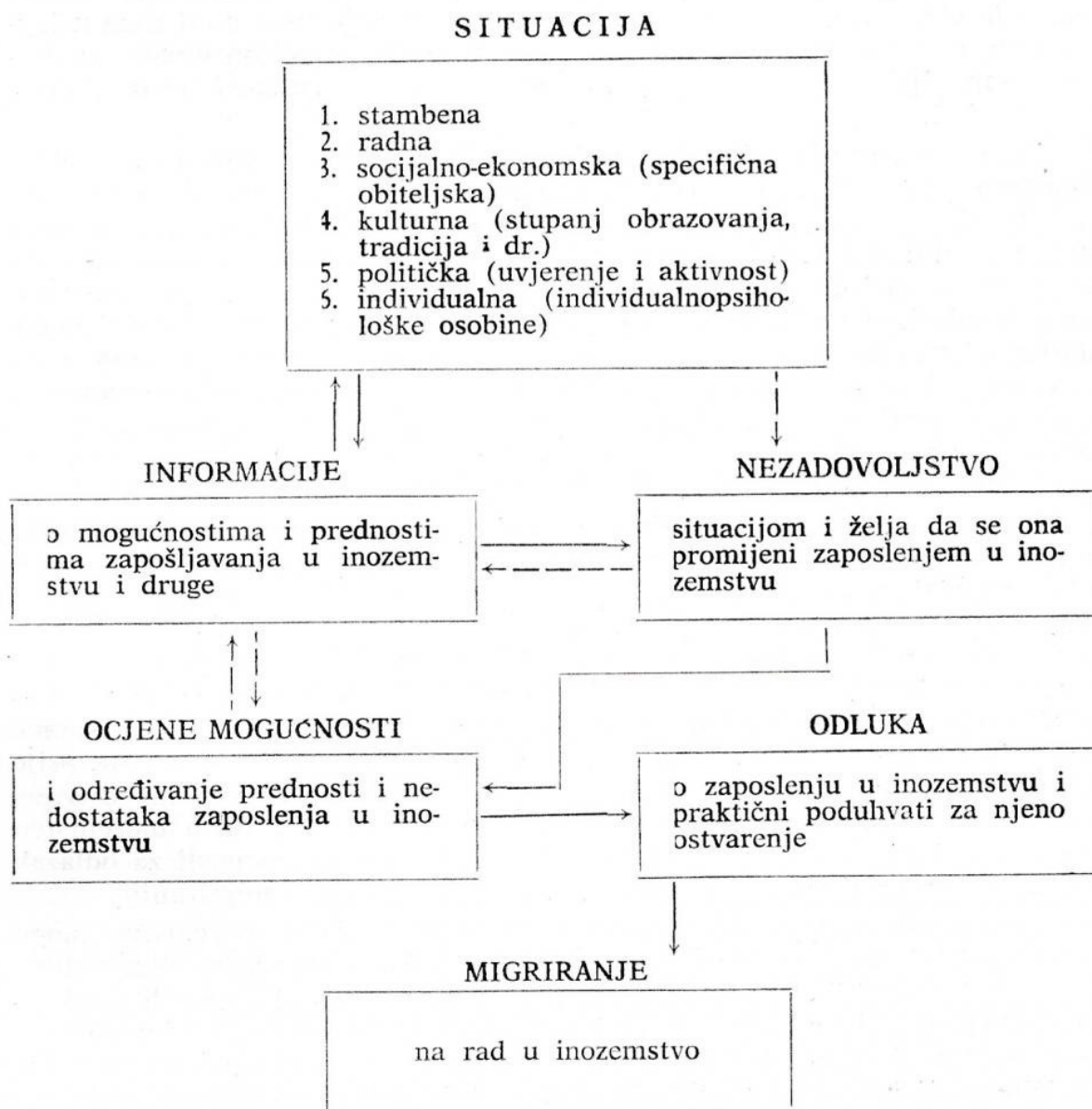
Informacije o mogućnostima i prednostima zapošljavanja u inozemstvu imaju najveće značenje u širenju procesa vanjskih migracija. Podaci koji su interpretirani u prethodnom poglavlju pokazuju da je u sadašnjim uvjetima male stope zaposlenosti, nedovoljnih i smanjenih mogućnosti zapošljavanja osoba koje pristižu u radnu dob nužno zapošljavanje jednog dijela aktivnog stanovništva Jugoslavije u stranim zemljama. To je izazvano sadašnjim stupnjem privrednog, a omogućeno stupnjem društvenog razvitka Jugoslavije, velikom potražnjom radne snage u nekim evropskim zemljama i nastojanjem Jugoslavije da se uključi u međunarodnu podjelu rada. Ostaje otvoreno pitanje: zašto proces vanjskih migracija nije u istoj mjeri zahvatio sve dijelove Jugoslavije sličnih gospodarskih i demografskih osobina, tj. zašto iz krajeva podjednakih uvjeta za privredni razvitak, podjednakog stupnja dosadašnjeg razvitka i približno istih demografskih svojstava u jednom slučaju imamo beznačajan broj vanjskih migranata rada, a u drugom među ogromnim brojem otišlih na rad u strane zemlje su i oni kojima to nije egzistencijalna nužda?

Sva dosadašnja promatranja pokazuju da je upoznavanje motiva odlaska na rad u inozemstvo jedan od najvažnijih problema u sklopu svestranog analiziranja kružnog toka vanjskih migracija. I pored nedvojbenog značenja ekonomskog faktora za odluku o zapošljavanju u inozemstvu smatramo da na potražnju i prihvaćanja zaposlenja u stranoj zemlji ne utječe samo ekonomska situacija radnika i domaćinstva u kojem živi u Jugoslaviji, nego njegovo zadovoljstvo, odnosno nezadovoljstvo sa svakim od elemenata socijalno-ekonomske situacije, ili, bolje rečeno, sa situacijom u cjelini, zatim spoznaja o mogućnostima i prednostima mijenjanja te situacije odlaskom na rad u inozemstvo. Odnos svake osobe prema zapošljavanju u inozemstvu mijenja se promjenama njegove socijalno-ekonomske situacije, ali i novim spoznajama. Od situacije u kojoj svaki pojedinac živi u Jugoslaviji do konačnog odlaska na rad u inozemstvo potreban je niz vanjskih utjecaja i svjesnih postupnih aktivnosti koje će se pokušati obrazložiti na shematskom prikazu zapošljavanja u inozemstvu (sl. 12).

U shematskom prikazu zapošljavanja u inozemstvu polazi se od činjenice da radnik živi u Jugoslaviji u složenoj socijalno-ekonomskoj situaciji koja se sastoji od stambenih, radnih, ekonomskih, socijalnih, kulturnih, političkih i osobnih prilika. Neosporno je da najveće značenje ima ekonomski položaj radnika, odnosno ekonomska situacija njegova domaćinstva, jer ekonomski položaj utječe više ili manje na sve ostale elemente njegove situacije. Na ekonomski položaj radnika najviše utječu radni uvjeti, prvenstveno

visina zarade, pa je ocjena zadovoljstva s njegovim radnim uvjetima najvažniji faktor utjecaja na želje i odluke o mijenjanju postojeće situacije.

O stupnju kulturnog napretka i civiliziranosti radnika također ovisi da li će on sa svojom situacijom biti zadovoljan ili neće. Osim tog konstantnog faktora koji utječe na stupanj čovjekovog zadovoljstva, odnosno nezadovoljstva, treba voditi računa i o faktorima koji mogu vrlo brzo i neposredno utjecati na stupanj zadovoljstva s postojećom situacijom. Pored pogoršanja nekog od elemenata situacije jedan od najvažnijih faktora za brzo stvaranje nezadovoljstva svakako su informacije o mogućnostima koje pojedinac ima za poboljšanje svoje postojeće situacije. Ako je npr. krug sabiranja informacija nekog seljaka samo njegovo i nekoliko susjednih sela, onda će

Sl. 12. Shematski prikaz zapošljavanja u inozemstvu

se njegovo nastojanje za mijenjanje vlastite situacije kretati isključivo pod utjecajem dostizanja i eventualnog prestizanja socijalno-ekonomskog položaja najbogatijih i najuglednijih seljaka koje on poznaje, tj. svoj će položaj nastojati promijeniti kupovinom zemlje, uvođenjem rentabilnijih kultura, tehničiranjem poljoprivredne proizvodnje i sl. Složenije i veće informacije pobuđuju veće nezadovoljstvo, veće želje za promjenom postojeće situacije i veću spremnost na akciju kojom bi se te promjene provele.

Kod mnogih socijalnih grupa je znanje o mogućnostima zapošljavanja u inozemstvu dio njihove kulturne svijesti (npr. u krajevima tradicionalnog iseljavanja), ali kod mnogih će tek nove informacije o mogućnostima i prednostima zaposlenja u stranim zemljama uvjetovati nezadovoljstvo s njihovim položajem i želju da taj položaj promijene odlaskom na rad u inozemstvo. Osim informacija o mogućnostima zaposlenja i prednostima rada u inozemstvu na nezadovoljstvo sa sadašnjim položajem i želju da se on radom u stranoj zemlji promijeni mogu utjecati i druge informacije, osobito one koje ukazuju na povoljne mogućnosti investiranja ušteda od rada u inozemstvu, npr. informacije o mogućnostima prelaska iz poljoprivredne u druge sektore djelatnosti, o povoljnim mogućnostima promjene mjesta stalnog boravka i sl.

Prve informacije o mogućnostima rada u stranim zemljama dolaze spontano. Međutim, čim su one kod nekoga izazvale nezadovoljstvo i pomisao da bi on svoju situaciju mogao poboljšati odlaskom na rad u neku stranu zemlju, on nastoji o tome dobiti nove i detaljnije informacije te na osnovi svih tih informacija ocjenjuje da li za njega postoje mogućnosti migriranja u stranu zemlju. On nadalje ocjenjuje prednosti i nedostatke migriranja, pa kada utvrdi da subjektivne mogućnosti postoje i da su prednosti migriranja veće od nedostataka, donosi odluku o zapošljavanju u inozemstvu i poduzimlje praktične korake potrebne da se ta odluka ostvari. Nakon što je i ta etapa uspješno savladana, radnik migrira na rad u stranu zemlju.

Prema tom prikazu presudno značenje za uključivanje novih područja u proces vanjskih migracija imaju informacije o mogućnostima i prednostima zapošljavanja u inozemstvu. One mogu dolaziti ne samo sredstvima javnog masovnog informiranja nego i neposrednim obavještenjima onih koji su bili ili se nalaze na radu u stranim zemljama. Članovi rodbine, prijatelji i poznanici koji rade u inozemstvu ne utječu samo na prenošenje informacija nego i na realizaciju odluke o zapošljavanju u stranim zemljama. Oni najčešće pronalaze poslodavca, pa čak i pomažu radniku da se što prije i što bolje snađe u novim radnim i životnim uvjetima. Pretpostavke o pomoći članova rodbine, prijatelja i poznanika koji su na radu u inozemstvu mnogo utječu i na ocjenu objektivnih i subjektivnih mogućnosti za odlazak na rad u stranu zemlju, a i na donošenje same odluke o migriranju.

Informacije o mogućnostima i prednostima rada u inozemstvu mogu se prenositi i usmenom predajom jedne generacije slijedećoj. Razumljivo je da će lakše doći do odluke o migriranju onaj kome je otac ili djed također bio na radu u nekoj stranoj zemlji. Neosporno je da se informacije različito šire u različitim sredinama i do različitih socijalnih grupa i da različite socijalne grupe imaju različitu sposobnost prihvaćanja informacija. Osobito velike regionalne razlike postoje u uvjetima i mogućnostima širenja neposrednih informacija koje prenose bivši i sadašnji radnici u inozemstvu,

jer u krajevima gdje je takvih radnika malo, manji je i izvor tih neposrednih informacija.

Ne smije se ispustiti iz vida ni činjenica da zapošljavanje u inozemstvu djeluje i kao psihološki fenomen. U općoj i normalnoj ljudskoj želji za socijalnim prestižom oni koji provedu neko vrijeme na radu u inozemstvu imaju bolji gospodarski položaj i s eventualnim dopunskim obrazovanjem postižu najčešće i veći društveni ugled, a poboljšani gospodarski i socijalni položaj djeluje kao posredna informacija o prednostima zapošljavanja u inozemstvu (to je tzv. socijalni efekt demonstriranja).

Prostorne razlike u širenju i prihvaćanju informacija o mogućnostima i prednostima zapošljavanja u inozemstvu sigurno su jedan od osnovnih razloga tako velike prostorne raznolikosti broja i strukture vanjskih migranata. Spontano neposredno i posredno prenošenje informacija o zapošljavanju u inozemstvu uzrokuje sve veće regionalne disproporcije u broju vanjskih migranata radne snage, jer veći broj zaposlenih u inozemstvu u jednom kraju ujedno znači i veći broj informacija za nove potencijalne vanjske migrante radne snage.

Na proces zapošljavanja u stranim zemljama može se djelovati i smišljenim, organiziranim širenjem informacija. Osnovna sredstva javnog informiranja (novine, radio i televizija) imaju manje značenje, jer se njima teže postiže prostorno selektivno djelovanje. Veće značenje imaju različiti načini informacija posrednika u zapošljavanju.

Već istaknuta uloga rodbine, prijatelja i poznanika potencijalnih vanjskih migranata rada jasno pokazuje da su oni ujedno i posrednici u zapošljavanju. Međutim, njihovom ulogom redovito se povećavaju prostorne disproporcije u broju zaposlenih u inozemstvu. Slično značenje imaju i predstavnici poslodavaca kao posrednici u zapošljavanju, jer oni najčešće sakupljaju radnu snagu u područjima gdje su dosadašnje informacije o prednostima zapošljavanja u inozemstvu već proširile želju za odlaskom na rad u stranu zemlju, odnosno u područjima gdje već postoji velik broj vanjskih migranata rada, pa se novima nije teško odlučiti da pođu za njima. Predstavnici poslodavaca imaju i druge interese da prikupljaju radnu snagu iz istih područja iz kojih već imaju velik broj radnika, npr. uvjerenje da će i s novim radnicima iz istog kraja biti jednako zadovoljni ili da će se okupljanjem radnika iz istog kraja smanjiti fluktuacija i sl.

Jugoslavenska služba za zapošljavanje sa širokom mrežom općinskih zavoda za zapošljavanje i njihovih ispostava može najefikasnije selektivno pružati informacije o zapošljavanju u inozemstvu. Dapače, ona može ne samo djelovati na proces odlaska na rad preko granica zemlje nego i uspješno utjecati na sve etape u prikazanom procesu odlaska na rad u strane zemlje, tj. od davanja informacija do migriranja. Iz toga se također može vidjeti pozitivna uloga organiziranog zapošljavanja radnika u stranim zemljama. Da bi ta uloga jugoslavenske službe za zapošljavanje bila što korisnija, prijeko je potrebno da se svestranim analiziranjem dosadašnjeg procesa zapošljavanja radnika u stranim zemljama utvrdi najbolja politika djelovanja na proces zapošljavanja i utvrdi način ostvarivanja te politike.

Čini se da se dosadašnja i sadašnja politika jugoslavenske službe za zapošljavanje prvenstveno sastoji u »otvaranju« novih emigrantskih područja, tj. u pokušaju što ravnomjernijeg rasporeda broja migranata. Pri tome se često zaboravlja da neposrednim daljnjim informacijama koje će

prenositi radnici organizirano upućeni na rad iz novih emigrantskih područja može i u tim područjima proces zapošljavanja u inozemstvu poprimiti zabrinjavajuće i teško kontrolirane dimenzije.

Kroz slične etape koje su prikazane u modelu odlaska na rad u inozemstvo prolazi radnik i za vrijeme boravka u stranoj zemlji. On se sada nalazi u potpuno novoj socijalno-ekonomskoj situaciji. Dobiva različite nove informacije, a naročito su mu važne one koje ga obavještavaju o mogućnostima povratka u zemlju (ponuda radnih mjesta, mogućnost investiranja uštedevina i sl.). Međutim, on dobiva i druge informacije, npr. o mogućnostima ostajanja u zemlji rada ili odlaska u drugu stranu zemlju. Ocjenjujući svoju situaciju u stranoj zemlji rada i mogućnosti da tu situaciju promijeni, on stalno donosi odluke da: a) na određeno ili neodređeno vrijeme produži svoj boravak u stranoj zemlji, b) promijeni mjesto rada i boravka u istoj stranoj zemlji, c) ode u neku drugu stranu zemlju ili d) da se vrati u Jugoslaviju.

Budući da i u ovom slučaju veliko značenje imaju informacije, jer ih radnik nastoji što više prikupiti od prvog dana ulaska u stranu zemlju, očito je da mu na različite načine te informacije treba dostaviti i njima utjecati na njegove odluke, ali je isto tako nužno da te odluke budu od što veće koristi i za radnike koji su se zaposlili u inozemstvu i za društvenu zajednicu iz koje potječu.

Konačno, kada se radnik odlučio na repatrijaciju, on najčešće dolazi u potpuno novu situaciju. Njegovim boravkom i uštedama od rada u stranoj zemlji nije se samo promijenio njegov ekonomski položaj nego redovito i svi drugi činioci njegove situacije. U odnosu na situaciju prije migriranja radnik repatrijacijom vrlo često mijenja ne samo mjesto nego i granu djelatnosti, pa i mjesto stalnog boravka. O tome kako je zadovoljan svojom novom situacijom u prvom redu ovisi njegova eventualna odluka da se ponovno zaposli u stranoj zemlji.

Anketiranjem se najbolje mogu upoznati motivi, posljedice i proces zapošljavanja u inozemstvu. Sva dosadašnja razmatranja pokazuju koliko je nužno pri proučavanju migracijskih tokova kompleksno analizirati složenu situaciju u kojoj se radnik nalazi prije odlaska u stranu zemlju, za vrijeme boravka na radu u inozemstvu i nakon povratka u domovinu.

Iskustva drugih i razmatranja u okviru dosadašnjeg proučavanja problematike naše ekonomske migracije u SR Njemačku nedvojbeno pokazuju da osnovni izvor podataka za upoznavanje motiva zapošljavanja u inozemstvu, odnosno analiziranje različitih situacija u kojima se u kružnom toku migracije nalazi radnik prvenstveno treba biti anketiranje učesnika u migraciji.

Probni upitnik (prilog 18) koji je izrađen radi anketiranja ne samo naših radnika zaposlenih u SR Njemačkoj nego i u ostalim zemljama u kojima su na privremenom radu, provjeren je u 5 različitih emigrantskih područja (Imotska krajina i jugozapadna Bosna, Zagreb, Međimurje, istočna Hrvatska i Kosovo), a i jednim probnim anketiranjem u SR Njemačkoj (uglavnom okolica Münchena). Da se dobije što bolji uvid u specifičnu problematiku koja u vezi sa zapošljavanjem u inozemstvu postoji u svakom od tih područja, usporedo s probnim anketiranjem provedene su i tzv. grupne diskusije s radnicima koji su sada na radu u inozemstvu, s onima koji su se vratili i sa članovima porodica radnika sada zaposlenih u stranim zemljama.

Probno je anketiranje provedeno u jesen 1969. godine i u februaru 1970. godine (istočna Hrvatska).

Budući da je svrha ovog probnog anketiranja bila da se provjeri upitnik i dobije opća slika o specifičnoj problematici pojedinih emigrantskih područja, rezultati nisu reprezentativni, pa zbog toga nisu detaljno kvantificirano izraženi. Oni su uzeti u razmatranje u nastavku pri obradi specifične problematike emigriranja radnika iz Bosne i Hercegovine, Hrvatske i Kosova.

NEKE SPECIFIČNOSTI VANJSKIH MIGRACIJA RADNE SNAGE IZ POJEDINIH REPUBLIKA I POKRAJINA JUGOSLAVIJE

Različit intenzitet i dosadašnji razvoj zapošljavanja u stranim zemljama, osobitosti s obzirom na motive, posljedice, način zapošljavanja, demografske i socijalno-ekonomske strukture zaposlenih, ulaganje uštedevina i druga obilježja vanjske migracije Jugoslavije, zahtijevaju detaljniju stručnu obradu. Bez sumnje je za takvu obradu najpozvaniji kadar iz datih republika i pokrajina.

U okviru prethodne studije projekta »Jugoslavenski radnici u SR Njemačkoj« suradnici iz svih naših republika i pokrajina interpretirali su tabelarne i kartografske priloge koji se odnose na njihova političko-teritorijalna područja. Zahvaljujući neposrednom poznavanju prilika u republikama i pokrajinama u kojima rade, suradnici su ukazali i na neke opće pojave u vezi s migriranjem radne snage iz tih dijelova Jugoslavije.

Priloge suradnika nastojalo se što više uskladiti, pa su u nastavku priloženi u znatno skraćenu obliku, a prilozi o zapošljavanju radnika iz Bosne i Hercegovine i Kosova dopunjeni su rezultatima probnog anketiranja. Mnoge specifičnosti pojedinih regija koje su interpretirano u općem dijelu ovog rada izostavljene su u prikazu republika i pokrajina.

Iz zapadne Hercegovine i jugozapadne Bosne proces zapošljavanja u inozemstvu prenosi se u sjevernu Bosnu.³⁴ Pojedini dijelovi Bosne i Hercegovine poznati su kao tradicionalna područja emigriranja na rad u inozemstvo. To se prvenstveno odnosi na zapadnu Hercegovinu i jugozapadnu Bosnu. Međutim, posljednjih godina tim se krajevima sve više, u procesu zapošljavanja u inozemstvu, priključuju područja sjeverne, osobito sjeverozapadne Bosne. Osim toga, veći broj radnika zaposlenih u inozemstvu karakterizira gradske centre Bosne i Hercegovine: Sarajevo, Mostar, Tuzlu, Banju Luku i Zenicu.

Iz Bosne i Hercegovine otišlo je 1965-1968. g. na rad u SR Njemačku 26 420 radnika. Najviše ih je otišlo iz Općine Livno (3 214), a zatim, s preko 1000, slijede općine Duvno, Ljubuški, Sarajevo, Lištica, Mostar, Banja Luka i Čitluk (vidi prilog 17). Najveći udio otišlih u odnosu na ukupan broj zaposlenih u nepoljoprivrednim djelatnostima ima općina Duvno (189,7%). To je ujedno i najveći udio u čitavoj Jugoslaviji. Osim Duvna i Općine Grude, Posušje, Ljubuški i Čitluk imaju veći broj otišlih na rad u SR Njemačku u ispitivane 4 godine nego što je ukupan broj zaposlenih iz tih Općina u Jugoslaviji.

Udio žena među radnicima otišlim u SR Njemačku 1965-1968. g. relativno

³⁴ Prema: dr S. Bakaršić i mr N. Zubić, Radnici iz SR Bosne i Hercegovine u SR Njemačkoj, rukopis u arhivi Instituta za geografiju Sveučilišta u Zagrebu.

je mali (15,9%), ali je i tako mali udio za prilike u Bosni i Hercegovini vrlo značajan, jer su u prošlosti žene iz ove republike vrlo malo učestvovala u odlasku na rad u inozemstvo. Karakteristično je da se udio žena među radnicima koji se zapošljavaju u inozemstvu stalno povećava, osobito u peripanonskom dijelu Bosne, tj. u području koje je u posljednje vrijeme uključeno u proces zapošljavanja u inozemstvu.

Osnovni uzrok iseljavanja na rad u inozemstvo iz zapadnohercegovačkih općina, a u nešto blažoj mjeri i iz općina jugozapadne Bosne, nalazi se u međuzavisnosti velikog prirodnog prirasta, agrarne prenaseljenosti i izrazitoj nerazvijenosti sekundarnih i tercijarnih privrednih djelatnosti, tj. u velikom višku radne snage. Ali pored tih inicijalnih uzroka u sadašnjoj fazi evoluiranih migracijskih procesa nisu manje značajni ni drugi motivi, npr. mogućnost postizanja znatno većih zarada, posebno u SR Njemačkoj.

Za kompleksnije i naučno realnije obuhvaćanje faktora koji su doprinijeli vremenski dugotrajnijem i po opsegu intenzivnijem zapošljavanju u SR Njemačku, u ranijem društvu organiziranog upućivanja radne snage u inozemstvo, treba imati u vidu da je stanovništvo u tom području imalo još od prije rata svojih rođaka i poznanika u toj evropskoj zemlji koji su im tamo osigurali zaposlenje.

Prividno je teže objasniti uzroke većeg odlaska na rad u strane zemlje iz gradskih centara Bosne i Hercegovine, gdje je nacionalni dohodak veći a životni i radni uvjeti mnogo povoljniji nego u navedenim agrarno prenaseljenim i privredno nerazvijenim krajevima. Tu je bez sumnje glavni motiv nezaposlenost, odnosno višak radne snage određenih struka i želja za većom zaradom. Ti su uzroci svakako ubrzani većom mobilnošću, lakšom adaptacijom i većom obrazovanošću gradskog stanovništva.

Zapošljavanje u inozemstvu najmanje je zahvatilo istočnu Bosnu. Prometna izoliranost i nešto bolja mogućnost zapošljavanja u susjednim rudarskim centrima i u eksploataciji šume, a paralelno s time i veći nacionalni dohodak, neki su od uzroka manjeg učešća tih dijelova Bosne i Hercegovine u odlasku radne snage u inozemstvo. Osim tih perifernih područja, koja su ujedno i najudaljenija od zemalja imigracije radne snage, gotovo su svi ostali krajevi Bosne i Hercegovine zahvaćeni procesom iseljavanja na rad u SR Njemačku i neke druge strane zemlje, što ujedno svjedoči o slabijem stupnju razvitka privrede Bosne i Hercegovine u odnosu na druge republike i pokrajine Jugoslavije.

Prema dobnoj strukturi najviše je radnika do 25 godina (29,7%). Karakteristično je da općine koje su se kasnije uključile u proces zapošljavanja u inozemstvu uglavnom imaju veći udio radnika u mlađim dobnim skupinama. Odlazak mlade radne snage sa sela pored pozitivnih ima i negativnih posljedica. U nekim krajevima, koji su inače poznati po velikoj agrarnoj napučenosti, npr. livanjski i susjedni hercegovački prostor, u agrarnom pejzažu sve češća je pojava socijalnog ugara. To je ujedno dokaz da zapošljavanje u inozemstvu nije samo prirodan »odljev« nedovoljno zaposlenog agrarnog stanovništva nego na rad u inozemstvo odlazi i dio radne snage koja bi se mogla zaposliti na obradi poljoprivrednog zemljišta.

Glavnina je radnika koja je otišla na rad u SR Njemačku iz Bosne i Hercegovine iz seoskih naselja (62%). To je u skladu sa činjenicom pretežnog zapošljavanja u inozemstvu nekvalificirane radne snage.

Rezultati probnog anketiranja u općinama Livno i Duvno pokazuju da je intenzivniji proces migriranja zahvatio to područje odmah nakon 1960. g.,

a preko 50% radnika iz tih općina otišlo je na rad u strane zemlje prije 1965. godine. Uglavnom su to poljoprivrednici s manje od 2 ha obradivog zemljišta, ali ima slučajeva, naročito posljednjih godina, da pojedini kvalificirani radnici napuštaju radna mjesta u Livnu i drugim mjestima u kojima su pretežno radili kao dnevni ili tjedni migranti.

U pravilu iz tog tradicionalnog područja migracije radne snage radnici odlaze na rad u inozemstvo vrlo mladi, najčešće nakon odsluženja vojnog roka. Najčešće odlaze na rad u SR Njemačku, a mnogo rjeđe u Austriju. U inozemstvu redovito se zapošljavaju kao zidari i tesari. Zimi su obično 3-5 mjeseci kod kuće, a mnogi se osim toga koriste i ljetnim kolektivnim dopustom i tada ispomažu u poljoprivredi. Nakon 2-3 godine rada u inozemstvu obično se žene s djevojkama iz istog kraja, ali i dalje rade u inozemstvu kao sezonski radnici, dok žene ostaju kod kuće u Jugoslaviji.

Pri zapošljavanju u inozemstvu vrlo malo značenje su u ovom kraju imali zavodi za zapošljavanje. Radnici su ili sami stupili u kontakt s poslodavcima u inozemstvu ili im je zaposlenje osigurao netko od rodbine ili prijatelja. Iz mnogih je domaćinstava na radu u stranim zemljama dvoje ili više članova.

Pri anketiranju su radnici iz tog područja izjavljivali da će im za ostvarivanje ciljeva zapošljavanja u inozemstvu biti potrebno ostati na radu u stranim zemljama preko 3, a mnogima i preko 5 godina. Utvrđeno je da je broj povratnika vrlo mali, pa se može zaključiti da je glavnini vanjskih migranata rada iz tog područja sezonski rad u inozemstvu stalan osnovni izvor sredstava za život.

Do pred nekoliko godina radnici iz tog područja investirali su uštedevinu od zarada u inozemstvu isključivo u gradnju, dogradnju ili obnovu kuće, pri čemu je važnu ulogu igrao i faktor prestiža. Iako su i u novije vrijeme investicije u gradnju kuće najvažnije, uočava se sve veće nastojanje da se kuća izgradi u lokalnim gradskim središtima, a vrlo često i u udaljenijim gradovima u kojima se radnici nastoje zaposliti u nepoljoprivrednim djelatnostima.

Imajući u vidu to da je SR Bosna i Hercegovina privredno još uvijek nedovoljno razvijena, da ima nepovoljnu privrednu strukturu s prevladavajućom sirovinskom i baznom industrijom, u kojim je djelatnostima nepovoljna razdioba dohotka, kao i to da je u toj republici dohodak po stanovništvu u visini od svega 1/3 prosječnog dohotka po stanovniku Slovenije ili 1/2 stanovnika Hrvatske te da prevladava poljoprivredno stanovništvo s visokim prirodnim prirastom, može se pouzdano zaključiti da će se proces zapošljavanja u inozemstvu nastaviti i porast broja zaposlenih u stranim zemljama nastaviti i u dogledno vrijeme. Pomicanje težišta zapošljavanja u inozemstvu iz južnih u sjeverne dijelove Republike sve se više provodi organiziranim i smišljenim posredovanjem službe za zapošljavanje, što je omogućeno i sklapanjem međudržavnih ugovora za zapošljavanje naših radnika u inozemstvu, naročito značenje ima bilateralni sporazum sa SR Njemačkom koji se počeo primjenjivati početkom 1970. godine.

Od 1969. godine proces zapošljavanja u inozemstvu sve više zahvaća i Crnu Goru.³⁵ Teški uvjeti života na krškom i planinskom području i u prošlosti

³⁵ Prema: dr M. Radović, Globalna obrada podataka u okviru projekta »Jugoslavenski radnici u SR Njemačkoj« za Crnu Goru, rukopis u arhivi Instituta za geografiju Sveučilišta u Zagrebu.

su prisiljavali stanovnike Crne Gore da migriranjem, pa i preseljavanjem u druga područja Jugoslavije potraže sigurnije izvore egzistencije. Popisom 1961. godine utvrđeno je da gotovo 130 000 (tačno 129 845) Crnogoraca živi u drugim republikama. To znači da 1/4 svih Crnogoraca živi izvan svoje republike (25,3%).³⁶

Unatoč tradiciji privremenog ili stalnog napuštanja zavičaja stanovnici Crne Gore sve do najnovijeg vremena nisu bili znatnije uključeni u vanjske migracije radne snage. Obradom podataka o zapošljavanju u SR Njemačkoj 1965-1968. godine utvrđeno je da je u te 4 godine otišlo na rad u tu zemlju samo 415 radnika, odnosno svega 0,3% ukupnog broja otišlih iz Jugoslavije (tab. VII). Posredovanjem službe za zapošljavanje otišlo je iz Crne Gore na rad u SR Njemačku do kraja 1968. godine 166 radnika.³⁷ To znači da se 60% radnika zaposlilo u SR Njemačkoj u tom razdoblju bez posredovanja službe za zapošljavanje.

Glavnina onih koji su se zaposlili u SR Njemačkoj do 1968. godine otišla je iz Crne Gore baš u toj godini (63,2%, tab. VIII).

Istovremeno, dok se posredovanjem službe za zapošljavanje zaposlilo u SR Njemačkoj do kraja 1968. g. 166 radnika, u Francuskoj se zaposlilo 186, Austriji 29, Švicarskoj 17 i u ostalim stranim zemljama još 23 radnika ukupno u inozemstvu 421 radnik. Znači da je do 1968. godine veće značenje za zapošljavanje stanovnika iz Crne Gore imala Francuska nego Njemačka. Međutim, u 1969. godini posredovanjem službe za zapošljavanje otišlo je u Francusku samo 30 radnika iz Crne Gore, a u SR Njemačku 1 466 (ukupno u sve zemlje 1507 radnika). Kada se uspoređi broj odlazaka preko službe za zapošljavanje u 1969. g. s ukupnim brojem otišlih do kraja 1968. g., dobiva se porast od 358%. Broj zaposlenih u inozemstvu krajem 1969. g. koji su evidentirani u službi za zapošljavanje (1 853 radnika) porastao je u prvih 9 mjeseci 1970. g. za 108%.³⁸ Ako se radnicima koji su otišli u 1969. i 1970. godini pribroji određen broj i onih koji su otišli mimo evidencije službe za zapošljavanje, očito je da je proces zapošljavanja u inozemstvu u Crnoj Gori započeo tek u posljednje dvije godine. S obzirom na malu stopu zaposlenosti u zemlji (13,4%) i stalno veliku potražnju radne snage u zapadnoevropskim zemljama, očito je da će se taj proces u Crnoj Gori nastaviti ubrzanom stopom porasta zapošljavanja u inozemstvu.

I na primjeru Crne Gore nedvojbeno se uočava da proces zapošljavanja u inozemstvu započinje u gradskim centrima i kod kvalificiranog stanovništva. Od ukupnog broja radnika koji su otišli na rad u SR Njemačku 1965-1968. godine iz 5 općina u kojima su veći gradski centri (Titograd, Nikšić, Ivangrad, Bar i Herceg-Novi) otišlo je 78% radnika, a iz samog Titograda 1/3 ukupno otišlih iz Crne Gore (vidi prilog 17). 57% svih radnika koji su otišli u tom razdoblju iz gradskih je i priobalskih naselja (vidi prilog 15). Udio onih koji su prije odlaska na rad u SR Njemačku stekli kvalifikaciju radom u djelatnostima sekundarnog sektora u Crnoj Gori veći je nego u bilo kojoj drugoj republici ili pokrajini (52% - vidi prilog 14).

³⁶ Pri tome treba imati u vidu to da u nekim područjima npr. u užoj Srbiji, Vojvodini i Kosovu, živi druga ili još starija generacija doseljenih Crnogoraca.

³⁷ Izvor: Zapošljavanje u inostranstvu u 1968. godini, Statistički podaci službe za zapošljavanje, Savezni biro za poslove zapošljavanja, Beograd 1969, str. 14.

³⁸ Ukupno je od 1. 1. do 30. 9. 1970. godine otišlo na rad u inozemstvo posredovanjem službe za zapošljavanje 1996 radnika iz Crne Gore. Informacija Saveznog biroa za poslove zapošljavanja, br. 81, godina III, Beograd, 13. 11. 1970.

Udio nekvalificiranih radnika u ukupnom broju radnika iz Crne Gore koji se zapošljavaju u inozemstvu u stalnom je porastu. Tako je npr. od ukupnog broja evidentiranih u službi za zapošljavanje krajem 1968. g. nekvalificiranih bilo samo 42%³⁹ Broj vanjskih migranata rada od kraja 1968. g., kada je ukupno bio evidentiran, na radu u svim stranim zemljama 421 radnik povećao se do kraja 1969. g. na 1853 radnika, a istovremeno je udio nekvalificiranih porastao na 73%⁴⁰) Među 1996 radnika koji su iz Crne Gore otišli u prvih 9 mjeseci 1970. g. udio nekvalificiranih iznosio je čak 90%.⁴¹

Udio žena u ukupnom broju otišlih na rad u inozemstvo vrlo je mali; tako je npr. na rad u SR Njemačku 1965-1968. god. otišlo samo 14%. Iz svih raspoloživih statističkih podataka izlazi da stanovništvo Crne Gore, do sada rezistentno u odnosu na proces zapošljavanja u inozemstvu, sve više prihvaća ovu mogućnost poboljšanja životnih uvjeta. Iz gradskih i priobalskih naselja, do kojih su najprije doprle informacije o mogućnostima zapošljavanja u inozemstvu, u ovaj se proces sve više uključuje nekvalificirano poljoprivredno stanovništvo planinskih dijelova Crne Gore. S obzirom na velike potrebe vertikalnog prestrukturiranja stanovništva Crne Gore iz primarnog u druge sektore djelatnosti može se očekivati da će broj i udio radnika iz Crne Gore u ukupnom broju onih koji se iz Jugoslavije zapošljavaju u stranim zemljama slijedećih nekoliko godina biti u stalnom porastu.

Hrvatska ima najveću stopu vanjske migracije radne snage iz Jugoslavije. U vanjskim migracijama radne snage Hrvatska ima izuzetan položaj. Ova republika ima ne samo najveći apsolutni broj zaposlenih u inozemstvu nego je jedino u Hrvatskoj udio u ukupnom broju zaposlenih u inozemstvu veći od njenog udjela u ukupnom stanovništvu Jugoslavije i veći od udjela kojeg Hrvatska ima u ukupnom broju zaposlenih u Jugoslaviji. Iz Hrvatske je gotovo polovica (47,6%) svih radnika koji su 1965-1968. godine otišli na rad u SR Njemačku. Od oko 650 000 radnika iz Jugoslavije, koliko je bilo zaposleno koncem 1970. g. u evropskim zemljama, smatra se da Hrvatska učestvuje s najmanje 40%.⁴² Od oko 800 000 radnika i nezaposlenih članova njihovih obitelji (žene i djeca), koliko je ukupno bilo na radu koncem 1970. g. u svim stranim zemljama (evropskim i prekomorskim), iz Hrvatske ih je najmanje 320 000. To znači da Hrvatska ima stopu migracije 7,3%, a to je najveća u Evropi (Jugoslavija 3,9, Portugal 5,6 Italija 3,3, Grčka 3,2, Španjolska 3,1, Turska 1,2).

U krškom području Dalmatinske zagore, uključujući i Imotsku krajinu, privremeni odlazak na rad u inozemstvo zauzeo je znatnije razmjere još između dva svjetska rata, a i poslije rata u tom je području najranije obnovljen proces zapošljavanja u stranim zemljama. Međutim, vrlo se brzo uključuju i drugi dijelovi Hrvatske, osobito gradska naselja i Međimurje. Nešto kasnije, tj. od pred nekoliko godina, u taj proces uključeno je i agrarno područje istočne Hrvatske.

³⁹ Izvor: Zapošljavanje u inostranstvu u 1968. godini, Statistički podaci službe za zapošljavanje, Savezni biro za poslove zapošljavanja, Beograd 1969, str. 14.

⁴⁰ Izvor: Zapošljavanje u inostranstvu u 1969. godini, op. cit., Beograd 1970, str. 14.

⁴¹ Informacija Saveznog biroa za poslove zapošljavanja, op. cit.

⁴² I. Baučić, SR Hrvatska u vanjskim migracijama radne snage, Encyclopaedia moderna, br. 14, Zagreb 1970, str. 64.

Na području SR Hrvatske specifičnim obilježjima zapošljavanja radne snage u inozemstvu izdiferencirala su se uglavnom 4 područja vrlo velikog udjela vanjskih migranata rada: Dalmatinska zagora, Međimurje, istočna Hrvatska i Zagreb s okolicom. Na njihove specifičnosti ukazuju neki osnovni rezultati provedenog probnog anketiranja i drugih neposrednih opažanja.

U Dalmatinskoj zagori i Imotskoj krajini postoje čitava naselja u kojima je gotovo teško naići na domaćinstvo iz kojeg makar jedan član nije na radu u inozemstvu. Već od 1955. godine sve veći broj osoba iz tog krškog kraja, gdje ne postoje gotovo nikakve mogućnosti zaposlenja u nepoljoprivrednim djelatnostima, na različite načine, pa često i ilegalnim prelaskom granice, odlaze na rad u inozemstvo, uglavnom u SR Njemačku. Na taj način tešku i bezizglednu poljoprivrednu aktivnost na oskudnim obradivim površinama zamjenjuju ili dopunjuju radom u inozemstvu. Zaposlenje u inozemstvu osiguravaju uz pomoć rodbine ili poznanika koji se već nalaze na radu tamo ili neposrednim kontaktima s predstavnicima stranih poslodavaca. Pretežno se zapošljavaju kao sezonski radnici u građevinarstvu. Bolju zaradu pretpostavljaju manje napornom radnom mjestu, jednako kao što veće mogućnosti štednje pretpostavljaju boljim uvjetima smještaja i prehrane.

Najveći broj migranata iz tog kraja nalazi se u SR Njemačkoj na sezonskom radu 6-9 mjeseci godišnje. Ostalo vrijeme provode kod kuće, ispomažu u poljoprivrednim radovima, a mnogi se povremeno zapošljavaju u privatnom građevinarstvu ili rade na vlastitoj kući. Redovito ponovnim dolaskom na rad u stranu zemlju mijenjaju poslodavca.

Glavnina ušteđevina investira se u kuću. Mnogi su prije 7-8 godina kupili kamione i njima obavljaju prevozničke usluge u svojim mjestima ili u naseljima u primorju, osobito u Splitu. U prvo vrijeme ušteđevine su se trošile naročito za popravak ili dogradnju kuće, odnosno za podizanje nove kuće u mjestu stalnog boravka. Međutim, posljednjih 6-7 godina sve se više grade kuće u privredno perspektivnijem primorju ili u gradskim centrima u unutrašnjosti (osobito na periferiji Zagreba). Onima koji ostaju u svojim selima ušteda od rada u stranim zemljama stalan je glavni izvor egzistencije, a rad u individualnoj poljoprivredi i povremeno zapošljavanje u zemlji daje samo dopunski prihod. U takvoj situaciji stalno su prinuđeni na sezonsko emigriranje, koje ponekad prekidaju 1-2 godine, a zapošljavanje u inozemstvu prenosi se s jedne generacije na drugu, tj. 5 oca na sinove.

U tom je kraju vrlo uočljiva želja da se uštedama od rada u inozemstvu omogući školovanje djece, pa i ženske, te da se na taj način prekine kontinuitet zapošljavanja u inozemstvu. Međutim, mnoga djeca koja su se školovala očevim uštedama od rada u inozemstvu i sama se nakon školovanja, zapošljavaju u stranim zemljama. Oni se dosta često, nakon nekoliko godina, preseljavaju iz Njemačke u Kanadu i Australiju i postaju stalni iseljenici.

Žene čine vrlo mali udio onih koji se zapošljavaju u inozemstvu. One redovito ostaju kod kuće i najčešće rađaju preko dvoje djece (ponekad i više od četvero).

Dugim boravkom na radu u inozemstvu, skromnim izdacima za život i ograničenim mogućnostima investiranja uštedevina mnogi radnici iz tog kraja uštedili su relativno velike svote novca, koje u sadašnjim uvjetima uglavnom drže pohranjene u stranim bankama.

Međimurje, gusto naseljen agrarni kraj u sjevernoj Hrvatskoj, također je područje u kojem postoji tradicija iseljavanja radne snage. Odavde se radna snaga prvenstveno sezonski zapošljavala u susjednoj Sloveniji ili u zagrebačkoj industrijskoj regiji. Čim je poslije 1960. g. započeo odlazak radne snage iz Jugoslavije u inozemstvo, taj se kraj odmah uključio u proces vanjskih migracija. U općini Čakovec, koja ima 112 000 stanovnika (popis stanovništva 1961) i gustoću naseljenosti od 155 stan./km², manje od 13 000 osoba zaposleno je na području općine (30. 9. 1969 - 12 749 zaposlenih), a pored oko 6000 zaposlenih u drugim dijelovima Jugoslavije, procjenjuje se da je 11000 osoba zaposleno u stranim zemljama. Izuzimajući općine u kojima su veći gradski centri, npr. Zagreb, Beograd i Maribor, općina Čakovec ima najveći broj vanjskih migranata radne snage u Jugoslaviji.

Preko polovica svih radnika koji su iz Međimurja otišli na rad u inozemstvo zaposleni su u SR Njemačkoj, a ostali su pretežno u susjednoj Austriji. Oko 1/3 svih vanjskih migranata rada čine žene. To su uglavnom supruge radnika koji su također na radu u stranim zemljama. U takvim prilikama djeca redovito ostaju na brizi rodbini ili poznatima. Socijalni problemi djece kojima su roditelji na radu u stranim zemljama u ovom su kraju osobito veliki.

Znatan udio radnika iz Međimurja prije odlaska u inozemstvo izučili su u Jugoslaviji neki zanat, pa su pretežno zaposleni u industrijskim poduzećima. Žene su pretežno zaposlene u tekstilnoj i elektrotehničkoj industriji, u hotelima i bolnicama. U Austriji žene često rade i kao kućne pomoćnice ili kao posluga u poljoprivrednim domaćinstvima.

Nakon podmirenja osnovnih želja za ulaganje uštedevina, tj. popravka ili dogradnje stare kuće ili izgradnje nove, kupnje namještaja, ponekog poljoprivrednog stroja i sl. za mnoge ne prestaje potreba rada u stranim zemljama, jer se mali broj uspijeva zaposliti u Jugoslaviji, a glavnina domaćinstava ne može egzistirati isključivo na poljoprivrednoj djelatnosti. Mnoga domaćinstva nemaju ni 1 ha obradive površine. Zbog toga se radnici iz tog kraja relativno dugo zadržavaju u inozemstvu. Od porodica koje su sa svim članovima u stranim zemljama već su mnoge iz evropskih preselile u prekomorske zemlje. Opasnost da se privremeno migriranje pretvori u stalno emigriranje za mnoge porodice i pojedince vrlo je velika. Proces zapošljavanja u inozemstvu iz Međimurja vrlo se brzo širi na susjednu Podravinu.

Probno anketiranje u istočnoj Hrvatskoj provedeno je u općini Slavonski Brod, uglavnom u naseljima Velika i Mala Kapanica. Do pred nekoliko godina zapošljavanje u inozemstvu u ovom kraju bilo je gotovo nepoznato. Dapače, u ovaj relativno rjeđe naseljen agrarni prostor poslije rata doselili su brojni kolonisti iz susjedne Bosne i krških dijelova unutrašnje Hrvatske. Proces zapošljavanja u inozemstvu u istočnoj Hrvatskoj poprima veće razmjere tek od 1968. g., a širi se sa velikom brzinom. On je izazvan napuštanjem sve manje rentabilne poljoprivredne proizvodnje i nemogućnošću zapošljavanja u nepoljoprivrednim djelatnostima. U općinama Slavonski Brod, Slavonska Požega, Đakovo, Osijek, Vinkovci, Županja, Nova Gradiška i drugim u istočnoj Hrvatskoj odlazak na rad u inozemstvo danas je jedan od najvećih socijalno-ekonomskih problema. Iako u ovom kraju relativan udio vanjskih migranata, u odnosu na broj stanovnika ili u odnosu na broj zaposlenih u zemlji, još nije tako velik kao u područjima tradicionalnog emigriranja radne snage, ipak, s obzirom na prostranstvo ovog kraja, s obzirom na apsolutan broj radnika zaposlenih u inozemstvu i s obzirom na probleme

koji su s time povezani, istočna je Hrvatska danas najznačajnije područje vanjskih migracija radne snage. Iz ovog područja stanovništvo se posljednjih godina sve više odlučuje i na iseljavanje, a osobito u Australiju.

Proces zapošljavanja u inozemstvu ne zahvaća samo višak nedovoljno zaposlenog agrarnog stanovništva u istočnoj Hrvatskoj. U novije vrijeme događa se da i radnici iz industrijskih poduzeća napuštaju radna mjesta koja se u tom kraju dosta teško dobiju i odlaze na rad u inozemstvo. Ima slučajeva da se na taj način ispražnjena radna mjesta popunjavaju radnom snagom iz drugih republika. Neosporno je da se time u ovom kraju još više gomilaju raznovrsni socijalno-politički i komunalno-ekonomski problemi, a posljedice je sada teško predvidjeti.

Radnici iz istočne Hrvatske najvećim se dijelom zapošljavaju u SR Njemačkoj. U mnogim Općinama ovog područja udio je žena iznad 50% ukupnog broja otišlih (vidi prilog 3). Vrlo često supruga odlazi sama na rad u inozemstvo, a suprug ostaje kod kuće. To se može objasniti višestrukim razlozima. U domaćinstvima koja imaju malo obradivih površina ili uopće nemaju zemlje i u kojima je suprug zaposlen u Jugoslaviji ženi je relativno lakše privremeno otići na rad u inozemstvo i uštedom od 2-3 godine rada u inozemstvu poboljšati uvjete stanovanja (popravlak ili dogradnja kuće, namještaj, kućanski strojevi i sl.). Suprug izbjegava zaposlenje u inozemstvu jer u tom slučaju ne može računati na ponovno zaposlenje u zemlji. Iz domaćinstava koja imaju relativno mnogo zemlje supruga lakše odlazi zbog toga jer je muškarac potrebniji za obavljanje teških radova na poljoprivrednom imanju. Budući, međutim, da prihod od rada u poljoprivredi u sadašnjim uvjetima poljoprivredne proizvodnje najčešće nije dovoljan, žena se zapošljava u inozemstvu i na taj način zarađuje dopunski prihod koji se redovito troši za gradnju kuće. Osim toga je vrlo važan uzrok tako velikog učešća žena u ukupno otišlim iz istočne Hrvatske i u velikoj ponudi radnih mjesta u inozemstvu za nekvalificiranu žensku radnu snagu. U 1967. i prvoj polovici 1968. g. kada se ovo područje jače uključilo u proces vanjskih migracija u SR Njemačkoj su se mogli zaposliti samo kvalificirani i visokokvalificirani muškarci, a za žene nije postojalo nikakvo ograničenje.

Probno anketiranje u Zagrebu, na periferiji i u okolici Zagreba upućuje na zaključak da na vrlo malim udaljenostima postoje drugačije strukture radnika zaposlenih u inozemstvu, koji imaju i drugačije motive prihvaćanja zaposlenja u stranoj zemlji. Iz dijelova grada koje karakterizira visoka urbaniziranost na rad su u inozemstvo otišli i još uvijek odlaze radnici s visokim kvalifikacijama, visokom stručnom spremom i zanimanjima koja su konjunkturalna ne samo u inozemstvu nego i u našoj zemlji (inženjeri strojarstva, elektrotehnike, građevinarstva i sl., zatim liječnici i drugi). Mnogi su od njih bili zaposleni prije odlaska u inozemstvo, a mnogi se nisu ni pokušali zaposliti u zemlji. Osnovni motiv njih-ova odlaska na rad u strane zemlje sastoji se u velikoj razlici u nagrađivanju visokostručnog i visokokvalificiranog kadra u našoj i stranim zemljama. Opća je karakteristika ove strukture vanjskih migranata rada da se relativno brzo asimiliraju u stranoj sredini. U inozemstvu su pretežno sa svim članovima obitelji, vrlo rijetko investiraju u Jugoslaviji i postoji velika opasnost da ta kategorija zaposlenih u inozemstvu, za čiju su izobrazbu uložena velika sredstva i koji su prijeko potrebni domaćoj privredi, promijeni status od privremenih migranata u stalne emigrante.

Druga su kategorija radnika iz regije Zagreba koji su na radu u inozemstvu doseljenici, pretežno iz privredno slabije razvijenih područja Hrvatske, Bosne i Hercegovine. Redovito su to radnici koji su nakon nekoliko godina rada u inozemstvu, uz pomoć rodbine i prijatelja, izgradili kuće na periferiji Zagreba i sa članovima uže porodice doselili u Zagreb. Opaža se da oni dosta teško nalaze odgovarajuće zaposlenje u zagrebačkim radnim organizacijama pa su često prinuđeni da i nakon izgradnje kuće u Zagrebu odlaze na sezonski rad u inozemstvo. Mnogima je jedan od najvažnijih motiva zaposlenja u inozemstvu i doseljenja u Zagreb da djeci omogući školovanje.

U neposrednoj okolici Zagreba anketiranjem se mogla utvrditi specifična kategorija vanjskih migranata rada. Tu broj zaposlenih u inozemstvu nije osobito velik. Tek svakih 5-6 domaćinstava ima jednog ili dva člana koji rade u inozemstvu. Obično su to mlađi muškarci koji su otišli prije ili neposredno nakon ženidbe, a često se događa da su odmah nakon ženidbe, na rad u inozemstvo, otišla oba bračna druga. Najčešće su to osobe koje su prethodno u zagrebačkim industrijskim poduzećima izučile neki zanat i da bi u što kraće vrijeme mogle izgraditi obiteljsku kuću i osnovati vlastito domaćinstvo, odlaze 2-4 godine na rad u strane zemlje. Tim relativno kratkim boravkom u inozemstvu oni uspijevaju skratiti razdoblje »kućenja« i odvajanja od roditeljskog domaćinstva koje bi bez privremenog boravka u inozemstvu trajalo 10-15 godina. Mnogi od njih radom u inozemstvu još se više usavršavaju u svojoj struci. Redovito nakon izgradnje kuće ne žele više raditi u inozemstvu, a bez mnogo poteškoća nalaze zaposlenje u Zagrebu.

Općenito se može reći da je u Hrvatskoj sada najvažniji problem i zadatak u tome da se uspostave uvjeti kako da se s jedne strane povrate u zemlju radnici koji su dugo vrijeme na radu u inozemstvu, s druge strane kako da daljnje zapošljavanje u inozemstvu bude sve manje privlačno za one radnike koji su prijeko potrebni privredi i privrednom razvitku ove republike. Najrealnije je očekivati da će se to postići različitim privrednim i društveno-političkim mjerama, kojima će se među ostalim usmjeriti uštedevine od zarada u inozemstvu na brži privredni razvitak migracijskih regija.

Posljednjih nekoliko godina u Makedoniji je obnovljeno pečalbarstvo u inozemstvo.⁴³ Privremeno napuštanje zavičaja radi osiguranja sredstava za egzistenciju, tj. tzv. pečalbarstvo, započelo je u Makedoniji još u uvjetima srednjovjekovne turske okupacije. Pojedinačna i grupna ekonomska migracija Makedonaca, različitog uzrasta i djelatnosti, iz seoskih i gradskih naselja, decenijama je kontinuirano bila usmjerena prema unutrašnjosti jugoistočne Europe. Međutim, često su te migracije prolazile kroz čitav evropski kontinent, pa i u prekomorske zemlje. U mnogo slučajeva život članova domaćinstva isključivo je zavisio od prihoda pečalbarstva. Osobit razvoj pečalbarstva u Makedoniji bio je sredinom 19. stoljeća, a zatim posebno početkom ovog stoljeća.

Od početka je proces pečalbarjenja bio u velikoj ovisnosti o ekonomsko-političkim zbivanjima u svijetu. Tako je npr. svjetska ekonomska kriza tridesetih godina ovog stoljeća utjecala na veliko smanjivanje zapošljavanja Makedonaca u stranim zemljama, jer su neke industrijske zemlje potpuno zatvorile granice stranim radnicima.

⁴³ Prema: mr V. Gramatnikovski, Makedonski radnici u SR Njemačkoj. Rukopis u Arhivi Instituta za geografiju Sveučilišta u Zagrebu.

Nakon drugog svjetskog rata zapošljavanje radne snage iz Makedonije u stranim zemljama započelo je relativno kasno jer se taj proces poslije rata u Makedoniji odvijao paralelno s uključivanjem jugoslavenske službe za zapošljavanje u posredovanju pri zapošljavanju u inozemstvu. Krajem 1964. g. u službi za zapošljavanje evidentirano je samo 127 radnika iz Makedonije zaposlenih u inozemstvu.⁴⁴ Do kraja 1968. godine taj se broj povećao na 6 738, ali je znatno preko polovice od tih (4 479) otišlo na rad u inozemstvo u samoj 1968. godini.⁴⁵

Od svih koji su preko službe za zapošljavanje otišli iz Makedonije na rad u inozemstvo 1965-1968. g. gotovo polovica, odnosno ukupno 3 259, zaposlilo se u SR Njemačkoj. Obradom prijave za zaposlenje u SR Njemačkoj, koje su pohranjene u Arhivi Ambasade SR, Njemačke u Beogradu, utvrđeno je da je 1965-1968. g. otišlo na rad u SR Njemačku iz Makedonije 4 380 radnika (vidi tab. VIII). To znači da je iz SR Makedonije otišlo na rad u SR Njemačku, posredovanjem službe za zapošljavanje, 75% svih radnika. U SR Makedoniji je opća karakteristika zapošljavanja u inozemstvu da se ono pretežno vrši posredovanjem službe za zapošljavanje.

U 1969. i 1970. godini još više je poraslo zapošljavanje radnika iz Makedonije u inozemstvu. Samo preko službe za zapošljavanje otišao je u 1969. godini 10341 radnik, a u prvih 10 mjeseci 1970. godine daljnjih 14 399 radnika, tako da je koncem oktobra 1970. godine bilo evidentirano u inozemstvu ukupno 29 637 radnika.⁴⁶

Udio zaposlenih u SR Njemačkoj u 1969. godini još više se povećao, pa je od ukupno otišlih u inozemstvo u toj godini čak 87,5% otišlo u SR Njemačku. Od ostalih zemalja imigracije veću važnost ima Austrija, u kojoj je krajem 1969. g. bio evidentiran 1181 radnik, a zatim Francuska 967 radnika i Švicarska 632 radnika iz Makedonije. Makedonija ima poslije Hrvatske najveći broj radnika koji su preko jugoslavenske službe za zapošljavanje otišli na rad u Australiju (krajem 1969. g. 495 radnika).

I u Makedoniji se primjećuje da na rad u inozemstvo ne odlazi samo nekvalificirano stanovništvo. Među onima koji su otišli posredovanjem službe za zapošljavanje do kraja 1966. godine bilo je 77% nekvalificiranih radnika. Za razliku od drugih republika u kojima se povećanjem broja zaposlenih u inozemstvu povećava udio nekvalificiranih, u Makedoniji se taj udio smanjuje. Tako je krajem 1969. godine među ukupno zaposlenima u inozemstvu iz Makedonije bilo 59% nekvalificiranih. Među onima koji su otišli na rad u Švicarsku, Nizozemsku, Australiju i Austriju, dok je kvalifikacijska struktura radnika koji su se zaposlili u Francuskoj i SR Njemačkoj znatno bolja.

Analizom podataka o regionalnom porijeklu radnika koji su otišli u SR Njemačku 1965-1968. godine primjećuje se da su različiti dijelovi SR Makedonije znatno različito zastupljeni u procesu migracije radne snage. Zapaža se da zapadna Makedonija ima mnogo više migranata radne snage od istočne. To se može objasniti različitom tradicijom tih dvaju područja u zapošljavanju

⁴⁴ Izvor: Zapošljavanje u inostranstvu u 1965. godini, op. cit., Beograd 1966, str. 26.

⁴⁵ Izvor: Zapošljavanje u inostranstvu u 1968. godini, op. cit., Beograd 1969, str. 18.

⁴⁶ Izvor: Informacija Saveznog biroa za poslove zapošljavanja, br. 81 i 83, op. cit.

radne snage u inozemstvu. U istočnim dijelovima Makedonije u prošlosti se relativno malo odlazilo na rad u inozemstvo. Međutim, povećanje broja radnika u SR Njemačkoj iz istočnih dijelova u 1968. g. upućuje na zaključak da se i u tom području povećao interes za zapošljavanje u inozemstvu. Nesumnjivo je to utjecaj naše službe za zapošljavanje. U zapadnim dijelovima Makedonije odlazak radnika u SR Njemačku 1965-1968. g. bio je u pojedinim godinama uglavnom ravnomjeran.

Najveći broj radnika otišao je iz Općine Skopje (I 144), a zatim s preko 100 vanjskih migranata dolaze redom općine Tetovo, Gostivar, Ohrid, Bitola, Kumanovo, Prilep, Struga, Štip i Strumica (vidi prilog 1 i 17). Na ostale Općine otpada posve mali udio otišlih na rad u SR Njemačku (1965-1968. godine. Opaža se da su uglavnom privredno slabije razvijene općine manje zastupljene u vanjskim migracijama radne snage od onih koje su razvijenije i imaju veći nacionalni dohodak. Stanovništvo privredno slabije razvijenih Općina uglavnom se za sada teže odlučuje na migriranje u inozemstvo, a više je zastupljeno u unutrašnjim migracijama. Tako npr. iz općine Kriva Palanka, koja ima najniži nacionalni dohodak u Makedoniji, svega je 39 radnika otišlo u SR Njemačku 1965-1968. godine, dok je broj radnika iz ove Općine unutar granica Makedonije vrlo velik, a osobito su zaposleni u građevinarstvu.

Glavnina je radnika koji su otišli u SR Njemačku 1965-1968. g. iz gradskih naselja (60%). Najvjerojatnije su to doseljenici iz seoskih naselja koji su prodali svoje imanje na selu i izgradili kuće na periferiji gradskih naselja. Kada se ne može zaposliti u gradu, ovo mobilno stanovništvo traži izvore egzistencije zaposlenjem u inozemstvu.

Vrlo uočljive promjene takva procesa i motiva zapošljavanja u inozemstvu imamo u Titovu Velesu, Bitolju i Skopju.

Pri analiziranju udjela ženskih radnika u ukupnom broju otišlih u SR Njemačku Opaža se da Općine u kojima je veći udio stanovništva albanske nacionalnosti općenito imaju manji udio žena među vanjskim migrantima.

S obzirom na relativno nisku stopu zaposlenosti u SR Makedoniji 1968. g. 15,0% ukupnog stanovništva - vidi tab. VII) i na relativno velik broj prijava za zaposlenje u inozemstvu (u septembru 1970. g. prijavilo se službi za zapošljavanje 5650 osoba, Informacija Saveznog biroa za poslove zapošljavanja, br. 79, Beograd, 22. 10. 1970) može se očekivati da će se zapošljavanje radnika iz SR Makedonije u inozemstvu, u navedenom razdoblju, i dalje sve više povećavati.

Suvremenim privrednim razvitkom u Sloveniji posljednjih godina smanjuje se odlazak na rad u inozemstvo.⁴⁷ Iseljavanje iz Slovenije započelo je već u prvoj polovici 19. stoljeća. Od tada je u stalnom porastu, a najintenzivnije iseljavanje bilo je pred prvi svjetski rat. To iseljavanje bilo je uvjetovano agrarnom prenaseljenošću. Gotovo polovica poljoprivrednih domaćinstava nije mogla egzistirati na tako usitnjenim obradivim površinama. Početak industrijalizacije poslije prvog svjetskog rata donekle je ublažio proces iseljavanja, ali razvitak industrije i drugih nepoljoprivrednih djelatnosti nije mogao osigurati dovoljno radnih mjesta za stalno rastući prirodni

⁴⁷ Prema: dr V. Klemenčič, Neki problemi sezonskog zapošljavanja radnika iz Slovenije i neke opće osobitosti dosadašnjeg iseljavanja iz Slovenije u inozemstvo. Rukopis u arhivi Instituta za geografiju Sveučilišta u Zagrebu.

priraštaj stanovništva. Ograničavanjem iseljavanja u SAD poslije prvog svjetskog rata i u evropske zemlje pred drugi svjetski rat ponovno je počela rasti agrarna prenaseljenost, odnosno broj nedovoljno zaposlene radne snage u poljoprivredi. Računa se da je u Sloveniji pred drugi svjetski rat gotovo 3/4 stanovništva u potpunosti ili pretežno zavisilo od poljoprivrede.

Stanovništvo Slovenije do drugog svjetskog rata bilo je već gotovo sto godina u procesu raseljavanja. Gotovo su četiri generacije naseljene po zemljama srednje i zapadne Evrope, SAD, Brazilu, Argentini i Egiptu. Na kraju drugog svjetskog rata iselilo se iz Slovenije više desetaka tisuća političkih emigranata koji su obrazovali jaku jezgru u Argentini, a mnogi su se raštrkali po zemljama zapadne Evrope i SAD. Prvih deset godina poslije drugog svjetskog rata na te migracije nadovezala su se iseljavanja ekonomskih emigranata koji su ilegalno prelazili granicu i većinom se naselili u Kanadi i Australiji, a djelomično i u zemljama zapadne Evrope, no ono se bitno razlikuje od ranijeg iseljavanja. Do drugog svjetskog rata iseljavali su se uglavnom nekvalificirani radnici iz agrarnih domaćinstava koji su radom u inozemstvu osigurali egzistencijalne potrebe svojih obitelji. Poslije drugog svjetskog rata brza i ekstenzivna industrijalizacija zaposlila je velik dio viškova nekvalificirane radne snage iz poljoprivrede. Dio agrarnog stanovništva promjenom zanimanja ujedno je promijenio i mjesto stalnog boravka preseljenjem u gradove ili u njihovu blizinu. Oko industrijskih naselja formirana su velika područja dnevne migracije radne snage. Posljedice naglog procesa industrijalizacije i urbanizacije odražavaju se i u promjenama motiva i posljedica sezonskog iseljavanja na rad u inozemstvo i u strukturi vanjskih migranata. Opada udio nekvalificiranih radnika iz poljoprivrednih domaćinstava. Sužavaju se regije koje imaju viškove nekvalificirane radne snage u poljoprivrednim domaćinstvima, a istovremeno se šire područja iz kojih se višak radne snage u poljoprivredi sezonski zapošljava u urbaniziranim industrijskim središtima.

Odlazak u inozemstvo viška radne snage iz poljoprivrede posljedica je pomanjkanja radnih mjesta za nekvalificirane radnike u Sloveniji, dok je odlazak kvalificiranih radnika iz nepoljoprivrednih djelatnosti izazvan različitim motivima. Osim toga, među vanjskim migrantima radne snage iz Slovenije je i znatan udio radnika porijeklom iz drugih republika, uglavnom nekvalificiranih ili polukvalificiranih, koji su nekoliko godina radili pretežno u rudarstvu i metalurgiji. Jedan broj radnika bio je prisiljen zaposliti se u inozemstvu zbog moderniziranja industrijskih poduzeća.

U Sloveniji je važan motiv zapošljavanja u inozemstvu i težnja kvalificiranih radnika da većom zaradom u što kraćem vremenu uštede sredstva za podizanje standarda (automobil, kuća, stan i sl.). Kod nekih je taj motiv povezan i sa željom da se prekvalificiraju ili specijaliziraju za zanimanja u kojima nedostaje radna snaga ili u kojima nakon povratka mogu postići veću zaradu.

Preko polovice radnika koji su iz Slovenije otišli na rad u inozemstvo nije evidentirano u našoj službi za zapošljavanje. To se može zaključiti iz podataka o broju otišlih u SR Njemačku 1965-1968. god. Preko Generalnog konzulata SR Njemačke u Zagrebu otišlo je u tom razdoblju 22 490 radnika iz Slovenije (vidi tab. VII), dok je u našoj službi za zapošljavanje evidentirano svega 10 721 radnik, odnosno 47,7%.⁴⁸

⁴⁸ Izvor: Zapošljavanje u inostranstvu 11 1964-1968, op. cit.

Prema statističkoj evidenciji naše službe za zapošljavanje izlazi da se 1964-1969. g. u inozemstvu prosječno godišnje zapošljavalo 10 366 radnika iz Slovenije, odnosno prosječno 23,0% od ukupnog broja radnika iz Jugoslavije (tab. XXIV). Od 1968. g. smanjuje se broj odlazaka na rad u inozemstvo iz Slovenije, a budući da baš od tada naglo raste zapošljavanje iz drugih republika, udio radnika iz Slovenije jako se smanjuje.

Za Sloveniju je karakterističan velik broj evidentiranih povratnika s rada u inozemstvu, Dok je prosječna stopa evidentiranih povratnika 1964-1969. g. u Jugoslaviji 23,4, u Sloveniji je 64,3. U 1967. g. broj je povratnika bio čak veći od broja otišlih na rad u inozemstvo u toj godini. Prosječno je u Sloveniji evidentirano preko polovice svih povratnika u Jugoslaviju. Ti

Tab. XXIV: Kretanje zapošljavanja u inozemstvu radnika iz SR Slovenije koji su evidentirani u jugoslavenskoj službi za zapošljavanje 1964-1970. godine*

Tab. XXIV: Von jugoslawischen Arbeitsämtern erfasste Arbeitnehmer aus der Republik Slowenien, die im Ausland beschäftigt sind 1964-1970

Tab. XXIV: Trends in foreign employment of workers from Slovenia registered with the Yugoslav employment services 1964-1970

	Otišli su u toku godine		Povratili se u toku godine		Zaposleni krajem godine	
	Broj	% ukupnog broja iz Jugoslavije	Broj	% ukupnog broja iz Jugoslavije	Broj	% ukupnog broja iz Jugoslavije
1964.	4 277	29,3	3 869	50,1	408	5,8
1965.	7 841	21,9	2 439	50,1	5 810	15,3
1966.	13 087	23,8	2 539	28,7	16 358	19,4
1967.	8 936	31,3	10 601	56,0	14 693	15,7
1968.	14 211	20,2	12 097	64,1	16 807	11,6
1969.	13 842	11,7	8 460	52,1	22 189	9,0
1970.*	9 231	8,3	3 064	24,9	28 356	8,2
Prosjek 1964—1969.	10 366	23,0	6 667	50,3	12 711	12,8

* Izvor: Zapošljavanje u inostranstvu u 1964—1965, 1966, 1967, 1968. i 1969. godini. Statistički podaci službe zapošljavanja Beograd i Informacija Saveznog biroa za poslove zapošljavanja, br. 81 i 83, Beograd.

** Podaci se odnose za razdoblje do 31. 10.

podaci očitno pokazuju da radnici iz Slovenije, nešto manje nego u ostalim dijelovima Jugoslavije, koriste pomoć naše službe za zapošljavanje pri odlasku na rad u inozemstvo, a znatno više pri zapošljavanju u zemlji nakon što su se vratili s rada u inozemstvu. Međutim, neosporno je da se radnici iz Slovenije manje vrijeme zadržavaju u inozemstvu. Zbog toga od 1966. g. udio radnika iz Slovenije, u ukupnom broju radnika iz Jugoslavije zaposlenih u inozemstvu, u stalnom je opadanju (vidi tab. XXIV).

Prema podacima službe za zapošljavanje od svih koji su iz SR Slovenije otišli na rad u inozemstvo 1964-1969. g. u susjednoj Austriji zaposlilo se 50,7%. Zanimljivo je da Općine s pozitivnim migracijskim saldom, tj. one u kojima je doseljavanje veće od iseljavanja, imaju veći broj vanjskih migra-

nata radne snage od onih u kojima je migracijski saldo negativan. To znači da je iseljavanje iz nepoljoprivrednih područja veće od iseljavanja iz poljoprivrednih predjela Slovenije. To se može djelomično tumačiti i time da se do privredne reforme izvršila velika koncentracija radne snage u industrijaliziranim područjima Slovenije. Budući da je ta radna snaga već migrirala iz agrarne periferije ili iz drugih republika, nije joj bilo teško donijeti odluku o reemigriranju na rad u inozemstvo. Udio migranata iz općina s pozitivnim migracijskim saldonom bio je osobito velik u prve dvije godine reforme, a zatim se smanjivao. Osim industrijskih regija velik udio migranata na rad u inozemstvo karakterizira i agrarna područja Slovenije koja su prometno slabo povezana s industrijskim središtima. Glavna su središta vanjskih migracija radne snage urbanizirane regije oko Ljubljane, Jesenica, Celja i Maribora, agrarna područja Pomurja i naročito Prekmurja.

Na osnovi podataka o radnicima koji su otišli na rad u SR Njemačku 1965-1968. g. može se zaključiti da je u početnom razdoblju, tj. 1965-1966. g., rastao broj vanjskih migranata u većini općina Slovenije bez obzira na njihovu gospodarsku i demografsku strukturu. U 1967. i 1968. godini nazaduje broj sezonskih migranata u privredno razvijenijim regijama Ljubljane i Celja, a jako raste u sjeveroistočnom dijelu Slovenije.

Uža Srbija još je uvijek relativno slabo zahvaćena procesom vanjskih migracija radne snage.⁴⁹ Nagla industrijalizacija i urbanizacija poslije drugog svjetskog rata praćena je u Srbiji i velikim procesom migracije stanovništva, a osobito preseljenjem iz seoskih u gradska naselja. Međutim, naročito zbog potrebe da za što bolji gospodarski položaj domaćinstva osiguraju više izvora prihoda mnogi poljoprivredni radnici zadržali su obradu zemlje, a dnevnom ili tjednom migracijom u industrijska središta osiguravaju dopunski prihod u nepoljoprivrednim djelatnostima. Čini se da mogućnost dnevnog i tjednog migriranja na rad u susjedne gradske i industrijske centre u užoj Srbiji znatno utječe na smanjenje potrebe zapošljavanja u inozemstvu.

U razdoblju 1965-1968. g. na rad u SR Njemačku ukupno je otišlo 18 345 radnika iz uže Srbije (vidi tab. VII). _Od toga je tek vrlo mali dio otišao posredovanjem naše službe za zapošljavanje, jer je krajem 1968. g. bilo evidentirano u službi za zapošljavanje samo 8765 radnika iz uže Srbije zaposlenih u inozemstvu.⁵⁰ Iz ukupno 15 općina otišlo je u tom četverogodišnjem razdoblju u SR Njemačku manje od 5 radnika (vidi prilog 1 i 17). Iz samog šireg gradskog područja Beograda otišlo je ukupno 12 799 radnika, odnosno 70% ukupno otišlih iz uže Srbije u tom razdoblju. To su uglavnom radnici povoljnije kvalifikacijske strukture, a može se pretpostaviti da su znatnim dijelom doseljenici iz ostalih područja Srbije, koji su se na zaposlenje odlučili nakon nekog vremena provedenog u Beogradu.

Relativno veći broj radnika otišlih na rad u SR Njemačku 1965-1968. g. karakterizira još neke općine u Šumadiji i Pomoravlju, u kojima su veći industrijski centri (Niš, Smederevo, Kragujevac i drugi). Iz toga se može zaključiti da je do kraja 1968. g. proces zapošljavanja u inozemstvu zahvatio uglavnom samo gradske i industrijske centre uže Srbije. U tim centrima sigurno su procesom zapošljavanja u inozemstvu zahvaćeni i doseljenici koji su u većem broju napustili seoska naselja nego što su im gradski centri

⁴⁹ Prema: dr D. Rodić, Radnici iz uže Srbije u Saveznoj Republici Nemačkoj. Rukopis u arhivi Instituta za geografiju Sveučilišta u Zagrebu.

⁵⁰ Izvor: Informacija Saveznog biroa za poslove zapošljavanja, br. 34, op. cit.

mogli osigurati zaposlenje. Zanimljivo je da i u agrarnim područjima na rad u inozemstvo više se odlazi iz onih koja imaju suvremeniju & napredniju agrarnu proizvodnju (Pomoravlje, Kolubara i sl.). Iz privredno aktivnijih područja uže Srbije radnici se u pravilu više odlučuju na zaposlenje u inozemstvu.

Uža je Srbija jedino političko-teritorijalno područje u Jugoslaviji iz kojeg je broj odlazaka na rad u SR Njemačku od 1965. do 1968. godine postupno opadao. Jedino je u užoj Srbiji najveći broj radnika otišao na rad u SR Njemačku u 1965. godini. Dok je u svim republikama i pokrajinama najveći broj odlazaka na rad u SR Njemačku u spomenutom četverogodišnjem razdoblju 1965-1968. g. evidentiran u 1968. godini, iz uže je Srbije te godine otišlo manje radnika nego 1965. ili 1966. godine.

O kretanju zapošljavanja u inozemstvu iz uže Srbije nakon 1968. g. za sada možemo zaključivati samo na osnovi evidencije naše službe za zapošljavanje. Broj evidentiranih radnika od kraja 1968. godine, kada je iznosio 8 765, porastao je do kraja 1969. g. na 20 673, odnosno za 136%.⁵¹ Do 30. 11. 1970. porastao je na 36 503, tj. u odnosu na kraj 1969. g. za 77%.⁵² Iz svega toga izlazi da se uža Srbija u 1969. i 1970. g. jače uključuje u proces vanjskih migracija radne snage, ali je njen udio u ukupnom broju vanjskih migranata iz Jugoslavije još uvijek relativno mali, jer je među evidentiranim u jugoslavenskoj službi za zapošljavanje 30. 11. 1970. bilo samo 10,3% radnika iz uže Srbije.

Udio žena među otišlim na rad u SR Njemačku 1965-1968. g. u užoj je Srbiji jednak jugoslavenskom prosjeku, 35%, ali je udio udatih žena u ukupnom broju migranata na rad u SR Njemačku u užoj Srbiji znatno veći (23%) od prosjeka za sve radnike iz Jugoslavije (17% - vidi prilog 12). Karakteristično je da su radnici koji su otišli na rad u SR Njemačku iz uže Srbije relativno najstariji (vidi prilog 13). Dok je u prosjeku među svim radnicima koji su otišli iz Jugoslavije 44% starijih od 30 godina, u užoj Srbiji udio starijih od 30 godina iznosi čak 53%. Radnici iz uže Srbije znatno su boljih kvalifikacijskih struktura od prosjeka svih radnika koji su otišli iz Jugoslavije (vidi prilog 14). Među njima je čak 54% radnika koji su prije odlaska bili zaposleni u sekundarnim ili tercijarnim djelatnostima. Udio je migranata na rad u SR Njemačkoj iz gradskih naselja u užoj Srbiji veći, a udio iz seoskih naselja manji nego i u jednoj drugoj republici ili pokrajini (vidi prilog 15). Čak 83% svih radnika potječe iz gradskih naselja. Razumljivo je da je to prvenstveno uvjetovano činjenicom da su od ukupnog broja radnika koji su iz uže Srbije otišli na rad u SR Njemačku 1965-1968. g. iz samog Beograda otišli 70%. Sve to dobro potkrepljuje već iznijetu tvrdnju da se proces zapošljavanja u inozemstvu širi iz gradskih naselja, od radnika većih kvalifikacija, i starijih muškaraca. Međutim, taj se proces u užoj Srbiji širi znatno sporije nego u ostalim dijelovima Jugoslavije, a za utvrđivanje uzroka potrebna su daljnja detaljna istraživanja.

U Vojvodini je proces zapošljavanja u inozemstvu najjače zahvatio Bačku.⁵³ Od 1965. do 1969. g. u Vojvodini je prosječno krajem godine 26 275

⁵¹ Izvor: Informacija Saveznog biroa za poslove zapošljavanja, br. 34 i 39, op. cit.

⁵² Izvor: Informacija Saveznog biroa za poslove zapošljavanja, br. 84, op. cit.

⁵³ Prema: S. Čurčić, Radnici iz SAP Vojvodine na radu u SR Njemačkoj. Rukopis u arhivi Instituta za geografiju Sveučilišta u Zagrebu.

radnika bilo prijavljeno u zavodima za zapošljavanje radi traženja zaposlenja. Istovremeno su zavodima za zapošljavanje bila prijavljena u prosjeku samo 2 332 radna mjesta.⁵⁴ Znači da se u to vrijeme u prosjeku samo 8,9% nezaposlenih moglo zaposliti, i to, razumije se, samo ako su prostorni raspored, struktura i ostali uvjeti ponuđenih radnih mjesta bili identični prostornom rasporedu, strukturi i ostalim uvjetima nezaposlenih. Indeks kretanja ukupnog broja zaposlenih u Vojvodini je nakon početka privredne reforme najviše pao (vidi sl. 11), tako da je 1968. godine bilo preko 8% manje zaposlenih nego u 1964. godini, odnosno preko 9% manje nego u 1965. Sve je to uzrokovalo veliku potrebu privremenog zapošljavanja u inozemstvu.

Ukupno je 1965-1968. g. otišlo na rad u SR Njemačku 12 615 radnika iz Vojvodine (vidi tab. VIII). S izuzetkom 1967. godine broj otišlih na rad u SR Njemačku u stalnom je porastu, tako da je 54,3% otišlo u posljednjoj od te 4 godine.

U službi za zapošljavanje bilo je evidentirano krajem 1968. g. samo 5 712 radnika iz Vojvodine u inozemstvu.⁵⁵ To znači da nije bila evidentirana ni polovica onih koji su otišli 1965-1968. samo u SR Njemačku. Do kraja 1969. g. broj evidentiranih u našoj službi za zapošljavanje popeo se na 15 387, tj. za 169%.⁵⁶ 30. 11. 1970. bilo je evidentirano na radu u inozemstvu 24 125 radnika iz Vojvodine, te se u odnosu na kraj 1969. g. broj zaposlenih u inozemstvu povećao za 57%.⁵⁷ Iako je neosporno da je u 1969. g. jako porasla uloga naše službe za zapošljavanje u posredovanju pri zapošljavanju naših radnika u inozemstvu, ipak je sigurno da se još uvijek i u Vojvodini jedan dio radnika zapošljava u inozemstvu bez posredovanja naše službe za zapošljavanje, pa u statističkim podacima nisu obuhvaćeni. To znači da stvaran broj zaposlenih u inozemstvu 1969. i 1970. godine znatno prelazi broj evidentiranih odlazaka i da je u tim posljednjim godinama proces zapošljavanja u inozemstvu u Vojvodini jako porastao.

Glavnina je radnika koji su 1965-1968. g. otišli iz Vojvodine na rad u SR Njemačku iz Bačke, osobito iz sjeverozapadne, srednje i južne Bačke (vidi prilog 1 i 17). Osobito se ističu općine u kojima su veća gradska naselja Vojvodine (Novi Sad, Subotica, Pančevo, Sombor, Zrenjanin, Vršac, Apatin i Indija). Vrlo je uočljiva činjenica da iz tog eminentno poljoprivrednog dijela Jugoslavije na rad u inozemstvo pretežno odlazi radna snaga iz gradskih naselja. Čak je 70% onih koji su u obrađene četiri godine otišli na rad u SR Njemačku iz gradskih naselja (vidi prilog 15). U Vojvodini je i udio nekvalificiranih radnika manji nego u bilo kojem drugom dijelu Jugoslavije (vidi prilog 14). Općine koje imaju veći udio poljoprivrednog stanovništva redovito imaju manji udio vanjskih migranata radne snage. Analizom do sada prikupljenih podataka nije moguće objasniti takvu strukturu i raznolikost s obzirom na regionalno porijeklo radnika iz Vojvodine koji se zapošljavaju u inozemstvu. Čini se da glavninu vanjskih migranata radne snage čine radnici koji su napustili poljoprivredu i iz seoskih se naselja preselili u gradska središta Vojvodine. Uzrok zaposlenja u inozemstvu može biti nemogućnost dobivanja zaposlenja u gradu, ali i niski osobni dohodak u domaćim radnim organizacijama. Opaža se da u nekim dijelovima Vojvodine

⁵⁴ Izračunato prema podacima u: Statistički godišnjak Jugoslavije 1970, str. 347 i 348.

⁵⁵ Izvor: Informacija Saveznog biroa za poslove zapošljavanja, br. 34, op. cit.

⁵⁶ Izvor: isto, br. 59.

⁵⁷ Izvor: isto, br. 84.

i u većini seoskih naselja do kraja 1968. godine još nisu u znatnijoj mjeri doprle informacije o mogućnostima i prednostima zaposlenja u inozemstvu. Može se s velikom vjerojatnošću pretpostaviti da je već u 1969. godini među zaposlenima u inozemstvu porastao udio seoskog nekvalificiranog stanovništva. S obzirom na sve manju rentabilnost rada u poljoprivredi i tehnizaciju poljoprivredne proizvodnje može se očekivati da će proces zapošljavanja u inozemstvu još više porasti i izravno zahvatiti seoska naselja.

Kosovo traži put bržeg razvitka i privremenim zapošljavanjem radne snage u inozemstvu.⁵⁸ Nešto brži privredni razvitak pojedinih dijelova Kosova nakon 1960. g. počeo je narušavati dotadanju homogenu strukturu te pokrajine. Izdvajaju se privredna žarišta u srednjem i sjevernom dijelu Kosova (Općine Priština i Kosovska Mitrovica), zatim nešto slabije u gradskim središtima ostalog dijela Kosova (Prizren, Peć, Gnjilane i Uroševac). Međutim, privredni razvitak još uvijek ne može apsorbirati velik višak radne snage. Dapače, stanovništvo još uvijek u većem broju pristiže u aktivnu dob nego što ga razvitak privrede može prihvatiti, odnosno zaposliti. Osim toga, postupnom mehanizacijom poljoprivrede i mijenjanjem tradicionalnog patrijarhalnog načina života i odnosa raste broj aktivnog stanovništva koje se želi zaposliti u nepoljoprivrednim djelatnostima.

Unatoč tako velikim potrebama za zaposlenje viška radne snage u inozemstvu, Kosovo se najkasnije, od svih dijelova Jugoslavije, uključilo u proces vanjskih migracija radne snage. To je s jedne strane uvjetovano pomanjkanjem tradicije u zapošljavanju u inozemstvu i slabijom mobilnošću glavnine stanovništva, zatim pomanjkanjem informacija o mogućnostima i prednostima odlaska na rad u inozemstvo, a s druge strane relativno kasnom spoznajom da bi privremeno zapošljavanje viška radne snage u inozemstvu moglo pridonijeti bržem gospodarskom i društvenom razvitku tog područja. Zbog toga je i služba za zapošljavanje u Kosovu relativno kasno započela aktivno posredovati u zapošljavanju radnika u inozemstvu.

Na rad u SR Njemačku 1965-1968. g. otišlo je ukupno 1680 radnika iz Kosova, a 91% ih je otišlo u posljednjoj od spomenute četiri godine (vidi tab. VIII). Zanimajući vrlo mali broj pojedinačnih odlazaka 1965-1967. g. (ukupno 155), može se ustvrditi da je zapošljavanje u inozemstvu u Kosovu započelo tek 1968. godine, odnosno u toj godini se služba za zapošljavanje u Kosovu aktivno uključila u posredovanju zapošljavanja radnika u inozemstvu. Uloga službe za zapošljavanje u zapošljavanju radne snage iz Kosova najbolje se uočava iz činjenice da je krajem 1968. g. bilo evidentirano na radu u inozemstvu 1 857 radnika, tj. 177 više nego je 1965-1968. g. otišlo na rad u SR Njemačku.⁵⁹ Tom broju treba dodati i one koji su se u međuvremenu vratili s rada u SR Njemačkoj i one malobrojne koji su se u inozemstvu zaposlili bez posredovanja službe za zapošljavanje. U svakom slučaju broj onih koji su do kraja 1968. g. otišli iz Kosova na rad u ostale zemlje imigracije bez SR Njemačke relativno je malen.

⁵⁸ Prema: mr A. Puška. Radnici iz Kosova na radu u SR Njemačkoj. Rukopis u arhivi Instituta za geografiju Sveučilišta u Zagrebu.

⁵⁹ Izvor: Informacija Saveznog biroa za poslove zapošljavanja, br. 34, op. cit. Jedino je u SAP Kosovo evidentirano u službi za zapošljavanje više radnika na radu u inozemstvu od broja otišlih na rad u SR Njemačku 1965-1968. godine.

Krajem 1969. g. evidentirano je na radu u stranim zemljama 9 856 radnika, tj. broj se u odnosu na kraj 1968. godine višestruko povećao.⁶⁰ I taj se broj do 30. 11. 1970. više nego udvostručio (21 981).⁶¹ Ti brojčani pokazatelji upućuju na zaključak da je proces zapošljavanja u inozemstvu u Kosovu započeo 1968. godine, ali je tek u 1969. i 1970. g. poprimio široke razmjere, tako da je odnos broja zaposlenih u inozemstvu (30. 11. 1970) prema broju zaposlenih u zemlji (30. 9. 1969) 18 : 82.

Paralelno s porastom broja zaposlenih u Kosovu raste i broj osoba koje se žele zaposliti u inozemstvu. Tako se npr. u oktobru 1968. g. prijavilo zavodima za zaposlenje u inozemstvu 434 radnika, u oktobru 1969. g. 1 417, a u oktobru 1970. g. 3 621.⁶² Očito je da sve veći broj zaposlenih ujedno znači i povećanje informacija o prednostima i mogućnostima zaposlenja u inozemstvu. Međutim, služba za zapošljavanje ne može u potpunosti udovoljiti rastućim zahtjevima radnika za zaposlenje u inozemstvu. Dok je u oktobru 1968. g. zaposleno svih 434 radnika koji su se željeli zaposliti u inozemstvu, u oktobru 1969. g. zaposleno je samo 739, tj. udovoljeno je samo 52% zahtjeva. U oktobru 1970. g. zaposleno je 1068 radnika i time ispunjeno samo 29% želja za zaposlenje u inozemstvu. Razumljivo je da intenzitet zapošljavanja u inozemstvu mnogo ovisi i o strukturi potražnje radne snage. U Kosovu je uglavnom malo kvalificiranih radnika, a i strani su poslodavci skloni tražiti radnu snagu iz područja koja već imaju velik udio aktivnog stanovništva na radu u inozemstvu.

Probim anketiranjem utvrđeno je da je u Kosovu osnovni motiv zapošljavanja u inozemstvu osiguranje sredstava za egzistenciju i svakodnevne životne potrebe, za neke relativno manje i kratkoročne izdatke (isplata duga, podmirenje troškova oko ženidbe, popravak ili dogradnja kuće i sl.). Zbog toga kod radnika postoji namjera da se uglavnom kraće vrijeme (2-3 godine zadrže na radu u inozemstvu. Međutim, neki se teško mogu priviknuti na uvjete života i rada u stranoj sredini pa se vraćaju i prije isteka 6-mjesečnog ugovora o radu.

S obzirom na najnižu stopu zaposlenosti u zemlji (7,8) i na sve veću želju i spremnost stanovništva Kosova da egzistencijalne potrebe zadovoljavaju privremenim zaposlenjem u inozemstvu i na činjenicu da zemlje imigracije imaju sve više teškoća osiguranja dovoljnog broja radne snage iz tradicionalnih emigracijskih područja, može se očekivati da će proces zapošljavanja radne snage u inozemstvu narednih godina još više ojačati. Može se očekivati da će se privremeno zapošljavanje u inozemstvu iskoristiti za brži privredni i društveni razvitak ove pokrajine.

⁶⁰ Izvor: isto, br. 59.

⁶¹ Izvor: isto, br. 84.

⁶² Izvor: isto, br. 30, 57 i 83.

HERKUNFT UND STRUKTUR DER ARBEITNEHMER AUS JUGOSLAWIEN IN DER BR DEUTSCHLAND

Zusammenfassung

Die räumliche Mobilität der Bevölkerung fällt als das wichtigste Kennzeichen der heutigen Gesellschaft auf. Eine Form dieser Mobilität sind die Arbeitskräftewanderungen über Ländergrenzen hinweg. 1969 und 1970 arbeiteten in den Ländern West- und Mitteleuropas fast 9 Millionen ausländische Arbeitnehmer (Tab. I). Mitte 1970 arbeiteten ungefähr 600 000 Arbeiter aus Jugoslawien im Ausland. Nach den Statistiken der Aufnahme-Länder und nach verschiedenen Schätzungen waren in der BR Deutschland 400 000, in Österreich 65 000, in Frankreich 55 000, in Schweden 30 000, in der Schweiz 25 000 und in den übrigen Ländern fast 25 000 Arbeiter aus Jugoslawien beschäftigt.

Über 70% aller ins Ausland Abgewanderten aus Jugoslawien sind in der BR Deutschland beschäftigt. Von 1838 900 ausländischen Arbeitern, die in der BR Deutschland am 30. 6. 1970 beschäftigt waren, war der Anteil der Arbeitnehmer aus Jugoslawien am größten: 21,1%. Deshalb ist es für beide Länder von entscheidender Bedeutung, die Problematik der jugoslawischen Arbeitnehmer in der BR Deutschland zu analysieren und zu erforschen.

In dieser Publikation werden die Resultate einer umfangreichen Untersuchung über die Problematik der Beschäftigung jugoslawischer Arbeitnehmer in der BR Deutschland veröffentlicht. Diese Arbeit wurde unter Mitarbeit des Geographischen Institutes der Technischen Universität in München ausgeführt. Neben dem Autor haben bei der Ausarbeitung der Methodik und Organisation der Untersuchung Helga Neubeck-Fischer, Karl Ganser und Klaus Neubeck mitgewirkt.

Die wichtigste Aufgabe dieser Arbeit bestand darin festzustellen, welche räumlichen Unterschiede in Jugoslawien mit der vorübergehenden Abwanderung jugoslawischer Arbeitnehmer in die BR Deutschland in Zusammenhang stehen. Zur Feststellung der räumlichen Differenzierung der Abwanderer, wurden die Daten der Visa-Anträge und der Anträge für eine Arbeitserlaubnis in der BR Deutschland bearbeitet. Von 1965-1968 erteilte die deutsche diplomatische Vertretung in Jugoslawien 168 312 Personen eine Arbeitserlaubnis für die BR Deutschland (Tab. II). Es wurde eine 25%-Stichprobe aller ausgefüllten Formulare bearbeitet, das ergab insgesamt über 40 000 Formulare. Aus jedem ausgefüllten Formular wurden folgende Daten erfaßt:

1. Ständiger Wohnort der Arbeitnehmer in Jugoslawien,
2. Monat und Jahr des Antrags für eine Beschäftigung in der BR Deutschland.

3. Geburtsjahr,
4. Geschlecht,
5. Familienstand,
6. Beruf und
7. Typ der Siedlung des ständigen Aufenthaltsortes in Jugoslawien.

Darüberhinaus wurden in dieser Untersuchung die statistischen Angaben mit erfaßt, die die deutsche Bundesanstalt für Arbeit und das Zentrale jugoslawische Arbeitsamt regelmäßig über die ausländische Arbeiter veröffentlichen. Das primär erhobene Datenmaterial wurde durch Angaben des jugoslawischen statistischen Amtes vervollständigt. Außerdem wurden 1968 und 1969 mehrere Gruppendiskussionen mit Arbeitnehmern, die als Gastarbeiter in der BR Deutschland lebten oder die sich zu einem vorübergehenden Aufenthalt in Jugoslawien aufhielten, durchgeführt. Gruppendiskussionen fanden auch statt mit den Leitern der Arbeitsämter, mit den Leitern verschiedener Verwaltungs- und politischen Instituten in Jugoslawien und mit Personen der jugoslawischen diplomatischen Vertretungen in der BR Deutschland. Zur Ergänzung der gewonnenen Informationen wurden mit den Mitgliedern der ins Ausland abgewanderten Arbeitnehmer Gespräche geführt. Schließlich wurden noch anhand eines Pretest-Fragebogens 338 Gastarbeiter befragt.

Die Interpretation der in jeder Republik und in jedem Randgebiet Jugoslawiens bestehenden Besonderheiten der Gastarbeiterwanderung wurde mit Hilfe von Mitarbeitern führender geographischer Institute der einzelnen Republiken und Randgebiete Jugoslawiens vorgenommen.

Die Zahl der jugoslawischen Arbeitnehmer in der BR Deutschland ist seit 1954, d. h. seit dem Zeitpunkt, zu dem in den statistischen Publikationen der deutschen Bundesanstalt für Arbeit die ersten Arbeitnehmer aus Jugoslawien registriert wurden, ständig gestiegen (Tab. III, Abb. 1). Die Zunahme der jugoslawischen Gastarbeiter war 1966, 1969 und 1970 besonders groß. Auch der Anteil der jugoslawischen Gastarbeiter an allen ausländischen Arbeitnehmern in der BR Deutschland wächst ständig.

Die Zahl der Rückwanderer aus der BR Deutschland konnte nur annäherungsweise erreicht werden. (Tab IV, Spalte 4). Die Angabe ist für 1968 und 1969 ziemlich zuverlässig. In diesen Jahren verließen 17,1 bzw. 22,7% aller in die BR Deutschland abgewanderten jugoslawischen Arbeitnehmer die BR Deutschland. Unsicher ist jedoch, wieviele Personen tatsächlich nach Jugoslawien zurückgekehrt sind und wieviele in andere Länder (andere Länder Europas oder nach Übersee) abwanderten.

Am 1. 10. 1967 waren die meisten jugoslawischen Gastarbeiter 1 bis 2 Jahre in der BR Deutschland (Tab. V). Demgegenüber lag die Aufenthaltsdauer der Gastarbeiter anderer Nationalität in der BR Deutschland höher. Dieses Ergebnis geht aus einer 1968 von der Bundesanstalt für Arbeit durchgeführten Repräsentativbefragung hervor.

Die verschiedenen Republiken und Länder Jugoslawiens sind an der Gesamtzahl der jugoslawischen Gastarbeiter in der BR Deutschland jeweils unterschiedlich beteiligt. Die einzelnen Republiken und autonomen Gebiete Jugoslawiens unterschieden sich hinsichtlich ihres Anteils an der Bevölkerungszahl und hinsichtlich ihres Anteils an den Beschäftigten Jugoslawiens insgesamt. Gerade die Republiken, die relativ hohen Anteil an der Zahl der Beschäftigten in Jugoslawien aufweisen (Slowenien, Kroatien, Vojvodina),

weisen gleichzeitig auch eine größere zahlenmäßige Beteiligung an der Abwanderung in der BR Deutschland auf. Kroatien nimmt in dieser Hinsicht eine Sonderstellung ein: Es verfügt nur etwas über 1/5 der Bevölkerung und über 1/4 der Beschäftigten Jugoslawiens, stellt aber fast über die Hälfte aller zwischen 1965 bis 1968 in die BR Deutschland abgewanderten Arbeitnehmer. Auch der Anteil Bosniens und der Herzegowina an der Gesamtzahl aller in die BR Deutschland abgewanderten Arbeitnehmer ist größer, als es ihrem Anteil an den Beschäftigten Jugoslawiens entspricht, aber dieser Anteil ist jedoch kleiner als der Anteil dieser Republiken an den Beschäftigten Jugoslawiens. Der größte Teil der Arbeitnehmer, die zwischen 1965-1968 in die BR Deutschland abgewandert ist, kommt aus zwei Regionen (Beilage 1). Die erste Region erstreckt sich auf die Karpaten und die Gebirgsgebiete Jugoslawiens, erfaßt das dalmatinische Zagorje, den Südwesten Bosniens und die westliche Herzegowina. Die zweite Region besteht aus den Pannonischen Ebenen, umschließt den Osten und Norden Kroatiens, Bačka und den Nordosten Slowenien.

Die erste Region ist ein traditionelles Abwanderungsgebiet für Arbeitskräfte; der Anteil ihrer Abwanderer ist sowohl größer als ihr Anteil an der Einwohnerzahl wie auch als ihr Anteil an den Beschäftigten Jugoslawiens. In der zweiten Region, die durch ihre Großflächigkeit und eine hohe absolute Zahl von Abwanderern gekennzeichnet ist, setzte die Abwanderung ins Ausland relativ spät ein.

Unter dem Aspekt der Zahl der Abwanderer fallen - von den beiden genannten Emigrationsgebieten abgesehen - vor allem Stadtkreise auf. Die höchste Zahl der Abgewanderten in den vier Jahren zwischen 1965-1968 weist der Kreis Zagreb mit 19 678 abgewanderten Arbeitnehmern auf.

Die Zahl der in die BR Deutschland abgewanderten Arbeitnehmer nahm das engere Serbien ausgenommen - in den vier Jahren in allen Republiken und Ländern zu. Nur 1967, als sich das Wirtschaftliche Wachstum in der BR Deutschland verzögerte, verringerte sich auch die Zahl der in die BR Deutschland abgewanderten Arbeitnehmer (Tab. VII, Beilage II).

Besonders stark waren die Abwanderungen 1968 und hier wiederum besonders in Kosowo, Mazedonien und Montenegro, d. h. in den Gebieten, in denen die Zahl der Abwanderer insgesamt eher klein ist.

1968 umfaßte der Prozeß der Abwanderung die Grenzgebiete und die Gebiete zwischen den beiden genannten Emigrationsregionen (Beilage 2). In den Gebieten mit wenig Abwanderern setzte die Abwanderung in die BR Deutschland vor allem in Anschluß an die vier Jahre ein, auf die die Untersuchung beschränkt war, also erst nach 1968 (Beilage 17). Diese Entwicklung muß im Zusammenhang mit der Bemühung des jugoslawischen zentralen Arbeitsamtes gesehen werden, neue, wirtschaftlich schlechter entwickelte Gebiete in den Wanderungsprozeß mit einzubeziehen.

In den vier Jahren zwischen 1965 und 1968 waren 34,8% aller in die BR Deutschland Abgewanderten weiblich. Dieser Anteil war 1967 am größten, als wegen der bereits erwähnten Verzögerung des wirtschaftlichen Wachstums in der BR Deutschland die Nachfrage nach männlichen Arbeitskräften erheblich zurückging (Tab X). Der Anteil der Frauen an allen Abgewanderten ist in den einzelnen Abwanderungsgebieten sehr unterschiedlich (Beilage 3 und 12). Zahl und Anteil der weiblichen Abwanderer erklärt sich in den landwirtschaftlich schlechter entwickelten Teilen Jugoslawiens (Bosnien

und Herzegowina, Montenegro, Kosowo, Mazedonien) aus der schlechteren sozialen Stellung der Frau. Der geringe Anteil der weiblichen Abwanderer aus Slowenien dagegen ist wahrscheinlich dem in dieser Republik herrschenden relativ hohen Lebensstandard zuzuschreiben, denn hier entfällt die Notwendigkeit, daß Frauen unter schwierigen Umständen im Ausland Arbeit suchen.

Die zwischen 1965 und 1968 in die BR Deutschland abgewanderten jugoslawischen Arbeitnehmer sind durchschnittlich 29 Jahre und 8 Monate alt. Dabei sind die Frauen jünger als die Männer (Abb. 2). Bemerkenswert ist außerdem, daß fast 1/3 aller Abwanderer zum Zeitpunkt ihrer Abwanderung in die BR Deutschland jünger als 25 Jahre war (Beilage 13).

Der größte Teil der Abwanderer heiratete vor der Abwanderung (60,9% Beilage 12). Nur für die Gruppe bis zu 25 Jahren trifft das größtenteils nicht zu. Insgesamt sind 34% der männlichen und 78% der weiblichen jugoslawischen Arbeitnehmer in der BR Deutschland verheiratet.

Hauptsächlich scheinen zwischen 1965 und 1968 unqualifizierte und angelesene Arbeitnehmer in die BR Deutschland abgewandert zu sein (Tab. IX). Der größte Teil dieser weniger qualifizierten Abwanderer kommt aus dörflichen Gebieten (Tab. XII, Gr. I). Bei den Männern steigt der Anteil der Unqualifizierten in den höheren Altersgruppen, bei den Frauen sinkt er ab (Abb. 4). Die unqualifiziertesten Abwanderer hat Bosnien und die Herzegowina (Beilage 14).

Überraschend ist, daß mehr als die Hälfte aller Arbeitnehmer, die zwischen 1965 und 1968 in die BR Deutschland gingen, aus städtischen Siedlungen kommt (Tab. X). Insgesamt gesehen ist der Anteil der Abwanderer aus städtischen Siedlungen in den Teilen Jugoslawiens besonders groß, in denen die Qualifikationsstruktur der Abwanderer überhaupt besser ist als durchschnittlich (Slowenien, Vojvodina, engere Serbien). An zweiter Stelle stehen in dieser Hinsicht die Gebiete, die nur eine geringe Zahl von in die BR Deutschland abgewanderten Arbeitnehmern aufweisen (Kosowo und Mazedonien - Beilage 15). Der Anteil der Gastarbeiter aus dörflichen Siedlungen ist vor allem in den gebirgigen Emigrationsregionen groß, und die Abwanderer aus gemischten Siedlungen stammen zu einem erheblichen Teil aus den pannonischen Emigrationsgebieten (Beilage 5).

Die Analyse der statistischen Daten läßt den Schluß zu, daß der Prozeß der Gastarbeiterwanderung in den städtischen Siedlungen und bei qualifizierten Männern der mittleren Altersgruppe (30-45) beginnt. Er erfaßt dann die gemischten Siedlungen und die unqualifizierte junge Bevölkerung, wobei der Anteil der Frauen erheblich ist.

Mit der räumlichen Ausdehnung und der Beteiligung der jungen, unqualifizierten und weiblichen Arbeitnehmer am Prozeß der Gastarbeiterwanderung ändert sich der Anteil der einzelnen Regionen an diesem Prozeß und die Struktur der Abwanderer insgesamt verschiebt sich. Allerdings vergrößern auch die Hauptwanderungsregionen und die Initialstrukturen ständig die Zahl ihrer Abwanderer.

Betrachtet man die räumliche Verteilung der jugoslawischen Gastarbeiter in der BR Deutschland, so zeigt sich, daß ihr Anteil an allen ausländischen Arbeitnehmern in der BR Deutschland in den einzelnen Bundesländern verschieden ist (Abb. 6). Die meisten jugoslawischen Arbeitnehmer sind in Baden-Württemberg, im Süden Bayerns, im südlichen Hessen und im nördlichen Rheingebiet zu finden (Tab. XIII, Abb. 5). In allen Bundeslän-

dem hat sich 1969 der Anteil der jugoslawischen Gastarbeiter fast verdoppelt. Nur in Hessen vergrößerte er sich relativ wenig. Erwähnenswert ist noch, daß 1969 38 deutsche Arbeitsämter mehr als 2 000 jugoslawische Arbeitnehmer auswiesen.

Für die Wirtschaftszweige, in denen die jugoslawischen Arbeitnehmer in der BR Deutschland beschäftigt waren, muß sowohl der Anteil der jugoslawischen Gastarbeiter an allen Beschäftigten, wie auch der Anteil der jugoslawischen Gastarbeiter an allen ausländischen Arbeitnehmern betrachtet werden (Tab. XV, Abb. 8). In der Bauwirtschaft ist der Anteil der jugoslawischen Arbeitnehmer doppelt so groß wie der Anteil anderer ausländischer Arbeitnehmer.

Die jugoslawischen Arbeitnehmer waren 1969 in 36 der insgesamt 98 Berufsgruppen, die die deutsche Statistik aufweist, mit jeweils über 1000 Personen vertreten. Zu erwähnen ist schließlich noch, daß die Männer hauptsächlich im Hoch- und Tiefbau und die Frauen hauptsächlich in der elektrotechnischen und in der Textil-Industrie sowie im Dienstleistungssektor beschäftigt waren.

Das Brutto-Gehalt der jugoslawischen Arbeitnehmer in der BR Deutschland liegt durchschnittlich etwas höher als das aller ausländischen Arbeitnehmer (Tab. XVII).

Dieser Lohn wird nur zu einem relativ kleinen Teil auf die Banken Jugoslawiens überwiesen (Tab. XVIII).

Die Analyse der Daten der zwischen 1965 und 1968 in die BR Deutschland abgewanderten jugoslawischen Arbeitnehmer zeigt in Zahl und Struktur der Abwandernden große regionale Unterschiede. Maßgebend für diese Unterschiede ist vor allem der unterschiedliche Beschäftigungsgrad in den einzelnen Republiken und Ländern.

Die regionale Zusammensetzung der jugoslawischen Arbeitnehmer in der BR Deutschland unterscheidet sich von der entsprechenden Zusammensetzung der jugoslawischen Arbeitnehmer in anderen Aufnahmeländern wie etwa der USA. Dabei ist interessant, daß die regionale Zusammensetzung der jugoslawischen Arbeitnehmer, die zwischen 1965 und 1968 in die BR Deutschland gingen, ziemlich genau der regionalen Zusammensetzung aller aus Jugoslawien - gleichgültig in welche Länder - überhaupt Abgewanderten entspricht.

Mitte 1969 begann man, entsprechend der »Übereinkunft zwischen der Regierung SFRJ und der Regierung der BR Deutschland über die Regulierung der Beschäftigung der jugoslawischen Arbeitnehmer in der BR Deutschland« zu arbeiten.

Dabei gewann das zentrale jugoslawische Arbeitsamt von allem im östlichen Teil Jugoslawiens bei der Steuerung der Auswahl der in die BR Deutschland abwandernden Arbeitnehmer erheblich an Bedeutung. Das ist aus den statistischen Angaben über die Zahl der Beschäftigten, die über die »Deutsche Delegation« in Belgrad in Beschäftigungsverhältnisse vermittelt wurden, sehr gut abzulesen (Tab. XIX, Spalte 2 und 3).

Faßt man für das Jahr 1969 die Angaben über die in die BR Deutschland abgewanderten jugoslawischen Arbeitnehmer zusammen, die das zentrale jugoslawische Arbeitsamt einerseits und die »Deutsche Delegation« in Belgrad andererseits ausweisen, so zeigt sich, daß auch nach 1968 die Abwanderung aus den westlichen Teilen Jugoslawiens nicht abgenommen hat (Tab. XIX,

Spalten 4, 5, 6 und 7). Bezogen auf das Jahr 1968 verdoppelte sich sogar die Zahl der Abwanderer in die BR Deutschland aus diesem Gebiet (1968: 62 936; 1969: 124 703). Allerdings verringerte sich trotzdem zwischen 1968 und 1969 der Anteil, den der westliche Teil Jugoslawiens an allen in die BR Deutschland abgewanderten jugoslawischen Arbeitnehmern hatte von 78,5% auf 69,3%. Die Daten zeigen, daß sich der Anteil der einzelnen Republiken und Länder an der Gesamtzahl aller im Ausland beschäftigten Arbeitnehmer nach 1968 ein wenig änderte.

In einem Mehrnationalitätenstaat wie Jugoslawien sind die unterschiedlichen Anteile, die die einzelnen jugoslawischen Republiken und autonomen Gebiete an allen zwischen 1965 und 1968 in die BR Deutschland abgewanderten Arbeitnehmern haben, von großer Bedeutung (Abb. 9). Der Anteil Kroatiens und Sloweniens an allen in die BR Deutschland abgewanderten Arbeitnehmern ist wesentlich größer als es ihrem Anteil an der Bevölkerung Jugoslawiens entspricht. In Kroatien, Bosnien und der Herzegowina wiederum ist der Anteil der in die BR Deutschland abgewanderten Arbeitnehmer größer als es dem Anteil dieser Republiken an allen Beschäftigten Jugoslawiens entspricht. Kroatien stellt absolut die meisten der in die BR Deutschland abgewanderten Arbeitnehmer; auch bezogen auf die Einwohnerzahl und bezogen auf die Beschäftigtenzahl ist der Anteil der in die BR Deutschland abgewanderten Arbeitnehmer in Kroatien - verglichen mit den anderen Republiken und autonomen Gebieten - am größten.

Wie die quantitative Verteilung der Beschäftigten - nach Kreisen gegliedert - zeigt, sind auch im Innern der einzelnen Republiken und Länder erhebliche Unterschiede festzustellen (Beilage 1 und 17). Diese Unterschiede werden häufig sowohl mit der unterschiedlichen Gesellschaftsstruktur und den unterschiedlichen natürlichen Gegebenheiten wie auch mit dem unterschiedlichen wirtschaftlichen Entwicklungsgrad in diesen Republiken und Ländern erklärt.

Daß tatsächlich große Unterschiede in den natürlichen Bedingungen der Gebirgs- und Karstgebiete einerseits und des Flachlandes andererseits bestehen, ist am besten aus dem Anteil der landwirtschaftlich genutzten Fläche an der Gesamtfläche in den einzelnen Republiken und Ländern abzulesen (Tab. XX). Die günstigste Vergleichsmöglichkeit bietet Montenegro im Gebirgs- und Karstgebiet und die Vojvodina im Flachland. Während in Montenegro nur 13% der Gesamtfläche landwirtschaftlich genutzt ist, sind es in der Vojvodina 76%. In den übrigen Republiken und Ländern ist der Anteil der landwirtschaftlich bearbeiteten Fläche an der Gesamtfläche der beste Indikator für physisch-geographische Unterschiede, die die Grundlage einer jeweils unterschiedlichen sozio-ökonomischen Entwicklung bilden.

Neben den Unterschieden, die sich aus verschiedenartigen natürlichen Gegebenheiten ergeben, müssen außerdem die Unterschiede berücksichtigt werden, die das Ergebnis Vielfalt der nationalen und ethnischen Zusammensetzung der jugoslawischen Bevölkerung sind. Darüberhinaus müssen auch die durch politische Ereignisse bedingten Unterschiede in Rechnung gestellt werden, die die räumliche Verschiebung und Vermischung der einzelnen nationalen und ethnischen Bevölkerungsgruppen beeinflussen.

Außerdem ist zu beachten, daß sich die einzelnen Teile des jugoslawischen Staates, der erst nach dem 1. Weltkrieg gebildet wurde, politisch

unterschiedlich entwickelten und zu verschiedenen Zeitpunkten jeweils unter dem kulturellen und politischen Einfluß der militärisch besser organisierten Völker standen.

Die verschiedenartige politische Entwicklung und die unterschiedlich nationalen und kulturellen Merkmale bedingen zusammen mit der Verschiedenartigkeit der natürlichen Gegebenheiten die räumliche Differenzierung der einzelnen Teile Jugoslawiens. Die Aufteilung Jugoslawiens in Republiken und autonome Gebiete basiert auf den nationalen Unterschieden der Bevölkerung. Doch sind mit dieser Aufteilung zugleich die Gebiete voneinander getrennt, deren Ausgangssituation für eine wirtschaftliche Entwicklung unterschiedlich war und die dementsprechend auch heute charakteristische Unterschiede in ihrer wirtschaftlichen Entwicklung zeigen.

In ganz Jugoslawien - besonders jedoch in den gebirgigen Gebieten ist die landwirtschaftliche Bevölkerungsdichte sehr groß (Beilage 8). Die durchschnittliche Anbaufläche pro landwirtschaftlich Tätigen ist dementsprechend relativ klein: 2,2 ha. Noch ungünstiger stellt sich die Situation in Kosowo und im engeren Serbien dar; hier entfallen nur 1,6 ha bzw. 1,8 ha auf einen landwirtschaftlich Tätigen (Tab. XX).

Berücksichtigt man, daß unter solchen Bedingungen die Rentabilität der landwirtschaftlichen Erzeugnisse gering ist und stellt außerdem die latente Arbeitslosigkeit der landwirtschaftlich tätigen Bevölkerung in Rechnung, wird der Überschuß der landwirtschaftlich tätigen Bevölkerung verständlich. (1961 war 50% der tätig in Landwirtschaft, aber sie haben nur 23,3% des Nationaleinkommens erwirtschaftet). Die wirtschaftliche Entwicklung der nicht-landwirtschaftlichen Bereiche wäre dringend erforderlich.

Zu den wichtigsten Zielen der jugoslawischen Wirtschaftspolitik in der Nachkriegszeit gehörte die Förderung der industriellen Entwicklung. Damit war zugleich eine ständige Verringerung der landwirtschaftlich tätigen Bevölkerung verbunden. Der Erfolg der entsprechenden Bemühungen ist daraus abzulesen, daß sich zwischen 1948 und 1961 der Anteil der landwirtschaftlich tätigen Bevölkerung von 67,2% auf 49,5% verringerte. Allerdings besteht für einen großen Teil der landwirtschaftlich tätigen Bevölkerung immer noch die Notwendigkeit, die Landwirtschaft zu verlassen und in andere Tätigkeitsbereiche überzuwechseln.

Nach dem zweiten Weltkrieg begann auch in den Gebirgs- und Karstgebieten eine etwas intensivere industrielle Entwicklung. Sie basiert auf dem Reichtum an Eisen und auf den günstigen strategischen Bedingungen in diesen Gebieten.

Das Bewußtsein davon, daß die mühsame Ackerbau- und Viehwirtschaft langfristig vielfach keine Existenz mehr bietet, verbreitet sich heute schneller als neue Arbeitsplätze in der Industrie und in anderen Wirtschaftszweigen geschaffen werden können. So kommt es, daß in den Gebirgs- und Karstgebieten der Wunsch nach Arbeitsplätzen im nichtlandwirtschaftlichen Bereich größer ist, als derartige Arbeitsplätze zur Verfügung stehen und das obwohl aufgrund entsprechender Bemühungen in den Nachkriegsjahren die Zahl der nichtlandwirtschaftlichen Arbeitsplätze heute in diesen Gebieten größer ist als jemals zuvor. Gelingt es nicht, die Nachfrage nach Arbeitsplätzen im nichtlandwirtschaftlichen Bereich in diesen Gebieten zu befriedigen, wächst die Bereitschaft, aus den Dörfern abzuwandern und anderswo Arbeit zu suchen: sei es in Form des täglichen oder wöchentlichen Pendelns,

in Form saisonaler Abwanderung oder sogar in Form eines vorübergehenden Aufenthalt als Gastarbeiter in einem der Industrieländer.

Die Bemühungen, eine gleichmäßige industrielle Entwicklung in allen Teilen Jugoslawiens durchzusetzen, stoßen auf die mangelhaften Verkehrsverbindungen in den zentralen gebirgigen Gebieten. Sie konnten noch nicht beseitigt werden. So bestehen nach wie vor in den verschiedenen Teilen Jugoslawiens bedeutsame Unterschiede im Beschäftigungsgrad in den nicht-landwirtschaftlichen Bereich (Beilage 7).

Die ungleichmäßige landwirtschaftliche Entwicklung in der Nachkriegszeit blieb nicht ohne Einfluß auf das Bewußtsein und Verhalten der Bevölkerung. 1961 lebten 36,2% der Bevölkerung Jugoslawiens nicht in den Orten in denen sie geboren waren (Tab. XXI, Beilage 16). Da diese Zahl vor allem als Resultat eines Prozesse der Landflucht zu erklären ist, ergibt sich daraus, daß der überwiegende Teil der zugezogenen Bevölkerung - nämlich 70,5% aus dörflichen Siedlungen kommt.

Die Möglichkeit, in der Nähe des Wohnortes einen Arbeitsplatz zu finden und so täglich zu pendeln, kann den in Gang gekommenen Prozess der Abwanderung der Arbeitskräfte und ihrer Konzentration in bestimmten Gebieten nur teilweise aufhalten (Beilage 8).

Der Prozeß der Umstrukturierung der Bevölkerung wurde durch die 1965 in Jugoslawien eingeleitete Wirtschafts-Reform unterbrochen. Die mit dieser Reform einhergehenden Veränderungen - vor allem die Entwicklung der nichtlandwirtschaftlichen Bereiche - führten zunächst zu einer Verringerung der Beschäftigtenquote, d. h. zu einer größeren Zahl von Arbeitslosen. Erst 1968 war der Beschäftigungsindex - verglichen mit 1967 - wie- der positiv. Trotzdem bleibt die Gesamtzahl der Beschäftigten nach wie vor hinter der entsprechenden Zahl von 1965 zurück (Tab. XXII, Abb. 10).

Seit 1964 wurde die Relation zwischen der Zahl der Arbeitsplätze im nichtlandwirtschaftlichen Bereich und der Zahl der in diesem Bereich nach Arbeit suchenden Personen immer ungünstiger. Zwischen 1966 und 1969 suchten jährlich etwa 114000 Personen Arbeit im nichtlandwirtschaftlichen Sektor. Davon fanden jedoch nur etwa 29 000 Personen Arbeitsplätze. Das bedeutet, daß zwischen 1966 und 1969 rund 85000 Personen ohne Arbeitsplätze blieben.

Betrachtet man die Zunahme der durchschnittlichen Beschäftigungsquote pro Republiken bzw. autonomen Gebieten, so zeigen sich große Unterschiede (Tab. XXIII, Abb. 11). Am wenigsten stieg die durchschnittliche Beschäftigungsquote zwischen 1961 und 1969 in der Vojvodina (1,8), und in Kroatien (1,9), am stärksten in Kosovo (3,5) und in Serbien (3,4).

Die Intention der Wirtschaftsreform, daß sich nämlich gegen Ende eines Zeitraums von fünf Jahren durch die Umstrukturierung der Wirtschaft eine höhere Beschäftigungsquote erreichen ließe, bestätigt sich nur dann, wenn man die durchschnittliche Beschäftigungsquote für den gesamten Zeitraum nach 1964 und zwar für Jugoslawien insgesamt betrachtet. In den ersten Jahren der Wirtschaftsreform war ja - wie erwähnt sogar eine Stagnation bzw. ein Rückgang in der Zahl der Beschäftigten zu beobachten. Die durchschnittlich positive Beschäftigungsquote setzt sich jedoch aus sehr unterschiedlichen Entwicklungen in der Beschäftigungsquote der einzelnen Republiken und autonomen Gebieten zusammen. Die Vojvodina und Kroatien z. B. wiesen noch 1969 eine kleinere Beschäftigungszahl aus als 1964.

Die beschriebenen quantitativen Entwicklungen in den einzelnen Republiken und Ländern können die großen Unterschiede in der Zahl der Abwanderer in den einzelnen Teilen Jugoslawiens nur unzureichend erklären. Bezogen auf die Gesamtzahl der Beschäftigten ist der Anteil der abgewanderten Arbeitnehmer im westlichen Teil Jugoslawiens allgemein größer als im östlichen Teil (Beilage 9).

Derartige regionale Unterschiede sind weder durch die Unterschiede in den natürlichen Gegebenheiten zufriedenstellen zu erklären, noch durch die Unterschiede im Grad der bisherigen wirtschaftlichen Entwicklung, noch durch die Unterschiede in der Beschäftigungsquote bzw. in der Veränderung der Beschäftigungsquote in den einzelnen Landesteilen. Nicht nur die ökonomische Situation der Arbeitnehmer, die Stellung der Frau in der Familie u. ä. motivieren den Wunsch, einer Beschäftigung im Ausland nachzugehen. Entscheidend ist vor allem, wie diese sozioökonomische Situation verarbeitet wird, d. h. zu welchem Grad an Zufriedenheit bzw. Unzufriedenheit sie führt und außerdem, welche Chance der Einzelne darin sieht, seine Situation durch die Abwanderung ins Ausland als Gastarbeiter zu verändern.

Bild 12 zeigt eine schematische Darstellung des Prozesses der Gastarbeitwanderung. Dabei wird davon ausgegangen, daß der Arbeitnehmer in Jugoslawien in einer schwierigen sozialen und ökonomischen Situation lebt. Die Komponenten dieser Situation sind seine Wohn- und die Arbeitsbedingungen, seine allgemeinen ökonomischen und sozialen, seine kulturellen und schließlich seine individualpsychologischen und persönlichen Verhältnisse.

Es hängt stark vom Grad der kulturellen und zivilisatorischen Entwicklung der sozialen Umwelt ab, in der der Arbeitnehmer lebt, ob er mit seiner Situation zufrieden ist oder nicht. Sicher wird der Grad der Unzufriedenheit bzw. der Zufriedenheit von einer langfristig relativ konstant bleibenden Grundkonstellation bestimmt. Darüberhinaus jedoch beeinflussen auch kurzfristig wechselnde Bedingungen, wie zufrieden oder unzufrieden der Einzelne mit seiner Situation ist. Informationen über die Möglichkeiten, die der Einzelne zur Verbesserung seiner Situation hätte, gehören jedenfalls mit zu den wichtigsten Faktoren, die in Perioden der wirtschaftlichen Verschlechterung rasch Unzufriedenheit auslösen.

Vielen Gruppen Jugoslawiens ist als Resultat entsprechender Traditionen und überlieferter Erfahrungen - der Gedanke, im Ausland Arbeit zu suchen, vertraut. Diese Möglichkeit ist quasi Teil ihres kulturellen Bewußtseins. Doch bei vielen anderen Gruppen entsteht erst im Zusammenhang mit den im Zuge der Gastarbeiterwanderungen sich ausbreitenden Informationen über die Möglichkeiten und die Vorteile einer Beschäftigung im Ausland Unzufriedenheit und dadurch der Wunsch, die eigene Situation durch Abwanderung ins Ausland zu ändern.

Die bisherigen Kenntnisse des Prozesses der Gastarbeiterwanderung zeigen, daß es dringend nötig ist, die Situationen zu erforschen, in denen sich die Gastarbeiter vor ihrer Abwanderung ins Ausland befinden und zwar unter dem Aspekt, wie lange sie im Ausland zu bleiben beabsichtigen und wie sich ihre Situation nach ihrer Rückkehr gestalten wird.

Diese Fragestellung ist grundlegend für weitere Untersuchungen. Dabei werden Umfragen die wichtigste Datenquelle sein. Die Resultate dieser Umfragen müssen mit den statistischen Daten aus anderen Quellen verglichen bzw. durch sie ergänzt werden.

Die wissenschaftliche Analyse des Gastarbeiterwanderungsprozesses muß dafür Hinweise geben, in welchem Maße die Abwanderung zur Beschleunigung der wirtschaftlichen Entwicklung in den Abwanderungsgebieten beitragen kann. Darüberhinaus muß sie Informationen darüber liefern, wie die Unterschiede in der sozialen und wirtschaftlichen Entwicklung zwischen den Aufnahme- und den Abgabeländern der Gastarbeiter allmählich zu verringern waren.

ORIGIN AND STRUCTURE OF YUGOSLAV WORKERS EMPLOYED IN THE GERMAN FEDERAL REPUBLIC

Summary

The mobility of population is one of the most important features of modern society, while external labour migrations have the effect of promoting international links all over the globe. In 1969-1970 nearly 9 million foreign workers were employed in West- and Central European countries. (Table I). In summer 1970, Yugoslav workers employed in foreign countries totalled about 600,000. According to various estimates and official figures of the immigration countries, 400,000 of them were employed in the German Federal Republic¹, 65,000 in Austria, 55,000 in France, 30,000 in Sweden, 25,000 in Switzerland, and about 25,000 in other countries.

More than 7096 of the Yugoslav emigrant workers are at present employed in Germany on 30 June, 1970, workers from Yugoslavia producing the highest proportion, - 21.196. This makes a study of the problems of this particular group of external migrants extremely important for both countries.

This study reports on the preliminary results of a wide project under which the problems of the employment of Yugoslav workers in Germany are being investigated. The study has been prepared jointly by the Institute of Geography, Zagreb University and the Institute of Geography of the Munich Technical University. In organizing the investigation and working out the respective methods the author was assisted by Helga Neubeck-Fischer, Karl Ganser and Klaus Neubeck.

The most important part of the investigation was to establish the regional distribution of Yugoslav workers who have emigrated to Germany to take up temporary employment. A reliable source for the investigation were the data of the official forms filled in by workers applying for German entry visas and labour permits. From 1965 to 1968, German diplomatic representatives in Yugoslavia issued 168,312 labour permits (Table II). A sample of 25916 of the respective completed application forms (i. e. more than 40,000) was studied during the investigation, and the following data from the completed forms were specially coded and processed by electronic computer: (1) place of permanent residence in Yugoslavia; (2) month and year of application for employment in Germany; (3) year of birth; (4) sex; (5) marital status; (6) profession; and (7) type of settlement of the worker's permanent residence in Yugoslavia.

¹ In further text: Germany.

Additional sources for the investigation were the statistical figures on foreign workers regularly published by the German employment services, and the statistical reports of the Yugoslav employment services. The collected data were then supplemented by, and compared with, figures of the Yugoslav statistical services. In addition, group discussions were organized in 1968 and 1969 with Yugoslav workers and their families, - either at their places of employment in Germany or during their temporary visits to Yugoslavia, - with officials of the employment services and of administrative and political institutions in Yugoslavia, and with Yugoslav diplomatic representatives in Germany. A sample questionnaire was prepared and an enquiry carried out in five typical Yugoslav emigrant regions in Germany covering a total of 338 Yugoslav workers.

The special characteristics of labour emigration which mark Yugoslavia's individual republics and provinces were interpreted on the basis of special studies prepared by experts of the leading geographical institutions in the individual Yugoslav republics and provinces.

Since 1954, when the first official reports on workers from Yugoslavia appeared in the statistical publications of the German employment services, their number has shown a continual increase (Table III, Fig. 1). This became particularly marked in 1966, 1969 and 1970 and resulted in an increase of the proportion of Yugoslav workers in the total number of foreign workers in Germany.

The number of Yugoslav workers who returned home from Germany could be established only approximately and in an indirect manner (Table IV, Column 4). Only the figures for the years 1968 and 1969 are fairly reliable, when 17.196, or 22.796 respectively of the total number of Yugoslav workers who had arrived in Germany during those two years, again left Germany. How many of these workers moved to other European countries or emigrated overseas could not be definitely established.

Among Yugoslav workers employed in Germany on 1 October, 1967 the largest group consisted of workers who had spent 1-2 years there (Table V). Other foreign workers in Germany have longer creditable service as has been shown by the results of a representative enquiry carried out by the Bundesanstalt für Arbeit in Nürnberg in 1968 (Table VI).

Yugoslavia's individual republics and provinces are unevenly represented in the total numbers differ essentially from their numbers in proportion to Yugoslavia's total population, number of employed, and rate of employment (Table VII). Actually it is the republics with a comparatively large proportion of Yugoslavia's total number of employed (Slovenia, Croatia, Vojvodina) that have the largest proportion of Yugoslav workers in Germany. A special place in this respect is taken by Croatia, which has only slightly over one fifth of the country's total population and a quarter of the country's total number of employed, but accounts for about one half of the total number of Yugoslav workers who left for Germany in 1965-1968. Bosnia/Herzegovina also has a bigger proportion of the total number of people who left for Germany than its proportion in Yugoslavia's total number of employed. However, that republic's proportion of the total number of Yugoslav workers who left for Germany is smaller than its proportion of the total population of Yugoslavia.

The bulk of Yugoslav workers who left for employment in Germany in 1965-1968 come from two emigration areas (Supplement 1). One lies in Yugoslavia's karst mountain region and covers the Dalmatian hinterland, south-western Bosnia and western Herzegovina, and the other lies in the Pannonian Plain and covers northern and eastern Croatia, Bačka, and north-eastern Slovenia. The former, a traditional region of labour emigration, is marked by a large number of emigrants in relation to the population total and to the number of employed within the country, while the latter, where labour emigration is a comparatively recent development, is distinguished by a large size and a high absolute number of emigrant workers. Apart from these two main emigration regions it is only urban communities which show a high proportion of labour emigration. Most of the people who left for employment in Germany in 1965-1968-came from the Zagreb area (19,678 in all).

Apart from the year 1967, which, due to a slow-down in German economic expansion, brought a major decrease in Yugoslav labour emigration to Germany, the 1965-1968 period was marked by an increase of labour emigration from all Yugoslav republics and provinces with the exception of Serbia proper (Table VIII, Supplement 11). The greatest increase was recorded in 1968, especially in Kosovo, Macedonia and Montenegro, i. e. in regions with a comparatively small total number of emigrants.

During 1968 the process of external migration spread to the neighboring regions and the areas between the two main emigration regions (Supplement 2). Emigration to Germany from communes with a small proportion of emigrants was chiefly observed in the last year of the 1965-1968 period (Supplement 17) and was mainly due to the efforts of the Yugoslav employment services to include new and economically less developed regions in the process of external migration.

The proportion of female emigrants during the respective four years was 34.8%, reaching its maximum level in 1967, when the demand for male labour decreased as a result of the slow-down in German economic growth (Table X). There also exist considerable differences as regards the proportion of female persons in the total number of emigrants from individual emigration regions (Supplements 3 and 12). While the lower number and smaller proportion of female emigrants from Yugoslavia's economically underdeveloped parts (Bosnia/Herzegovina, Montenegro, Kosovo, Macedonia) can be accounted for by the lower social status of women, the smaller proportion of female migrants from Slovenia can be explained by the higher living standards of that republic which make it unnecessary for female members of families to take up employment under the difficult working conditions prevailing in foreign countries.

The average age of Yugoslav workers who left for Germany in 1965-1968 was 29 years and 8 months. In general, female emigrants were younger than male ones (Fig. 2). About one third of the emigrants were less than 25 years old at the time they left for Germany (Supplement 13).

The majority of the emigrants were married before emigrating (60.9%; Supplement 12). 3496 of the married men, and 78% of the married women, had their marriage partners with them in Germany. Both among male and female emigrants it is only the age group of up to 25 which showed a higher proportion of persons who were single before emigrating.

The bulk of the workers who left for Germany in 1965-1968 consisted of unskilled and semi-skilled workers (Table XI). Most of the unskilled and semi-skilled workers came from rural areas (Table XII, Group I). In the older age groups the proportion of unskilled and semi-skilled workers increases with male workers and decreases with female workers (Fig. 4). The lowest qualification structure can be observed among emigrants from Bosnia/Herzegovina (Supplement 14).

Contrary to all expectations, more than one half of the workers who left for Germany in 1965-1968 came from urban communities (Table X). An especially high number of emigrants from urban communities came from those parts of Yugoslavia which have a better qualification structure of emigrants (Slovenia, Vojvodina, Serbia proper), and from regions marked by a smaller number of workers who emigrated to Germany (Kosovo and Macedonia; Supplement 15). The karst mountain emigration region is distinguished by a high proportion of emigrant workers from rural communities, while the Pannonian emigrant region shows a considerable proportion of emigrants both from mixed and from rural communities (Supplement 5).

An analysis of the statistical figures presented in this study shows that in individual areas the spontaneous process of labour emigration usually begins in urban settlements, among skilled workers of middle age (30-45), spreading from there to mixed settlement and rural communities, finally affecting unskilled younger people and a growing proportion of women.

The horizontal spread of the foreign employment process (i. e. towards new regions) and the vertical changes which accompany it (i. e. increasing proportion of unskilled, young workers and women in the emigration areas) change only the share of the individual regions and the individual structures of external migrants, while both the initial regions and the initial structures show a steady numerical increase.

Most of the Yugoslav workers employed in Germany work in Baden-Württemberg, southern Bavaria, southern Hessen and the northern Rhineland (Table XIII, Fig. 5). However, Yugoslav workers are not equally represented in the total number of foreign workers in the individual German regions (Fig. 6). The proportion of Yugoslav workers almost doubled in all German regions in 1969, with a comparatively small increase only in Hessen (Fig. 7). In 1969 there were 38 German employment bureaus which had each more than 2,000 Yugoslav workers registered.

As regards the industries in which Yugoslav workers are employed in Germany there exist considerable differences between Yugoslav and other foreign workers in relation both to the total number of employed in Germany and to the number of foreign workers (Table XV, Fig. 8). In the building industry the proportion of Yugoslav workers is as large as that of all other foreign workers taken together. Out of the 98 groups of activities registered by German statistics, 36 had more than 1,000 Yugoslav workers in employment in 1969 (Table XVI). Male workers are chiefly employed in civil engineering and the building industry, and female labour in the electrical and textile industries and in various services.

On the average the gross earnings of Yugoslav workers in Germany slightly exceed those of all foreign workers in Germany (Table XVII).

Yugoslav workers send a comparatively small proportion of their earnings to banks in Yugoslavia (Table XVIII).

The interpretation of the basic data on workers who took up employment in Germany in 1965-1968 has revealed major regional differences in the number and structure of the emigrants according to their origin. Especially interesting are the differences between the individual Yugoslav republics and provinces regarding their share in the total number of workers employed abroad.

There is no doubt that in other immigration countries too there are differences as regards the regional origin of Yugoslav workers. However, the present general knowledge about the regional origin of Yugoslav external migrants justifies the view that the Yugoslav workers who left for Germany in 1965-1968 reflect fairly faithfully the regional differences of origin of Yugoslav emigrant labour as a whole in relation to the individual republics and provinces.

The »Agreement between the Government of Yugoslavia and the German Federal Republic Regulating the Employment of Yugoslav Workers in the Federal German Republic«, which began to be practiced on a wider scale in summer 1969, strengthened the role of the Yugoslav employment services in directing German demand for labour towards the eastern part of Yugoslavia. This can clearly be seen from statistical data on the number of persons who took up employment through the »German Delegation« in Belgrade in 1969 (Table XIX, Columns 2 and 3). However, when the figures on workers who left for Germany through the mediation of the Yugoslav employment services and the »German Delegation« in Belgrade are added to the figures on people who took up employment in Germany in 1969 through German diplomatic representatives in Yugoslavia - with or without the mediation of the Yugoslav employment services (Table XIX, Col. 4, 5, 6 and 7) - it will be noticed that even in that year there was no decrease in emigration from Yugoslavia's western parts. In fact, in comparison with 1968 the number of people who left for Germany from the western region was actually doubled (62,836 in 1968, 124,703 in 1969) though the proportion of people from the west in the total number who left Yugoslavia decreased from 78.596 in 1968 to 69.396 in 1969. All these numerical data indicate that the proportion of emigrant workers from the individual republics and provinces in the total number of Yugoslav workers employed abroad has undergone little change since 1968 and that in interpreting the data on workers who left for Germany in 1965-1968 one must bear in mind that the representative value of these data has been diminishing since 1968.

Yugoslavia being a multi-national state community, the differences between the proportions of the individual Yugoslav republics and provinces in the country's total population, total number of employed, and total number of workers who left for Germany in 1965-1958 (Fig. 9) are of great importance. Croatia and Slovenia have a considerably greater proportion of workers who left for Germany than is their proportion of Yugoslavia's total population, while Croatia and Bosnia/Herzegovina have a greater proportion of workers who left for Germany than is their proportion of the total number of employed in Yugoslavia. Thus Croatia is leading as regards both absolute number of emigrant workers and the republic's proportion of the population and number of employed within the country. Slovenia is marked

by a large number of emigrant workers in proportion to its share in the country's total population, while Bosnia/Herzegovina has a large number of emigrants in proportion to its share in Yugoslavia's total number of employed.

The figures according to the workers' communes (Supplement 1 and 17) reveal the differences which exist also within individual republics and provinces. As a rule these regional differences are explained by the very different natural environments and social structures of Yugoslavia's basic administrative units (republics and provinces) and their various regions, with their different levels of economic development.

That there really exist marked differences between the natural conditions of the karst mountain region and the flat-land areas can best be seen from the figures on the proportion of arable land in the total areas of the individual republics and provinces (Table XX). The difference is shown most strikingly by a comparison between Montenegro which, with the exception of a very narrow coastal belt, is situated entirely in the karst mountain region, and Vojvodina which is situated in the plain: while only 13.7% of Montenegro's total area consists of arable land, as much as 76.7% of the total area of Vojvodina is suitable for cultivation. The proportion of arable land in the total area of a region is the best indicator of the basic conditions of natural environment in other republics and provinces as well.

In addition to the differences resulting from the unequal conditions of natural environment there are major differences resulting from the variegated national and ethnical composition of Yugoslav's population, and from the complex political developments in the past which resulted in general movement and inter-mixing of the population's different national and ethnic groups. Moreover, one must bear in mind that individual parts of the country, which did not become unified until the end of the First World War, were subjected to the different political and cultural influences of powerful foreign nations.

Projected on to different natural environments, the different development and different national and cultural characteristics have become still, more marked and have led to the present differentiation of Yugoslavia's individual parts. Based on the essential national characteristics of the respective population, the country's administrative and territorial division into socialist republics and provinces has produced regions with different conditions for economic development and with major differences in the level of economic development.

The whole of Yugoslavia, and especially its karst mountain region, is marked by a great density of agricultural population in relation to arable land (Supplement 8) which leaves a comparatively small area of arable land (2.2 hectares) available per active farmer; particularly unfavorable in this respect are conditions in Kosovo (1.6 hectares) and Serbia proper (1.8 hectares: Table XX).

Since farm production under these conditions can hardly prove profitable (Yugoslavia's agricultural population which accounted for 50% of the country's total population, realized only 23.2% of the country's total national income in 1961), one can easily understand the existing low employment rate and great latent unemployment of the agricultural population, and the great necessity of developing other economic activities which would absorb the surplus of agricultural workers.

One of the most important objectives of Yugoslavia's post-war economic policy was industrial development and, as a result of this, a gradual reduction of the proportion of agricultural workers. The success of this policy is shown in the fact that from 1948 till 1961 the proportion of the country's agricultural population decreased from 67.2% to 49.596; however, a large proportion of the agricultural population still needs to give up farming and take up other activities.

In the post-war years industrial development projects were also started in the country's karst mountains region. These projects were based primarily on the region's rich ore deposits and strategic advantages, but also on the Yugoslav policy of economically developing previously underdeveloped areas. However, the realization of the need to give up farming as a demanding and increasingly less profitable activity grew more quickly than new jobs could be opened in industry and other branches of the economy. Although new jobs were created in this region at a faster rate than ever before, so too the wish to find employment in non-agricultural activities had never been greater. Since this wish could not be realized within the home region, it is easy to understand the readiness of many inhabitants to put it into practice by emigration or by various forms of labour migration (daily, weekly, seasonal) and by taking up temporary employment in foreign countries.

Despite the efforts to ensure a balanced industrial development for all parts of the country, the existing unfavorable conditions of the natural environment, especially the difficulty of providing communication links within the central mountain region, could not be overcome, and so considerable differences in the employment rate outside private farming continued to differentiate the country's individual parts (Supplement 7).

Yugoslavia's uneven post-war economic development led to internal migrations. Of the total number of people living in Yugoslavia in 1961, 36.21% were born outside the place of their permanent residence (Table XXI, Supplement 16). That this is chiefly due to the »flight from the land« is shown by the fact that the majority of the arrivals (70.5%) come from rural communities.

The possibilities for employment in Yugoslavia and for daily commuting (Supplement 8) can account only in part for the variegated regional distribution of the external migration of labour.

The process of restructurizing the population from the primary into other sectors of activity was interrupted by the country's economic reform in 1965. The changes resulting from the reform in the country's economy in its first years, especially in the conditions of employment in non-agricultural activities, actually led to a drop in the number of employed, and it was not until 1968 that the index of the total number of employed began to show a favourable trend in comparison with the preceding year. However, the total number of employed in 1968 was still below the figure for 1965 (Table XXII, Fig. 10). From 1964-1968 the difference between the number of vacant jobs and the number of persons seeking employment continued to increase.

In the years 1966-1969 the number of persons reaching working age averaged 114,000 a year. Of this number, only 29,000 found employment in non-agricultural activities every year. This means that every during that period 85,000 persons who reached working age were unable to find employment.

When the Yugoslav average employment figures are studied in relation to the individual republics and provinces, considerable differences will be observed (Table XXIII, Fig. 11). During the 1961-1969 period, the average annual rate of employment showed the lowest increases in Vojvodina (1.8) and Croatia (1.9) and the highest in Kosovo (3.5) and Serbia proper (3.496). The trends in employment (the economic reform envisaged first a decrease and stagnation and then, after the restructurization of the economy, a higher rate of employment) can be followed exclusively by observing employment trends for the whole of Yugoslavia; however, the respective Yugoslav average is composed of completely different trends in the individual republics and provinces. Vojvodina and Croatia still and fewer employed in 1969 than in 1964.

However, all these general conditions and different indicators according to republics and provinces can account only in part for the great disproportions in the number of external migrants from the country's individual parts. The map (Supplement 9) which gives a comparison of the number of workers who left for Germany with the total number of persons employed in the social sector in Yugoslavia shows that almost all Croatian communes have a comparatively high proportion of external migrants. The proportion of external migrants in the total number of employed is generally higher in western than in eastern Yugoslavia.

These regional differences cannot be explained satisfactorily either by conditions of natural environment or by the existing level of economic development, rate of employment or employment trends within the country.

We believe that the decision to take up employment in foreign countries depends not only on the economic situation of the worker and his family in Yugoslavia, but also on his personal satisfaction, or dissatisfaction, with each of the various elements of his social and economic situation, on his awareness of the prospects for, and advantages of, changing his situation by taking up employment abroad.

The enclosed diagram of foreign employment (Fig. 12) is based on the view that workers live in Yugoslavia in a complex social and economic situation which consists of housing, working, economic, social, cultural, political and personal conditions.

Whether the worker will be satisfied with his situation or not, depends on his cultural level and degree of civilization. In addition to the constant factors which determine the degree of a person's satisfaction or dissatisfaction, one must consider factors which can cause very quickly and directly a change in one's satisfaction with the existing situation. Apart from the worsening of one of the elements of situation, one of the most important factors for a rapid growth of dissatisfaction certainly is information on the prospects for the individual to improve his existing situation. As long as these are many social groups (e. g. in areas of traditional emigration) there is constant awareness of the prospects for employment in foreign countries, in many others it is only new information on the prospects for, and advantages of, employment in foreign countries which will result in dissatisfaction with their existing situation and in a wish to change this situation by taking up employment abroad.

The results of recent studies of labour emigration point to the need to investigate in detail the highly complex situation in the lives of many

workers before they emigrate, while they stay abroad, and after they return home. This is to be the basic objective of future investigation. The main source of information will be found in various enquiries, the results of which will be supplemented by, and compared with, various data of primary statistics.

Scientific study of external labour migration is to supply the basis for adopting various measures which would ensure that external migration becomes a factor for speeding up the economic development of emigration regions, so that the differences in the levels of economic and social development of labour-exporting and labour-importing countries may be gradually reduced.

PROVENANCE ET STRUCTURES DES TRAVAILLEURS YOUGOSLAVES EN REPUBLIQUE FEDERALE ALLEMANDE

Résumé

La mobilité spatiale de la population constitue l'une des caractéristiques principales de la société contemporaine, et les migrations étrangères de main d'oeuvre sont l'un des aspects de la cohésion mondiale. En 1969-70, dans les pays d'Europe occidentale et centrale travaillaient près de 9 millions d'étrangers (tableau I). Au milieu de 1970, 600 000 Yougoslaves environ travaillaient à l'étranger. Selon les statistiques des pays d'immigration et diverses estimations, 400 000 d'entre eux étaient employés en République Fédérale allemande, 65 000 en Autriche, 55 000 en France, 30 000 en Suède, 25 000 en Suisse, 25 000 dans d'autres pays.

Plus de 7096 de tous les Yougoslaves émigrés étaient employés en RFA. Parmi les 1 838 900 travailleurs étrangers employés dans ce pays au 30-6-1970, les Yougoslaves étaient les plus nombreux: 21,1%. C'est pourquoi il est très important pour les deux pays d'analyser la problématique globale concernant ce groupe d'émigrants.

La présente publication contient les premiers résultats d'un vaste programme de recherche sur la problématique d'ensemble de l'emploi des travailleurs yougoslaves en RFA. Cette étude a été effectuée conjointement par l'Institut de géographie de l'Université de Zagreb et l'Institut de géographie de l'Université technique de Munich. Ont participé à l'élaboration de la méthodologie et à l'organisation de la recherche: Helga Neubeck-Fischer, Karl Ganser et Klaus Neubeck.

Le but principal de ce travail est de déterminer les différences spatiales en Yougoslavie, concernant l'émigration temporaire des travailleurs en RFA. Dans ce but, on a utilisé les données contenues dans les demandes («Antrag») que les travailleurs ont remplies individuellement pour obtenir un visa allemand et un permis de travail. De 1965 à 1968, les services diplomatiques allemands en Yougoslavie ont délivré 168 312 permis de travail en RFA (tableau II). On a utilisé un échantillon de 25% de l'ensemble des formulaires remplis, soit plus de 40 000. De chaque formulaire on a extrait, pour un traitement électronique des données, les indications suivantes: 1. lieu de résidence habituelle en Yougoslavie, 2. mois et année du dépôt de la demande d'emploi en RFA, 3. année de naissance, 4. sexe, 5. Situation matrimoniale, 6. profession. 7. type de localité de résidence habituelle en Yougoslavie.

Cette étude utilise aussi les données statistiques sur les travailleurs étrangers que publie régulièrement le service allemand de l'emploi et divers

rapports statistiques du service yougoslave de l'emploi. Les données recueillies directement ont été complétées et confrontées avec diverses données des services statistiques yougoslaves. En outre, en 1968 et 1969 ont été conduites de nombreuses discussions de groupe avec des ouvriers travaillant en RFA ou séjournant provisoirement en Yougoslavie, avec des membres des services de l'emploi, des organismes administratifs et politiques de Yougoslavie, et dans les services diplomatiques yougoslaves en RFA. On a discuté également avec les membres de familles de travailleurs. On a élaboré un questionnaire d'essai au moyen duquel on a enquêté, dans 5 régions d'émigrations typiques de Yougoslavie et en RFA, auprès de 338 travailleurs au total.

L'interprétation des caractères spécifiques de l'emploi à l'étranger propres à chaque république et région autonome de Yougoslavie a été effectuée sur la base des contributions particulières de collaborateurs travaillant dans les instituts de géographie de chaque république et région.

Depuis 1954, date à laquelle les publications des services allemands de l'emploi ont enregistré les premiers travailleurs en provenance de Yougoslavie, le nombre de ceux-ci s'est constamment accru (tableau III, figure I), Cet accroissement a été particulièrement important en 1966, 1969 et 1970. La part des Yougoslaves dans l'ensemble des travailleurs étrangers s'est également accrue.

Le nombre de retours pourrait être calculé approximativement (tableau IV, colonne 4). Cette donnée n'est suffisamment certaine que pour les années 1968 et 1969, où 17,1 et 22,7% du nombre total de ceux qui étaient allés travailler en RFA ces années-là en sont repartis. On ne sait pas avec certitude quelle part de ce pourcentage est allée travailler dans d'autres pays d'Europe ou est partie outre-mer.

Parmi les Yougoslaves employés en RFA au 1-10-67, ceux dont le séjour de travail durait depuis 1 à 2 ans étaient les plus nombreux (tableau V). Le séjour des autres travailleurs étrangers est plus long. Ceci ressort aussi des résultats de l'enquête effectuée en 1968 par le Bundesanstalt für Arbeit de Nuremberg (tableau VI).

Les républiques et régions autonomes de Yougoslavie sont inégalement représentées dans le nombre total de travailleurs partis en RFA. La part de chacune de ces unités administratives et politiques fondamentales de la Yougoslavie diffère notablement de son importance en ce que concerne le nombre d'habitants, le nombre de personnes employées en Yougoslavie et le taux d'emploi (tableau VII). Celles qui ont une part relativement grande du nombre de personnes employées en Yougoslavie (Slovénie, Croatie, Vojvodine) ont en même temps une part plus importante dans le nombre d'émigrés en RFA. De ce point de vue, le cas de la Croatie est remarquable: un peu plus du cinquième de la population et le quart des personnes employées en Yougoslavie, mais près de la moitié des personnes émigrées en RFA de 1965 à 1968. Pour la Bosnie-Herzégovine, le pourcentage des travailleurs émigrés en RFA est également supérieur à celui des personnes employées en Yougoslavie, mais inférieur à celui de la population totale.

La majeure partie des travailleurs émigrés en RFA de 1965 à 1968 proviennent de deux régions d'émigration (annexe 1). L'une se situe dans la

partie montagneuse et karstique de la Yougoslavie et comprend la Zagora dalmate, la Bosnie du sud-ouest et l'ouest de l'Herzégovine. L'autre se trouve dans la plaine pannonienne et comprend la Croatie du nord et de l'est, la Baëka et le nord-est de la Slovénie. La première est une région d'émigration traditionnelle de la main-d'oeuvre, qui présente un grand nombre d'émigrés par rapport à sa population totale et au nombre de personnes employées dans le pays. La seconde, où le phénomène est plus récent, se caractérise par sa grande étendue et par l'importance du nombre absolu de migrants. En dehors de ces deux régions, seules des communes urbaines se signalent par un nombre important de migrants. Pour le nombre de travailleurs émigrés en RFA au cours des quatre années susdites, le record appartient à la commune de Zagreb: 19 678.

Sauf en 1967, où le ralentissement de l'expansion économique en RFA a amené une forte diminution du nombre de départs, celui-ci a augmenté dans toutes les républiques et régions autonomes, Serbie étroite excepté (tableau VIII, annexe II). Cet accroissement a été particulièrement fort en 1968, surtout dans le Kosovo, la Macédoine et le Montenegro, c'est à dire dans des régions qui ont un nombre total d'émigrants relativement faible.

En 1968 sont entrées dans le processus d'émigration les régions voisines des deux régions d'émigration déjà mentionnées, ainsi que l'espace compris entre elles (annexe 2). Dans les communes qui ont peu d'émigrants, ceux-ci sont partis travailler en RFA surtout pendant la dernière des quatre années étudiées (annexe 17). C'est principalement l'action des services yougoslaves de l'emploi qui a fait entrer dans le processus d'émigration de nouvelles régions, de développement économique faible.

La part des femmes dans l'émigration au cours des quatre années étudiées est de 34,8%. Elle a atteint son maximum en 1967, lorsque, à cause du ralentissement déjà évoqué du développement économique en RFA, les possibilités d'emploi pour la main-d'oeuvre masculine se sont réduites (tableau X). La part des femmes parmi les émigrants est également très variable suivant les régions de départ (annexes 3 et 12). Tandis que la participation plus faible des femmes à l'émigration dans les parties économiquement peu développées de la Yougoslavie peut s'expliquer par le statut social plus médiocre de la femme, en Slovénie elle peut être mise en rapport avec un niveau de vie plus élevé, qui n'impose pas aux femmes d'aller également réaliser des gains à l'étranger dans des conditions de travail difficiles.

L'âge moyen des travailleurs yougoslaves partis en RFA de 1965 à 1968 est de 29 ans et 8 mois. Les femmes sont en moyenne plus jeunes que les hommes (figure 2). Le tiers environ de l'ensemble des émigrés avaient moins de 25 ans lors de leur départ (annexe 13).

La majorité des émigrés ont avant leur départ fondé une famille (60,9% annexe 12). 34% des hommes mariés et 78% des femmes mariées ont leur partenaire conjugal en Allemagne. Dans le groupe d'âge des moins de 25 ans, la majorité n'étaient pas mariés au moment de leur départ.

La majorité des travailleurs partis en RFA de 1965 à 1968 sont dépourvus de qualification formelle (tableau XI). La plus grande partie des émigrants faiblement qualifiés proviennent de localités rurales (tableaux XII, groupe 1). Par tranches d'âge, la part des travailleurs sans qualification

formelle augmente avec l'âge chez les hommes, et diminue chez les femmes (figures 4). Du point de vue de la qualification, les émigrés de Bosnie-Herzégovine ont la structure la plus médiocre (annexe 14). Contre toute attente, plus de la moitié des travailleurs émigrés en RFA de 1965 à 1968 proviennent des localités urbaines (tableau X). Ceci est particulièrement net dans les parties de la Yougoslavie dont les migrants ont la meilleure qualification (Slovénie, Vojvodine, Serbie étroite) et dans celles dont le nombre de migrants est le plus faible (Kosovo, Macédoine annexe 15). Dans la région d'émigration montagnaise et karstique, la part des travailleurs venant des localités rurales est particulièrement importante, de même que celle des travailleurs venant des localités mixtes et Rurales dans la région d'émigration annonienne (annexe S).

L'analyse des données statistiques exposées permet de conclure que le développement spontané du processus d'emploi à l'étranger dans une région quelconque débute dans les villes par la main-d'oeuvre masculine qualifiée d'âge moyen (30-45 ans), puis s'étend aux localités mixtes et enfin rurales, et englobe une population non qualifiée plus jeune avec un pourcentage croissant de femmes.

L'élargissement horizontal du processus d'emploi à l'étranger (inclusion de nouvelles régions) et les changements verticaux (augmentation de la part des travailleurs plus jeunes et non qualifiés et des femmes) dans les régions d'émigration ne font que modifier la part de chaque région et de chaque structure, mais les régions et les structures initiales elles-mêmes sont en accroissement numérique constant.

La plus grande partie des travailleurs yougoslaves en RFA sont employés dans les régions de Bade-Wurtemberg, Bavière méridionale, Hesse du sud et Rhénanie septentrionale (tableau XIII, figure 5). Les Yougoslaves sont inégalement représentés parmi les travailleurs étrangers selon les régions de la RFA (figure 6). En 1969 leur part a pratiquement doublé dans toutes les régions, sauf en Hesse où elle n'a que faiblement progressé (figure 7). On comptait en 1969 plus de 2000 travailleurs en provenance de Yougoslavie dans le ressort de 38 instituts allemands du travail (tableau XIV).

Du point de vue des branches d'activité dans lesquelles ils sont employés en RFA, les travailleurs yougoslaves diffèrent notablement non seulement de l'ensemble des personnes employées en Allemagne, mais aussi de l'ensemble des travailleurs étrangers (tableau XV, figure 8). La part des travailleurs employés dans le bâtiment est chez eux deux fois plus forte que chez l'ensemble des travailleurs étrangers. En 1969, 36 des 98 groupes d'activités que comportent les statistiques allemandes employaient plus de 1000 travailleurs yougoslaves (tableau XVI). Les hommes sont surtout employés dans le bâtiment, les femmes dans les industries électrotechnique et textile et dans les services.

Le gain brut des travailleurs yougoslaves en RFA est en moyenne un peu plus élevé que celui de l'ensemble des travailleurs étrangers de ce pays (tableau XVII). Les travailleurs placent une fraction relativement faible de leurs gains dans les banques yougoslaves (tableau XVIII).

L'interprétation des données fondamentales sur les travailleurs partis en RFA de 1965 à 1968 fait apparaître de grandes différences régionales dans le nombre et les structures des migrants selon leur provenance.

Il est certain qu'il existe des différences en ce qui concerne l'origine régionale des Yougoslaves émigrés dans d'autres pays. Cependant, il semble que la connaissance globale actuelle de l'origine régionale de l'émigration yougoslave de la main-d'oeuvre justifie l'hypothèse selon laquelle les travailleurs partis en RFA de 1965 à 1968 reflètent avec une fidélité suffisante les différences régionales relatives à l'origine de l'émigration globale de la main-d'oeuvre yougoslave à l'échelle des républiques et régions autonomes.

Au milieu de 1969 on a commencé à appliquer sur un plus vaste périmètre l'«Accord entre le Gouvernement de la RSFY et le Gouvernement de la RFA sur la régularisation de l'emploi des travailleurs yougoslaves en RFA», et le rôle des services yougoslaves de l'emploi dans l'orientation de la demande allemande de main-d'oeuvre vers la partie orientale de notre pays s'est accru. Ceci apparaît clairement à la lecture des données statistiques sur le nombre de personnes employées en 1969 par l'intermédiaire des services yougoslaves de l'emploi et de la «Délégation allemande» à Belgrade (tableau XIX, colonnes 2 et 3).

Cependant, lorsqu'on ajoute aux travailleurs émigrés par l'intermédiaire des services yougoslaves de l'emploi et de la «Délégation allemande» à Belgrade ceux qui se sont procurés un emploi en RFA en 1969 par l'entremise des représentations diplomatiques allemandes en Yougoslavie, avec ou sans intervention des services yougoslaves de l'emploi (tableau XIX, colonnes 4, 5, 6 et 7), il apparaît que les départs de la partie occidentale de la Yougoslavie ne se sont pas ralentis. Le nombre de départs de cette région pour la RFA a même doublé par rapport à 1968 (62 836 en 1968, 124 703 en 1969), mais sa part dans le nombre total de départs est passée de 78,5% à 69,3%. Toutes ces indications numériques montrent que la part de chaque république et région autonome dans le nombre total de travailleurs émigrés à l'étranger s'est peu modifiée après 1968, et que lorsqu'on interprète les données sur les travailleurs partis en RFA de 1965 à 1968, il faut considérer que leur représentativité diminue graduellement après 1968.

Dans un Etat multinational comme la Yougoslavie, les différences fondées sur la part de chaque république et région autonome dans le nombre d'habitants, le nombre total de personnes employées en Yougoslavie et le nombre total de départs pour la RFA de 1965 à 1968 ont une importance particulière. La Croatie et la Slovénie ont une proportion de départ supérieure à leur importance dans la population yougoslave, tandis qu'en Croatie et en Bosnie-Herzégovine cette proportion est supérieure à celle des personnes employées en Yougoslavie. Ainsi la Croatie l'emporte-t-elle pour le nombre absolu et le pourcentage des migrants par rapport à la place qu'elle occupe dans la population totale et la population employée en Yougoslavie. La Slovénie se distingue par le rapport entre le nombre de ses migrants et sa place dans la population totale yougoslave, la Bosnie-Herzégovine par le rapport entre le nombre de ses migrants et sa place dans la population employée en Yougoslavie.

Le nombre de travailleurs par commune (annexes 1 et 17) exprime avec force les différences qui existent à l'intérieur de chaque république et région autonome. On cherche d'ordinaire à expliquer ces différences régionales essentiellement par la diversité des conditions naturelles et des structures sociales de chaque unité politique et administrative fondamentale de

Yougoslavie (républiques, régions autonomes) et de ses subdivisions, et par la diversité des degrés de développement économique.

L'existence de grandes différences entre les conditions naturelles du domaine montagneux et karstique et celles de la plaine est illustrée par les données sur la part des terres labourées dans la superficie totale de chaque république et région autonome (tableau XX). La meilleure comparaison s'établit entre le Montenegro, qui, à l'exception d'une étroite frange littorale, fait entièrement partie du domaine montagneux et karstique, et la Vojvodine dans le domaine des plaines. Tandis que 13,7% de la superficie totale du Montenegro sont cultivés, en Vojvodine on peut cultiver jusqu'à 76,7% de la surface totale. Dans les autres républiques et régions autonomes, la proportion des terres cultivées est également le meilleur indice des conditions fondamentales du milieu naturel.

Aux différences résultant des conditions naturelles il faut ajouter celles qui proviennent du bariolage national et ethnique de la population yougoslave et des événements d'un passé politique complexe qui ont fortement influé sur les déplacements et les mélanges des différents groupes nationaux ou ethniques. En outre, il faut considérer que les diverses parties de l'Etat, qui n'a été constitué qu'après la première guerre mondiale, se sont développées dans des conditions politiques différentes et se sont trouvées à diverses époques sous l'influence politique et culturelle de peuples militairement mieux organisés.

Un développement inégal et des caractéristiques nationales et culturelles différentes, se superposant à des conditions naturelles très variées, s'expriment avec encore plus de force et conditionnent la différenciation spatiale de chaque partie de la Yougoslavie. La division administrative du territoire en républiques socialistes et en régions se fonde sur les caractéristiques nationales fondamentales de la population, mais ce découpage crée des régions présentant des conditions variées pour le développement économique et des différences considérables, jusqu'ici, dans le rythme de ce développement.

Dans l'ensemble de la Yougoslavie, et particulièrement dans le domaine par montagneux et karstique, la densité de population agricole par rapport à la superficie cultivée est très forte (annexe 8). Aussi la superficie cultivée par actif agricole est elle relativement faible (2,2 ha), et de ce point de vue les conditions sont particulièrement défavorables dans le Kosovo (1,6 ha) et en Serbie étroite (1,8 ha - tableau XX).

Dans de telles conditions, la production agricole se caractérise par une médiocre rentabilité (les 50% de population agricole se partageaient en 1961 23,2% seulement du revenu national); il est donc facile de comprendre les mauvaises conditions d'emploi, l'importance du chômage latent dans la population agricole et la nécessité d'un développement des autres secteurs de l'économie susceptible d'absorber l'excédent de population agricole.

L'un des buts principaux de la politique économique de l'après-guerre en Yougoslavie était le développement de l'industrie, ce qui signifie aussi une diminution de la part de la population agricole. Son succès est illustré par la diminution de la population agricole, qui passe de 67,2% en 1948 à 49,5% en 1961, mais il subsiste toujours, pour une grande partie de la population agricole, une nécessité impérieuse de désertir l'agriculture et de passer à d'autres activités.

Après la deuxième guerre mondiale a commencé dans la région montagneuse et karstique elle-même un développement industriel assez intensif, fondé principalement sur les richesses minières et les avantages de la position stratégique, et aussi sur la volonté politique de développer les régions économiquement attardées. Cependant, la prise de conscience des possibilités de fuir la difficile et de moins en moins stimulante économie agro-pastorale s'est développée plus vite que ne s'ouvraient de nouveaux emplois dans l'industrie et les autres secteurs de l'économie. Bien que cette région n'eût jamais auparavant connu un tel développement de l'emploi, jamais non plus le désir de travailler en-dehors de l'agriculture n'avait été si grand. Faute de pouvoir être entièrement satisfait sur place, ce désir a suscité des départs, diverses formes de mouvements de main-d'oeuvre (journaliers, hebdomadaires, saisonniers) et enfin le travail temporaire à l'étranger.

Malgré le souci de développer pareillement l'industrie de chaque partie du pays, des conditions naturelles défavorables, et particulièrement la difficulté d'assurer des communications cohérentes dans la région montagneuse centrale, ne sont pas surmontées; c'est pourquoi il subsiste des différences importantes dans le taux d'emploi en dehors de l'agriculture individuelle dans les différentes parties de la Yougoslavie (annexe 7).

L'inégal développement économique de la Yougoslavie après la guerre a eu pour conséquence des migrations internes. 36,2% des gens qui vivaient en Yougoslavie en 1961 étaient nés en dehors de leur lieu de résidence (tableau XXI, annexe 16), et parmi ceux-ci la plus grande partie (705%) venaient de localités rurales: il s'agit donc de l'exode rural.

Les possibilités d'emploi en Yougoslavie et les migrations journalières du lieu de résidence habituelle au lieu de travail (annexe 8) ne peuvent expliquer qu'en partie la répartition régionale inégale des migrations extérieures de main-d'oeuvre.

Le processus de changement de structure de la population par passage du secteur primaire aux autres secteurs a été interrompu par la réforme économique de 1965. Les changements apportés par la réforme dans le développement économique, notamment dans les conditions d'emploi dans les activités non agricoles, ont abouti dans les premières années de la réforme à une diminution du nombre d'emplois; l'indice du nombre total des personnes employées est en 1968 positif par rapport à celui de l'année précédente, mais leur nombre reste inférieur à celui de 1965 (tableau XXII, figure 10). Depuis 1964, le décalage entre le nombre de postes de travail libres et le nombre de personnes désirant un emploi s'est costamment accru.

De 1966 à 1969, 114 000 personnes en moyenne sont arrivées annuellement à l'âge de travailler. Chaque année, 29000 d'entre elles en moyenne ont trouvé un emploi dans les secteurs socialiste et privé (agriculture individuelle exclue). Cela signifie que, chaque année, 85 000 personnes parvenues en âge de travailler n'ont pu trouver d'emploi.

De grandes différences apparaissent lorsqu'on analyse les moyennes yougoslaves sur l'évolution de l'emploi par républiques et régions autonomes (tableau XXIII, figure 11). De 1961 à 1969, le taux de progression annuelle moyenne de l'emploi a été le plus faible en Vojvodine (1,8) et en Croatie (1,9), le plus fort dans le Kosovo (3,5) et en Serbie étroite (3,4). L'évolution de l'emploi selon les intentions de la réforme de l'économie,

c'est à dire stagnation et baisse au cours des premières années de la réforme afin que la restructuration de l'économie permette un taux d'emploi plus élevé vers la fin d'une période de cinq ans, ne peut être perçue qu'à l'examen de l'évolution de l'emploi après 1964 à l'échelle de la Yougoslavie entière, car elle résulte de variations régionales diamétralement opposées. En 1969 encore, en Vojvodine et en Croatie les personnes employées sont moins nombreuses qu'en 1964.

Cependant, ces indications générales et ces divers indices par républiques et par régions autonomes ne peuvent expliquer qu'en partie les grandes inégalités dans le nombre de ceux qui, de chaque partie de la Yougoslavie, émigrent à l'étranger. La carte où figure, pour chaque commune, le rapport du nombre de travailleurs partis en RFA au nombre total de personnes employées dans le secteur socialiste en Yougoslavie (annexe 9) montre que la proportion d'émigrés est relativement grande pour Presque toutes les communes de Croatie. Dans la partie occidentale de la Yougoslavie, cette proportion est notablement plus forte que dans la partie orientale.

De telles différences régionales ne peuvent être expliquées de façon satisfaisante ni par les conditions géographiques du milieu naturel, ni par le rythme du développement économique, les taux d'emploi et l'évolution de l'emploi dans le pays.

Nous considérons que sur la décision de chercher et d'accepter un emploi à l'étranger influent non seulement la situation économique du travailleur et de la famille au sein de laquelle in vit en Yougoslavie, mais aussi sa satisfaction ou son mécontentement à l'égard de chacun des éléments de sa situation socio-économique, et enfin sa conscience des possibilités et des avantages du changement de situation apporté par le travail à l'étranger.

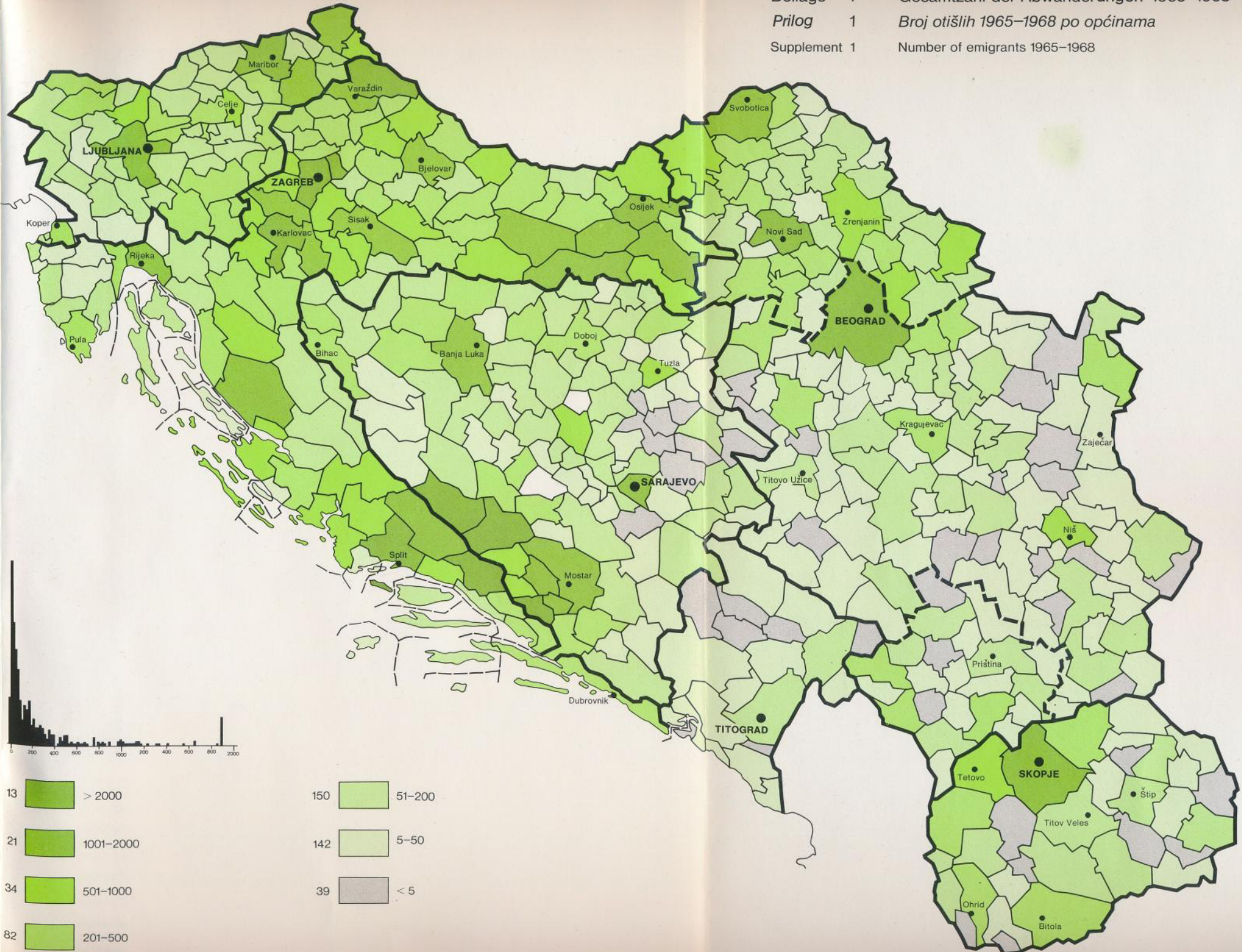
Sur le schéma de l'emploi à l'étranger, on part du fait que le travailleur vit en Yougoslavie dans une situation sociale et économique complexe fondée sur des conditions de logement, de travail, économiques, sociales, culturelles, politiques et personnelles (figure 12).

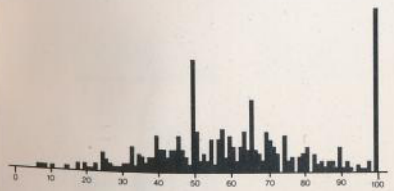
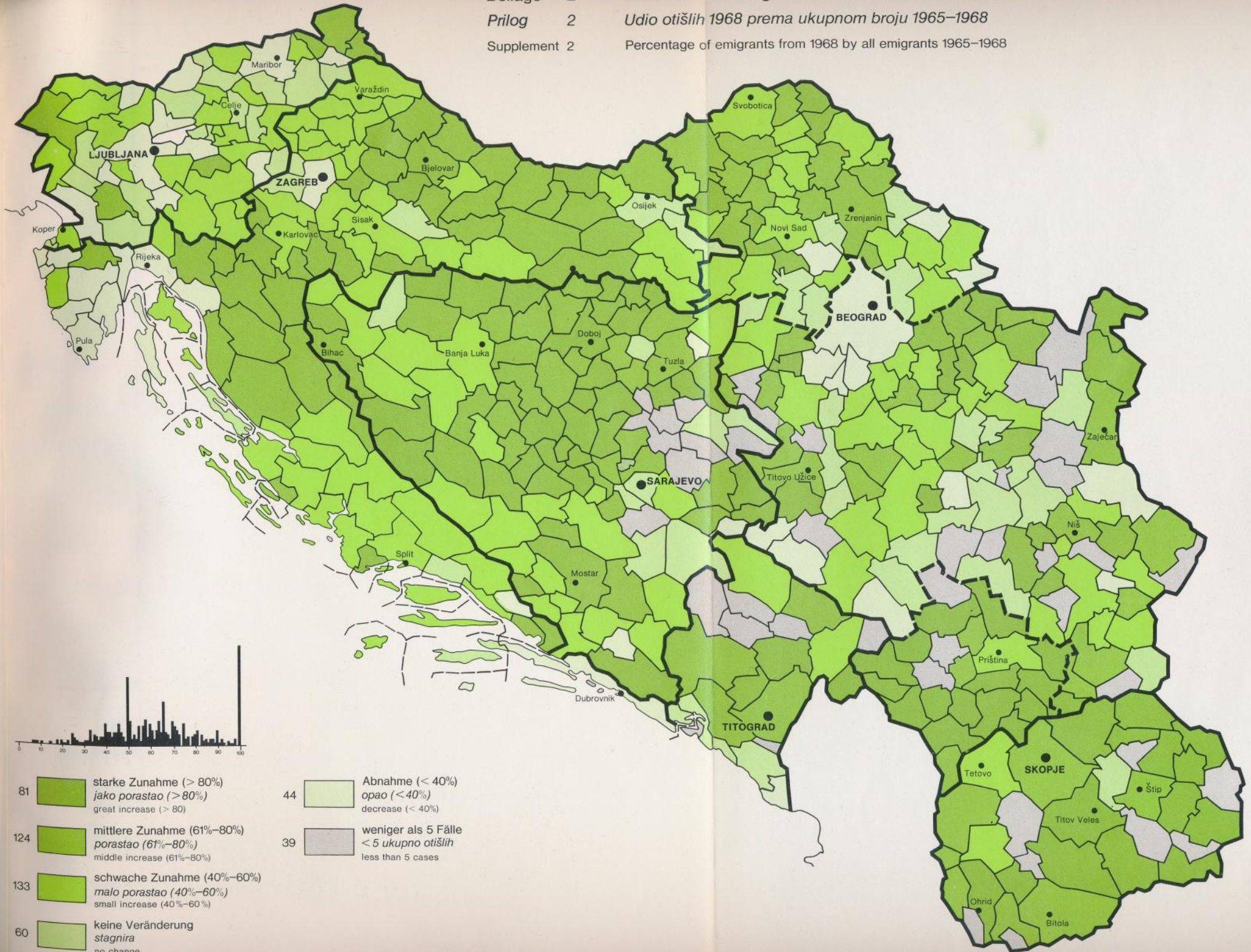
Du degré d'évolution culturelle et de civilisation du travailleur dépend la question: sera-t-il satisfait de sa situation ou non? Outre ce facteur constant qui influe sur le degré de satisfaction ou de mécontentement personnel, il faut tenir compte de facteurs qui peuvent très vite et directement déterminer un changement des sentiments inspirés par la situation existante. A côté de l'aggravation de certains éléments de cette situation, l'un des principaux facteurs susceptibles de créer rapidement un mécontentement est l'information sur les possibilités offertes à l'individu d'améliorer sa situation présente. Chez de nombreux groupes sociaux, la connaissance des possibilités d'emploi à l'étranger fait partie du patrimoine culturel (ainsi dans les régions d'émigration traditionnelle), mais chez de nombreux autres, les toutes nouvelles informations sur les possibilités et les avantages de l'emploi à l'étranger créeront un mécontentement à l'égard de leur situation et un désir de la modifier en partant travailler à l'étranger.

La connaissance actuelle des migrations de travail à l'étranger montre la nécessité d'une recherche complexe portant sur les situations dans lesquelles se trouvent les travailleurs des divers groupes sociaux avant leur départ, pendant leur séjour à l'étranger et après leur retour. C'est désormais la tâche principale de la recherche. Diverses enquêtes fourniront l'es-

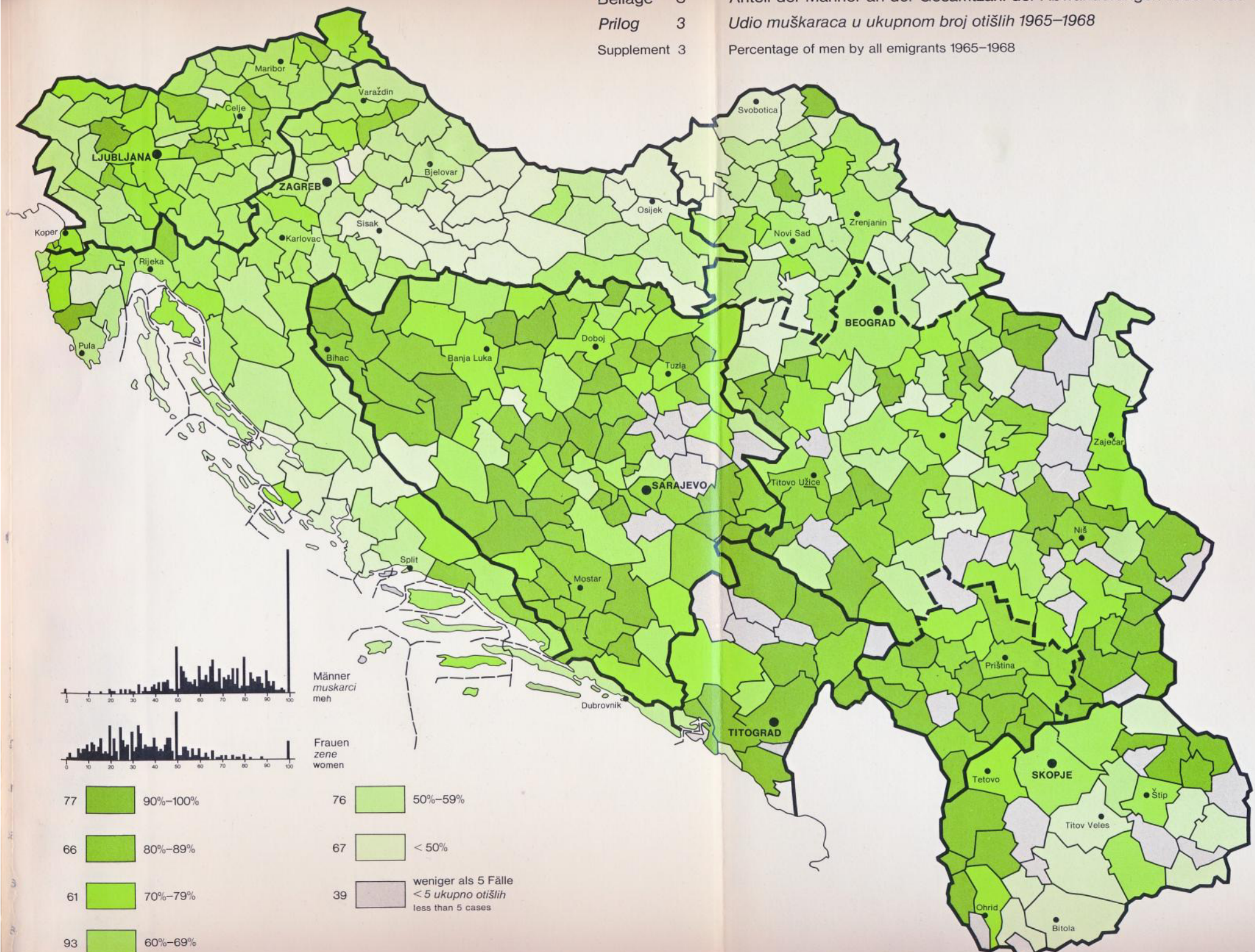
sentiel des données. Leurs résultats seront complétés et confrontés avec des données des statistiques primaires.

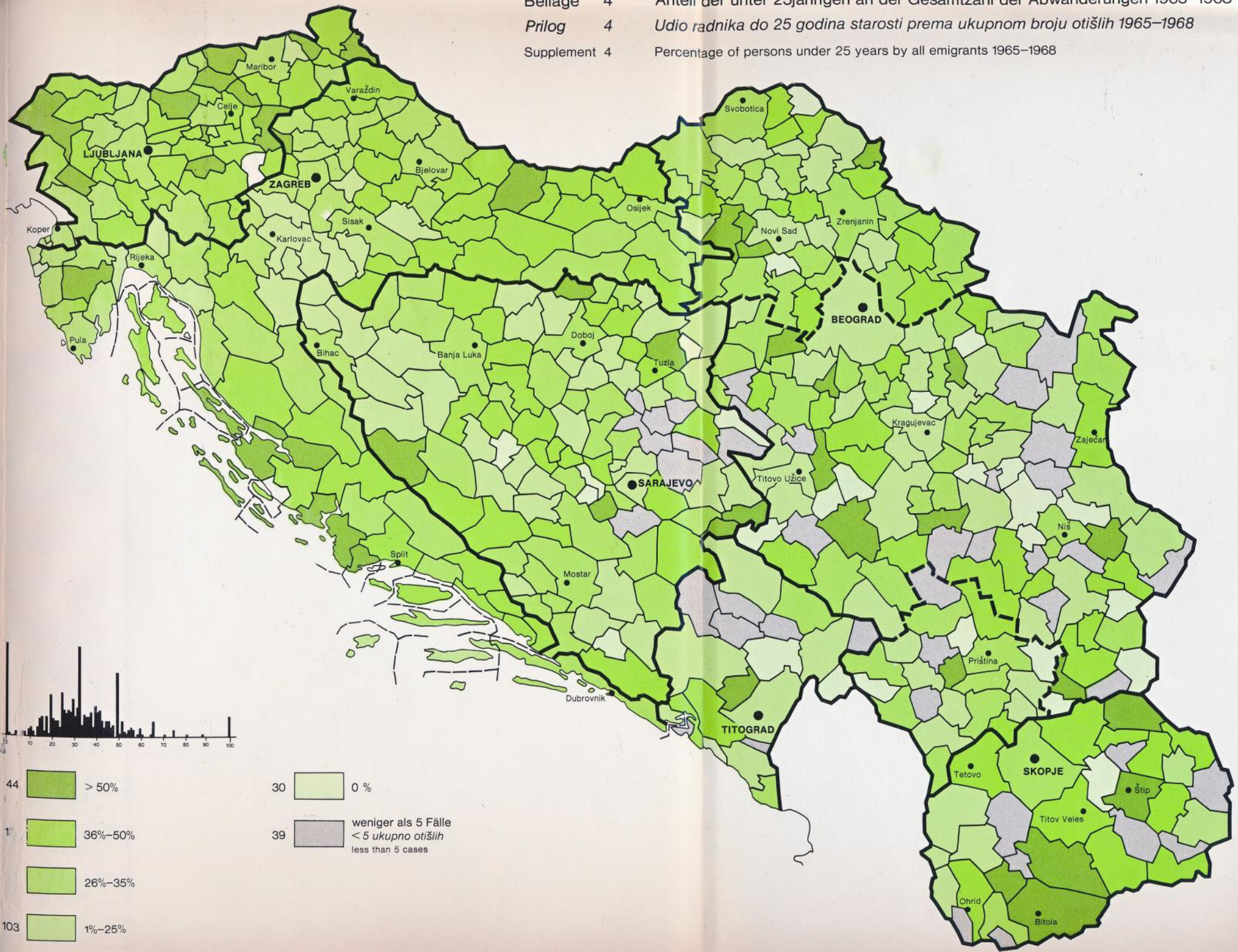
L'analyse scientifique des migrations extérieures de la main-d'oeuvre devra fournir une base pour l'adoption de mesures visant à faire de ces migrations un facteur d'accélération du développement économique des régions de départ, de manière à réduire graduellement les différences dans le degré de développement économique et social entre les pays qui accueillent de la main-d'oeuvre et ceux qui en fournissent.

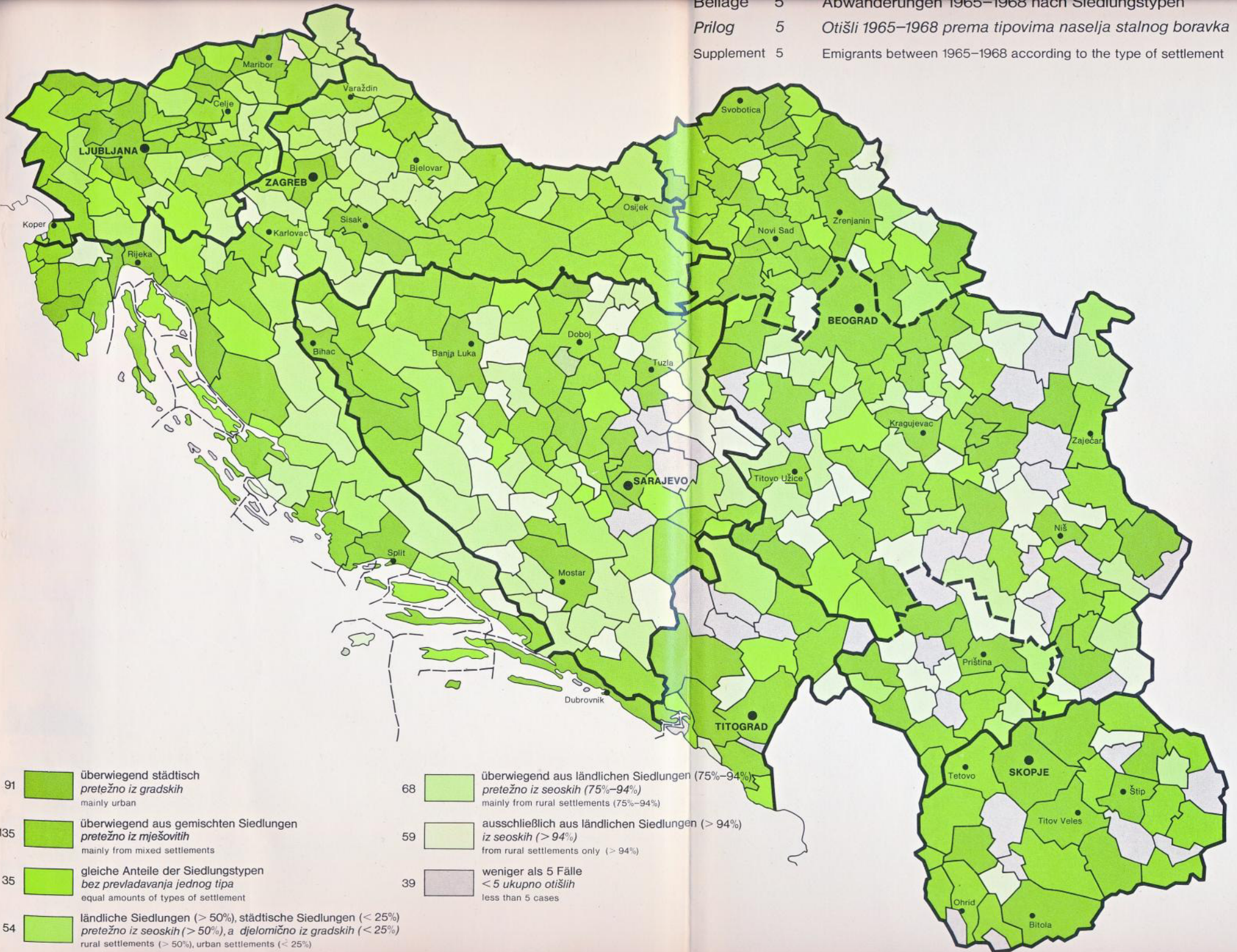

81	starke Zunahme (> 80%)
jako porastao (> 80%)
great increase (> 80)	44	Abnahme (< 40%)
opao (< 40%)
decrease (< 40%)
124	mittlere Zunahme (61%–80%)
porastao (61%–80%)
middle increase (61%–80%)	39	weniger als 5 Fälle
< 5 ukupno otišlih
less than 5 cases
133	schwache Zunahme (40%–60%)
malo porastao (40%–60%)
small increase (40%–60%)		
60	keine Veränderung
stagnira
no change		

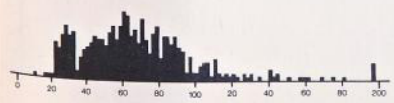
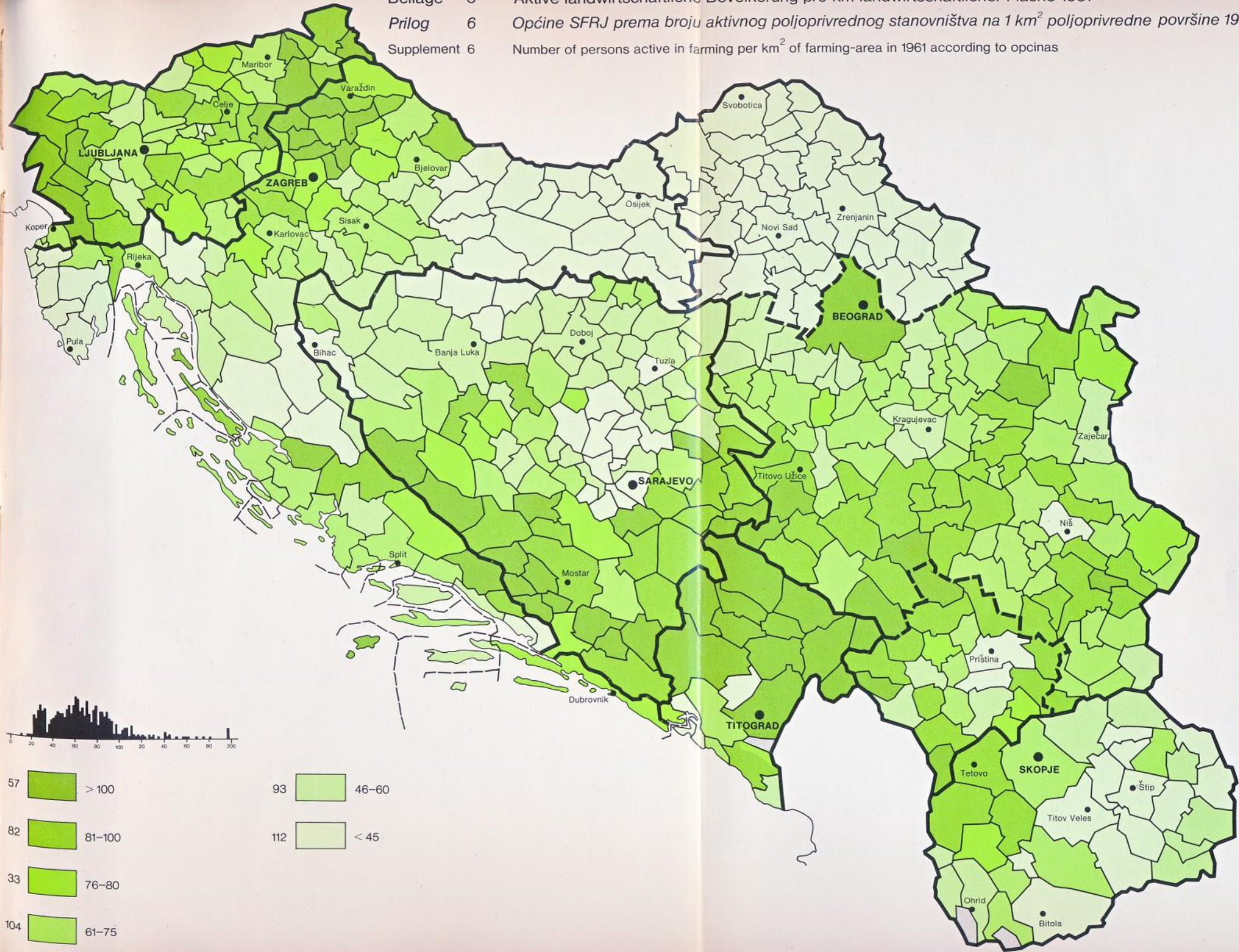

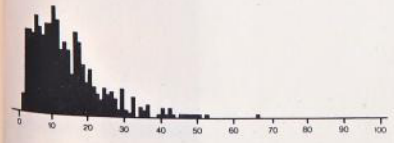
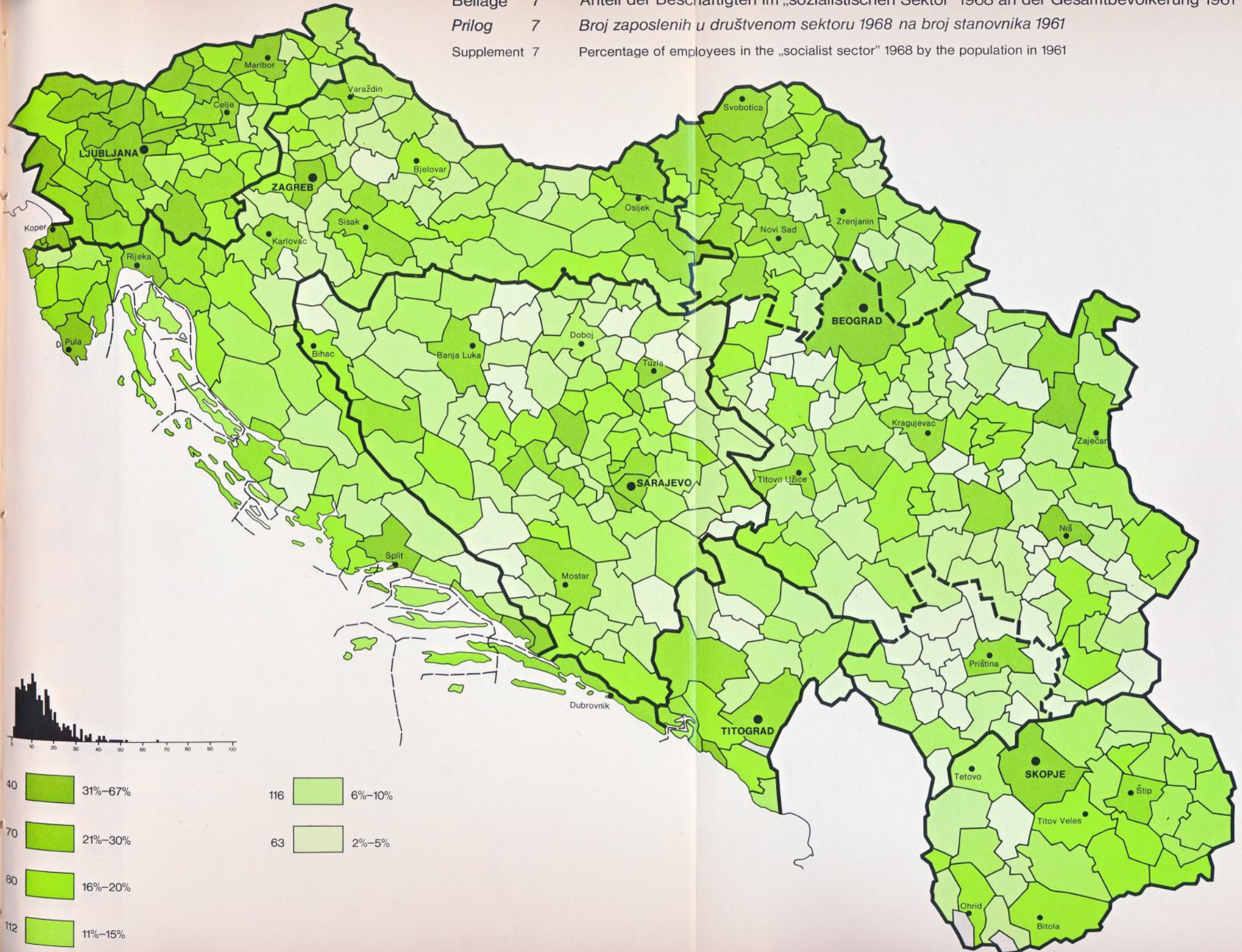

- 91 **überwiegend städtisch**
pretežno iz gradskih
 mainly urban
- 135 **überwiegend aus gemischten Siedlungen**
pretežno iz mješovitih
 mainly from mixed settlements
- 35 **gleiche Anteile der Siedlungstypen**
bez prevladavanja jednog tipa
 equal amounts of types of settlement
- 54 **ländliche Siedlungen (> 50%), städtische Siedlungen (< 25%)**
pretežno iz seoskih (> 50%), a djelomično iz gradskih (< 25%)
 rural settlements (> 50%), urban settlements (< 25%)

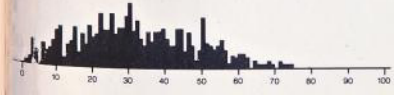
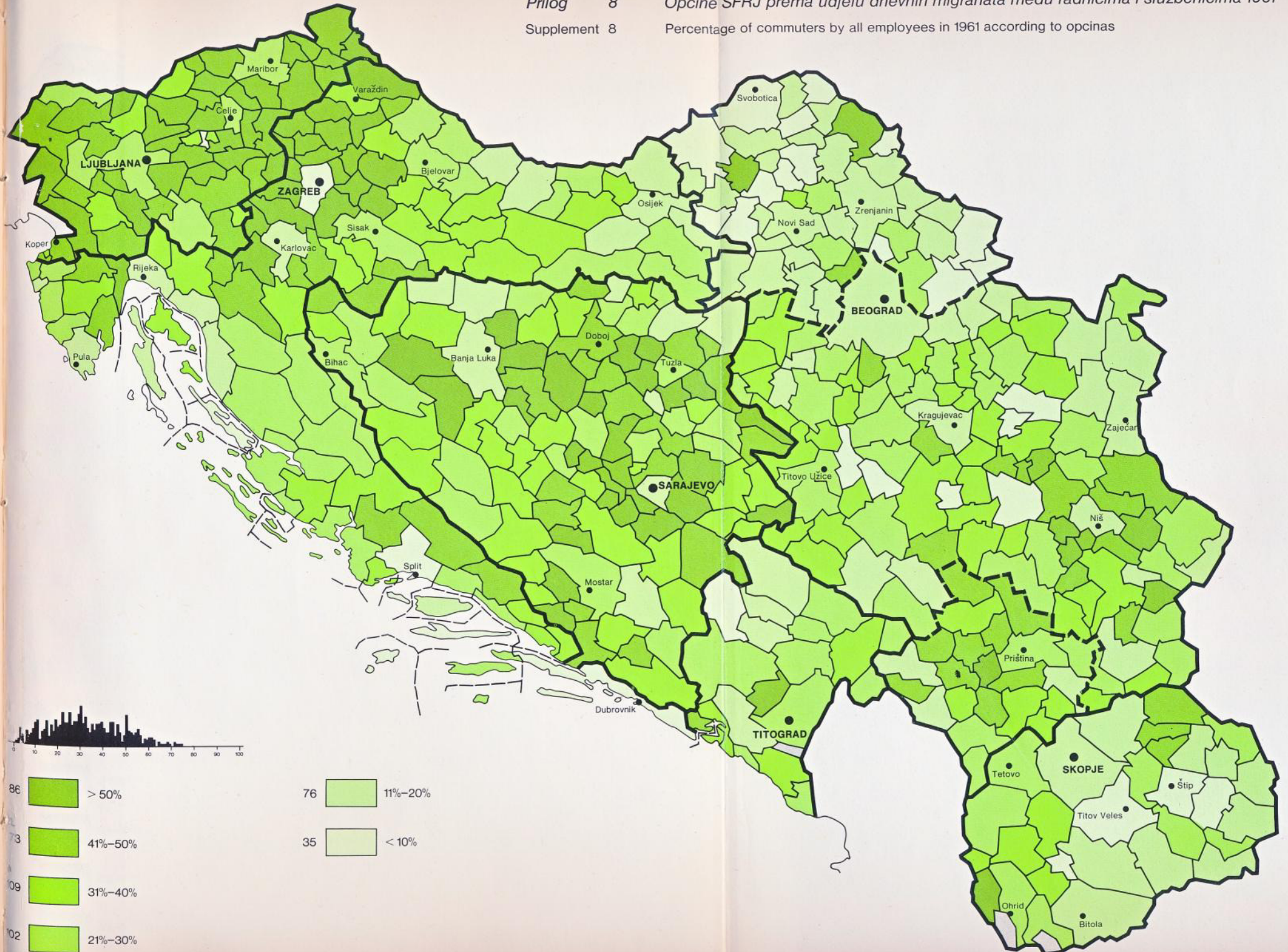
- 68 **überwiegend aus ländlichen Siedlungen (75%–94%)**
pretežno iz seoskih (75%–94%)
 mainly from rural settlements (75%–94%)
- 59 **ausschließlich aus ländlichen Siedlungen (> 94%)**
iz seoskih (> 94%)
 from rural settlements only (> 94%)
- 39 **weniger als 5 Fälle**
< 5 ukupno otišlih
 less than 5 cases

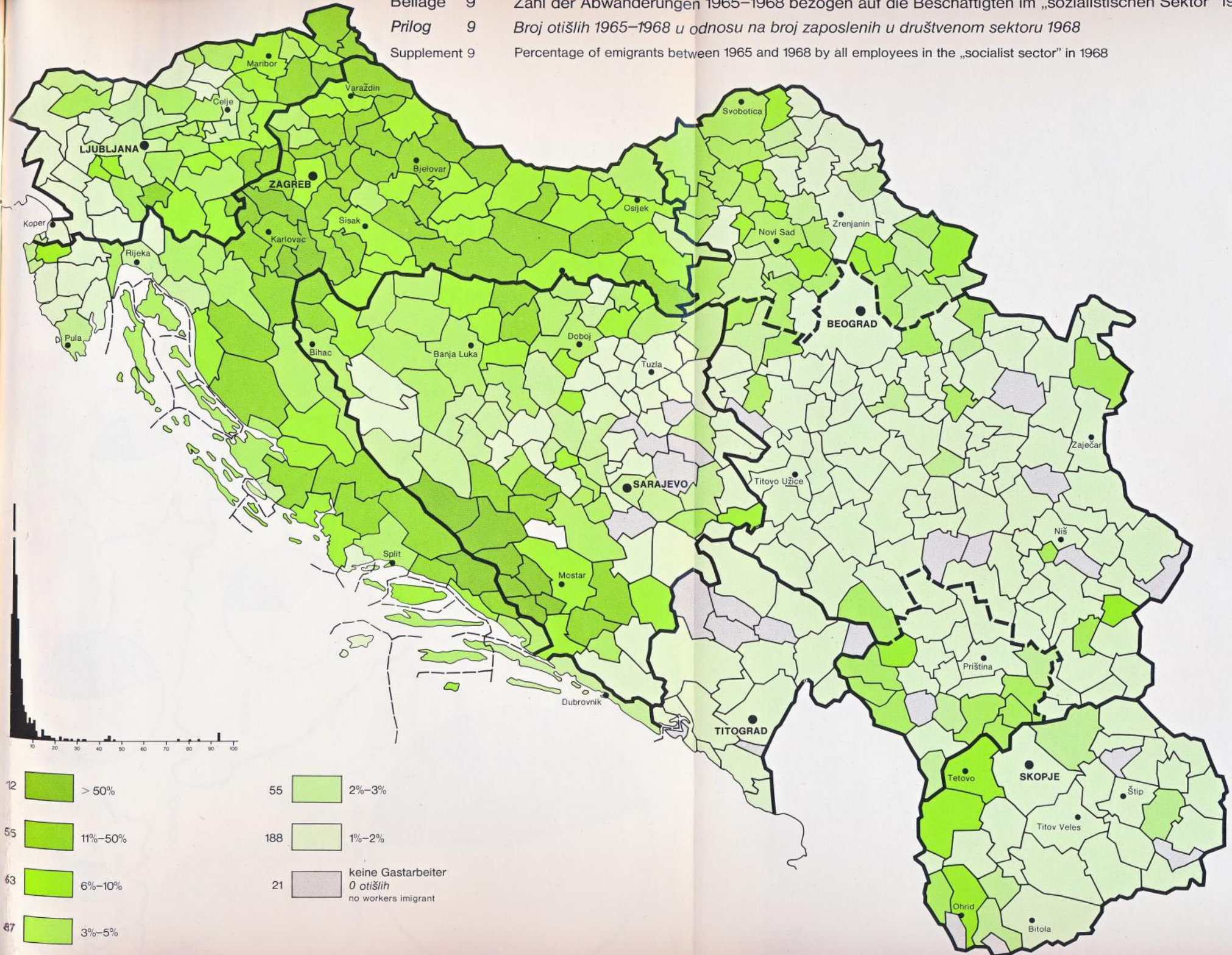
57	> 100	93	46-60
82	81-100	112	< 45
33	76-80		
104	61-75		

40	31%–67%	116	6%–10%
70	21%–30%	63	2%–5%
80	16%–20%		
112	11%–15%		

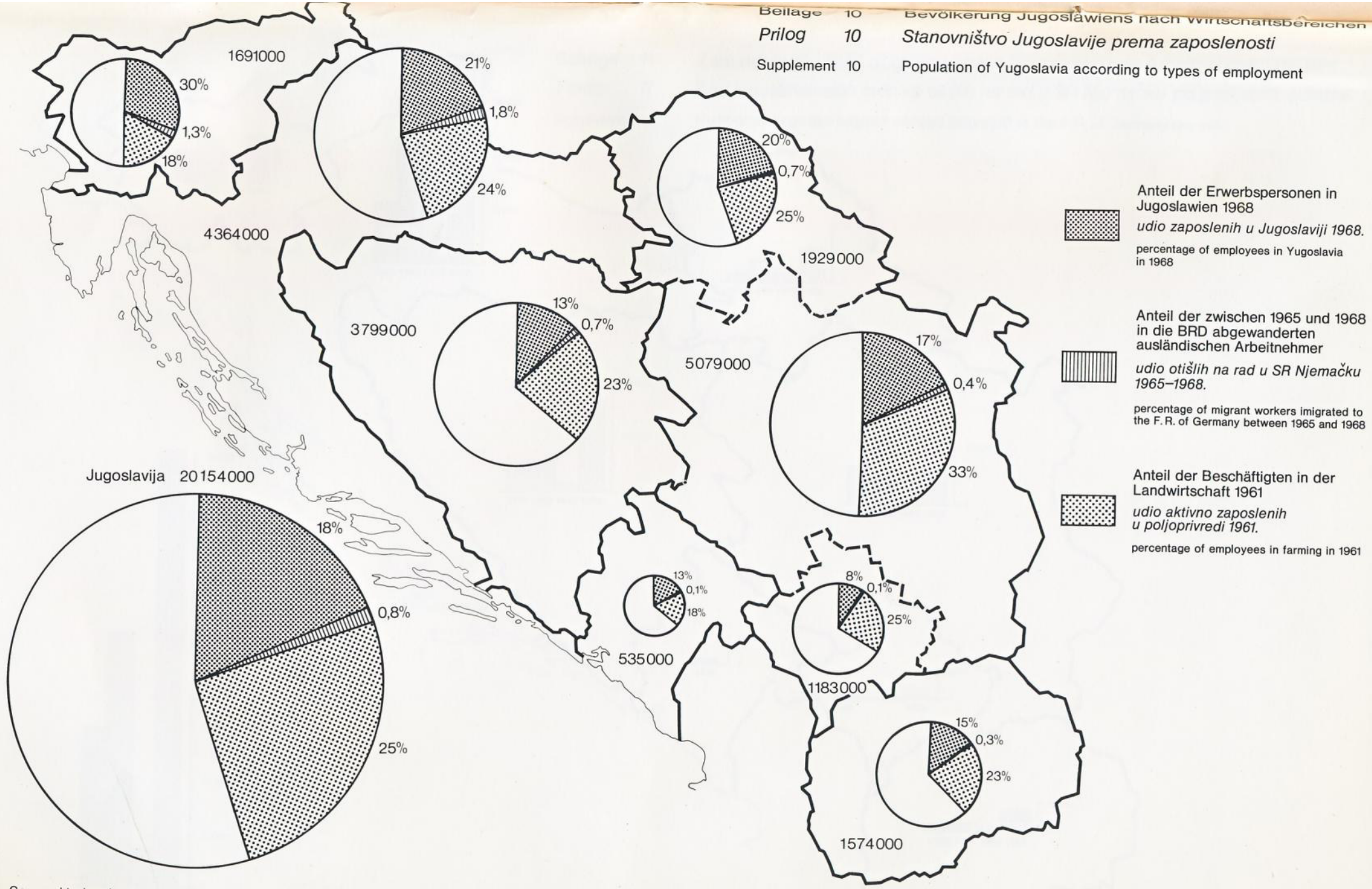

86	[Darkest Green]	> 50%	76	[Light Green]	11%–20%
73	[Dark Green]	41%–50%	35	[Lightest Green]	< 10%
09	[Medium-Dark Green]	31%–40%			
02	[Medium Green]	21%–30%			

- 12 > 50%
- 55 11%–50%
- 63 6%–10%
- 67 3%–5%

- 55 2%–3%
- 188 1%–2%
- 21 keine Gastarbeiter
0 otišlih
no workers emigrant

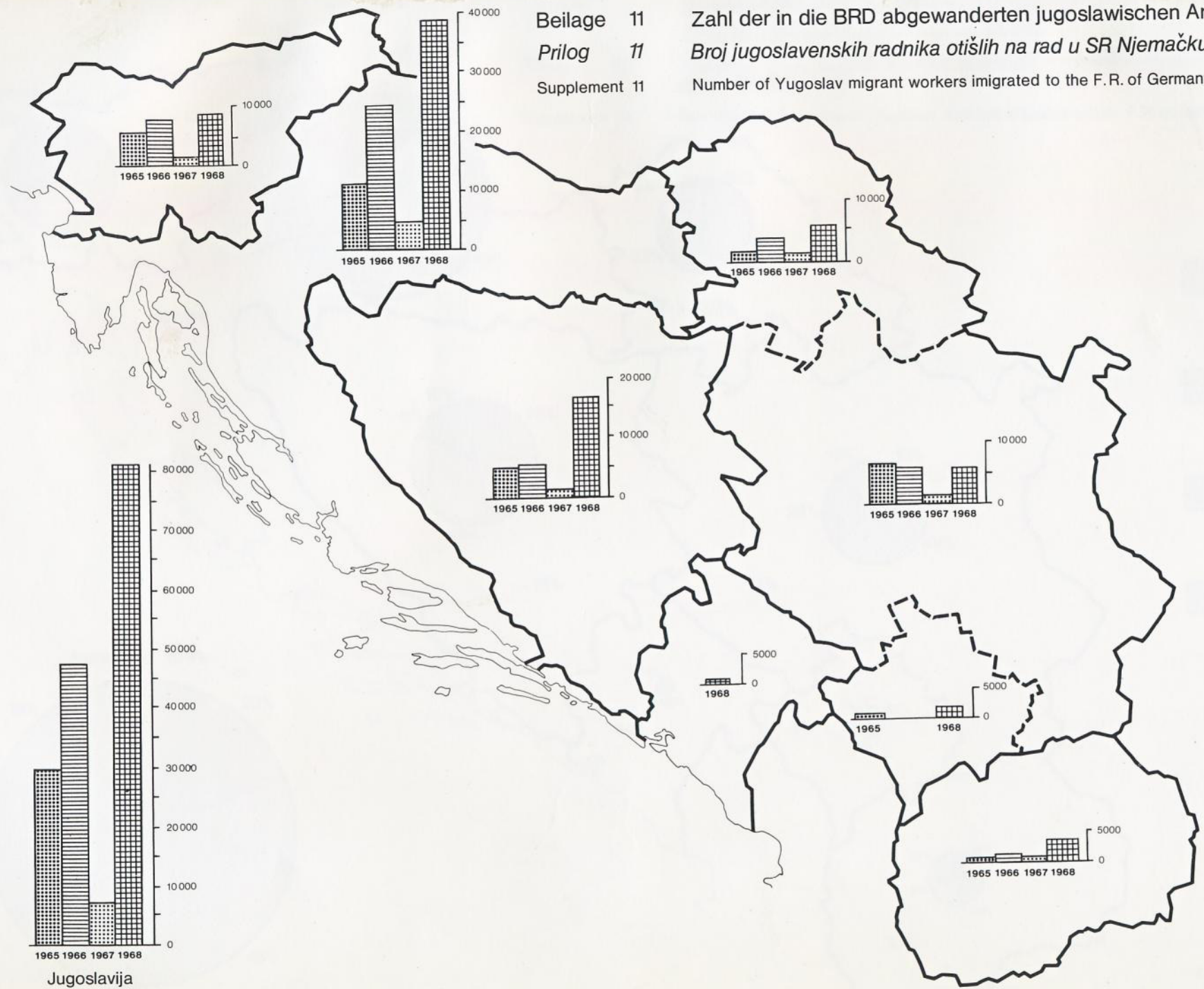
Geographisches Institut der TH München — Institut za geografiju Sveučilišta u Zagrebu

Kartografija: V. Banfić — Kartographie: C. Elsner R. Koffinke

Geographisches Institut der TH München — Institut za geografiju Sveučilišta u Zagrebu

Kartografija: V. Banfić — Kartographie: C. Elsner R. Koffinke

Beilage 11 Zahl der in die BRD abgewanderten jugoslawischen Arbeitnehmer pro Jahr
 Prilog 11 Broj jugoslavenskih radnika otišlih na rad u SR Njemačku po godinama odlaska
 Supplement 11 Number of Yugoslav migrant workers imigrated to the F.R. of Germany per year

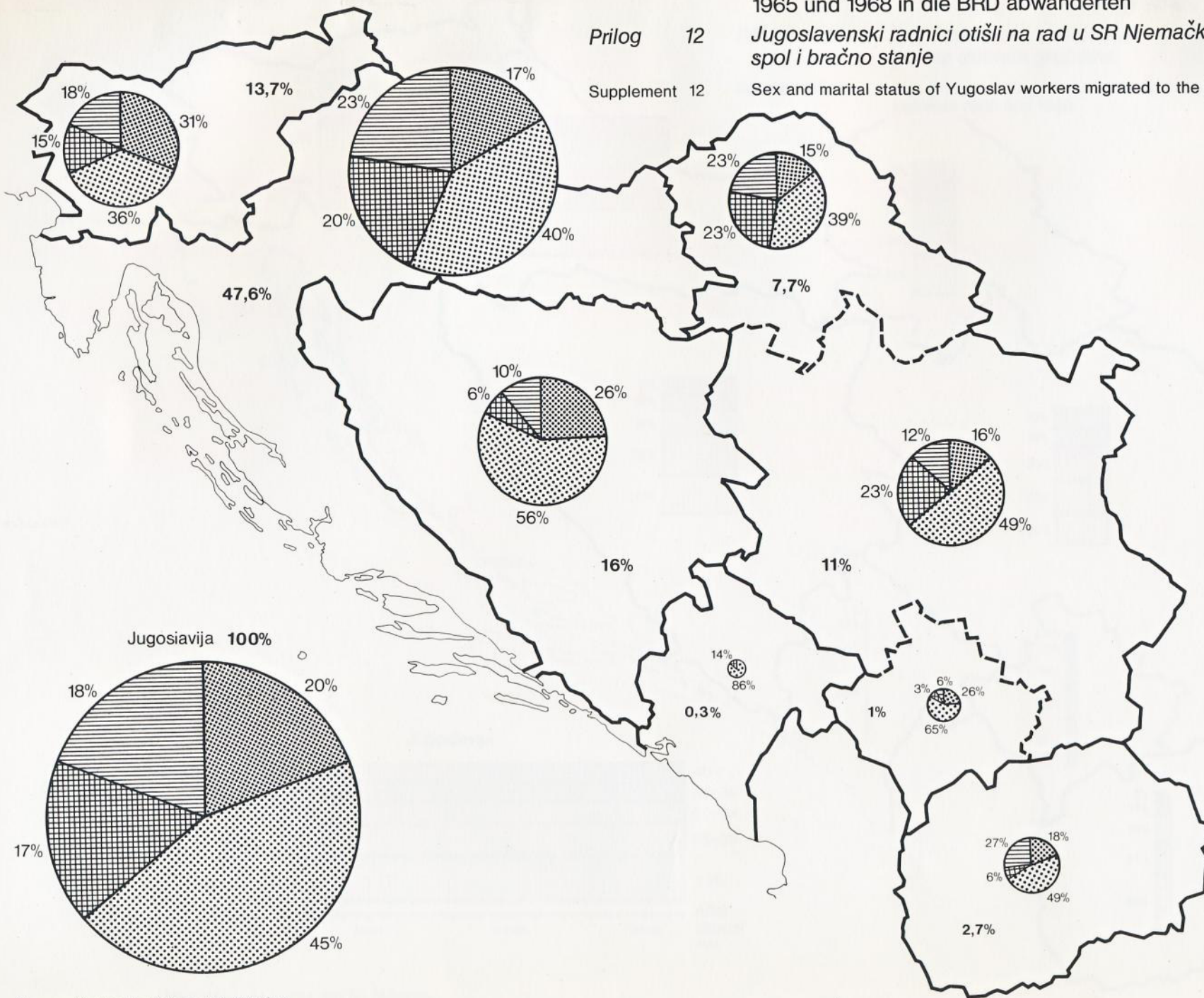

Jugoslavija

Beilage 12 Geschlecht und Familienstand der Jugoslawischen Gastarbeiter, die zwischen 1965 und 1968 in die BRD abwanderten

Prilog 12 Jugoslavenski radnici otišli na rad u SR Njemačku 1965–1968. u odnosu na spol i bračno stanje

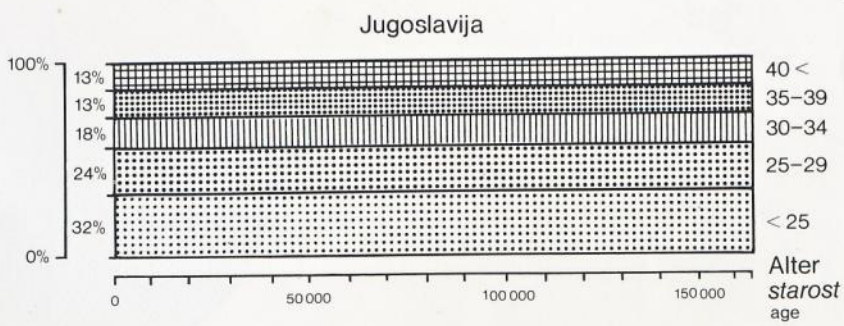
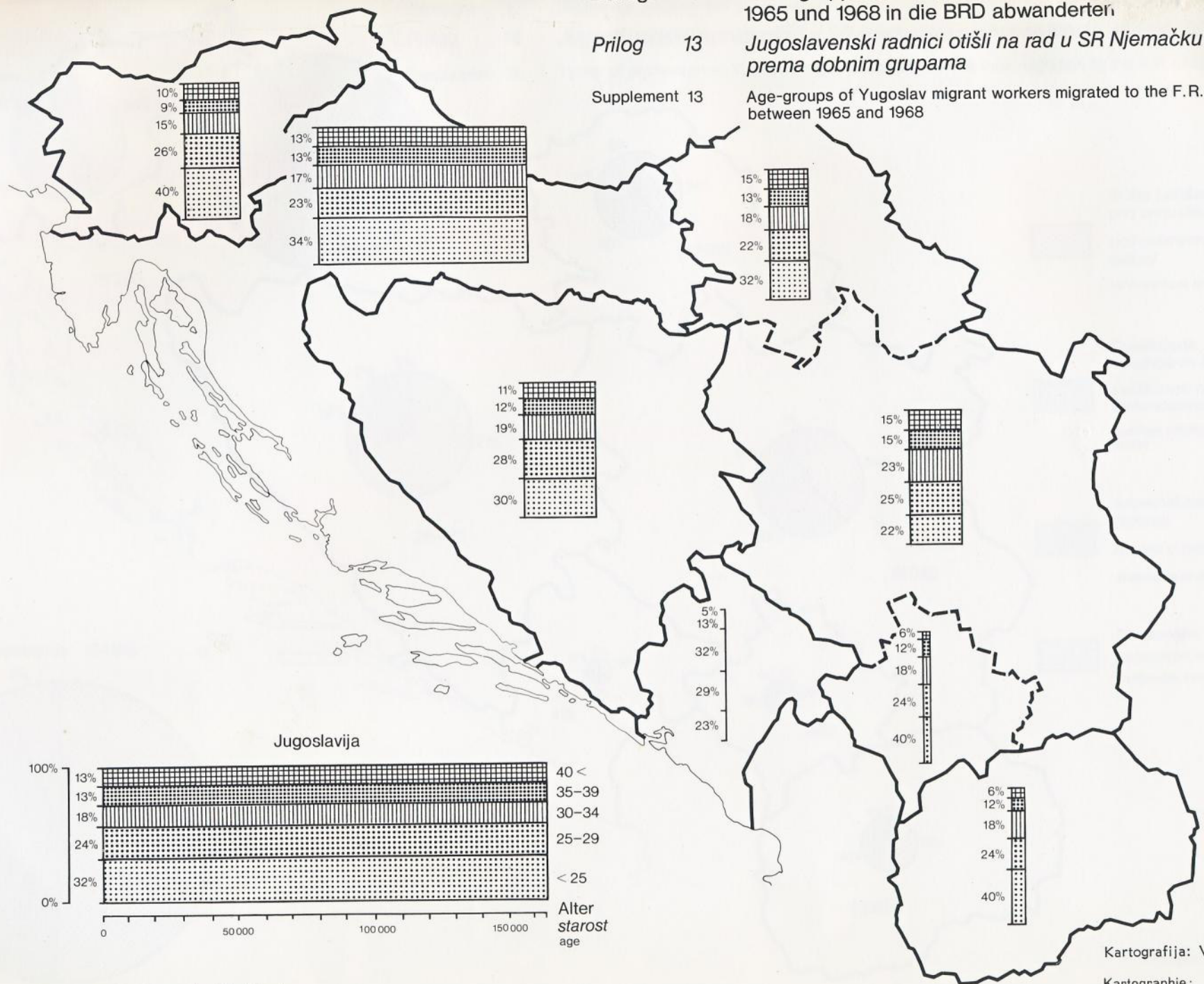
Supplement 12 Sex and marital status of Yugoslav workers migrated to the F.R. of Germany between 1965 and 1968

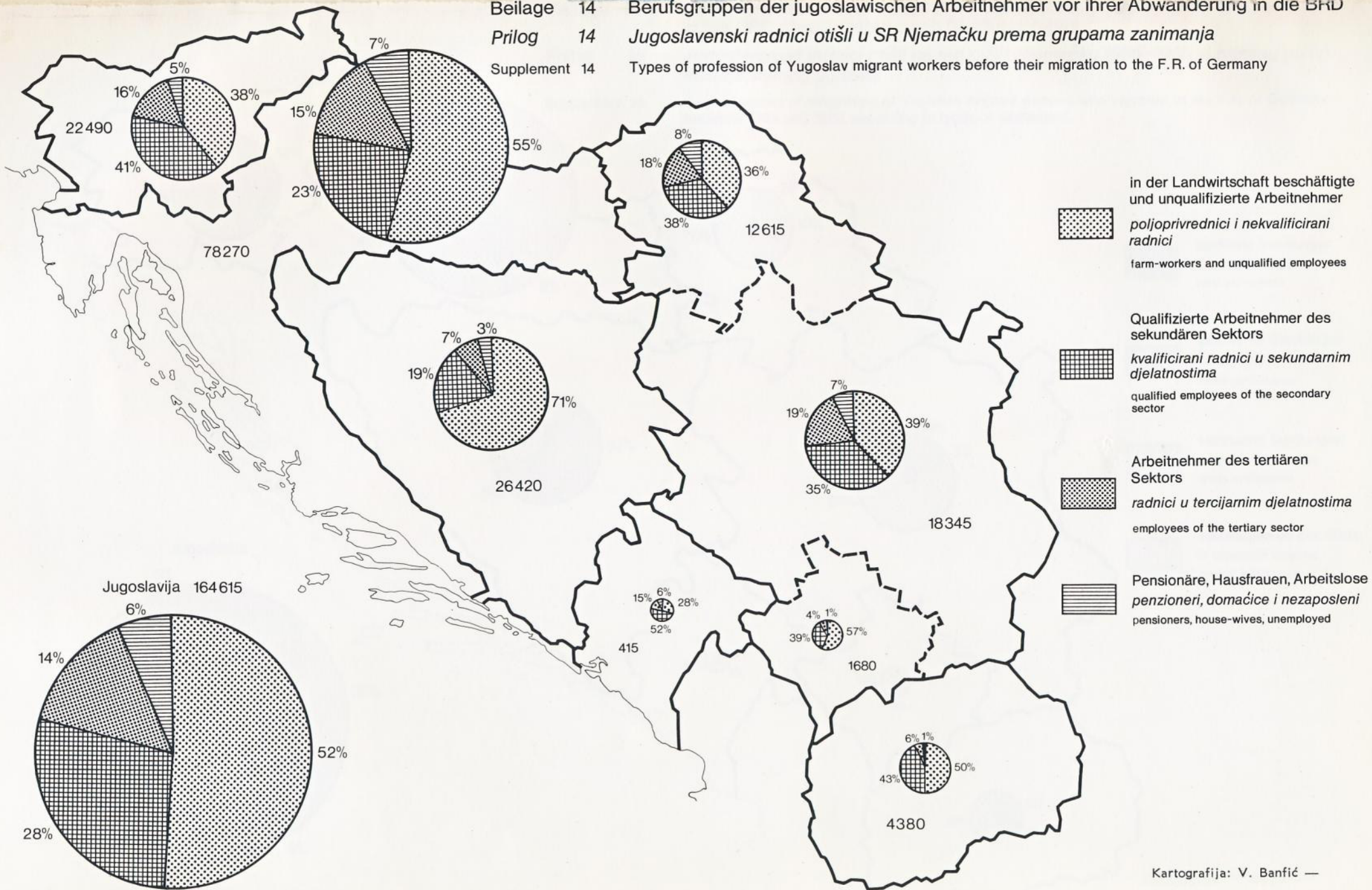

Beilage 13 Altersgruppen der jugoslawischen Arbeitnehmer, die zwischen 1965 und 1968 in die BRD abwanderten

Prilog 13 Jugoslavenski radnici otišli na rad u SR Njemačku 1965-1968. prema dobnim grupama

Supplement 13 Age-groups of Yugoslav migrant workers migrated to the F.R. of Germany between 1965 and 1968

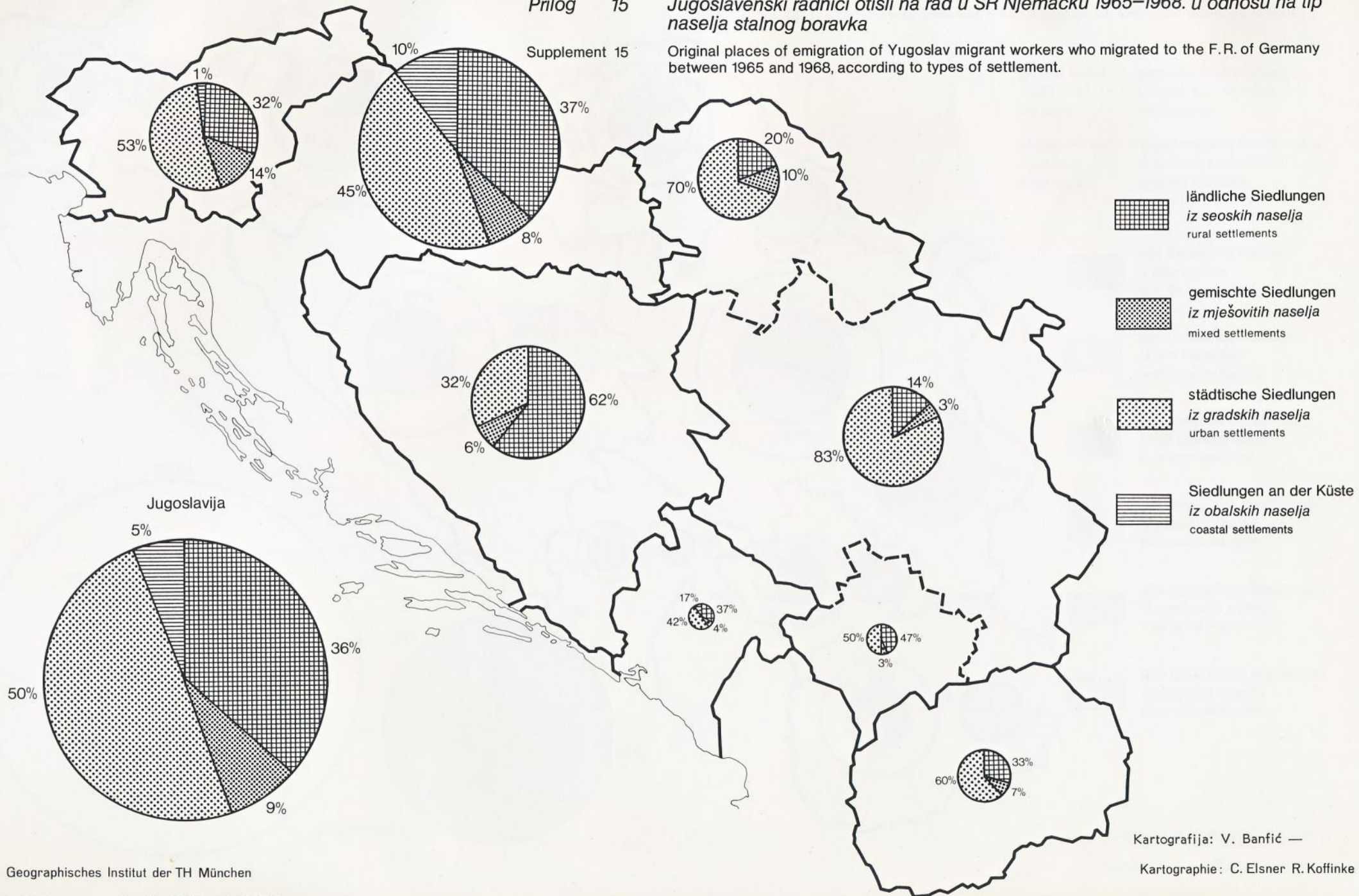

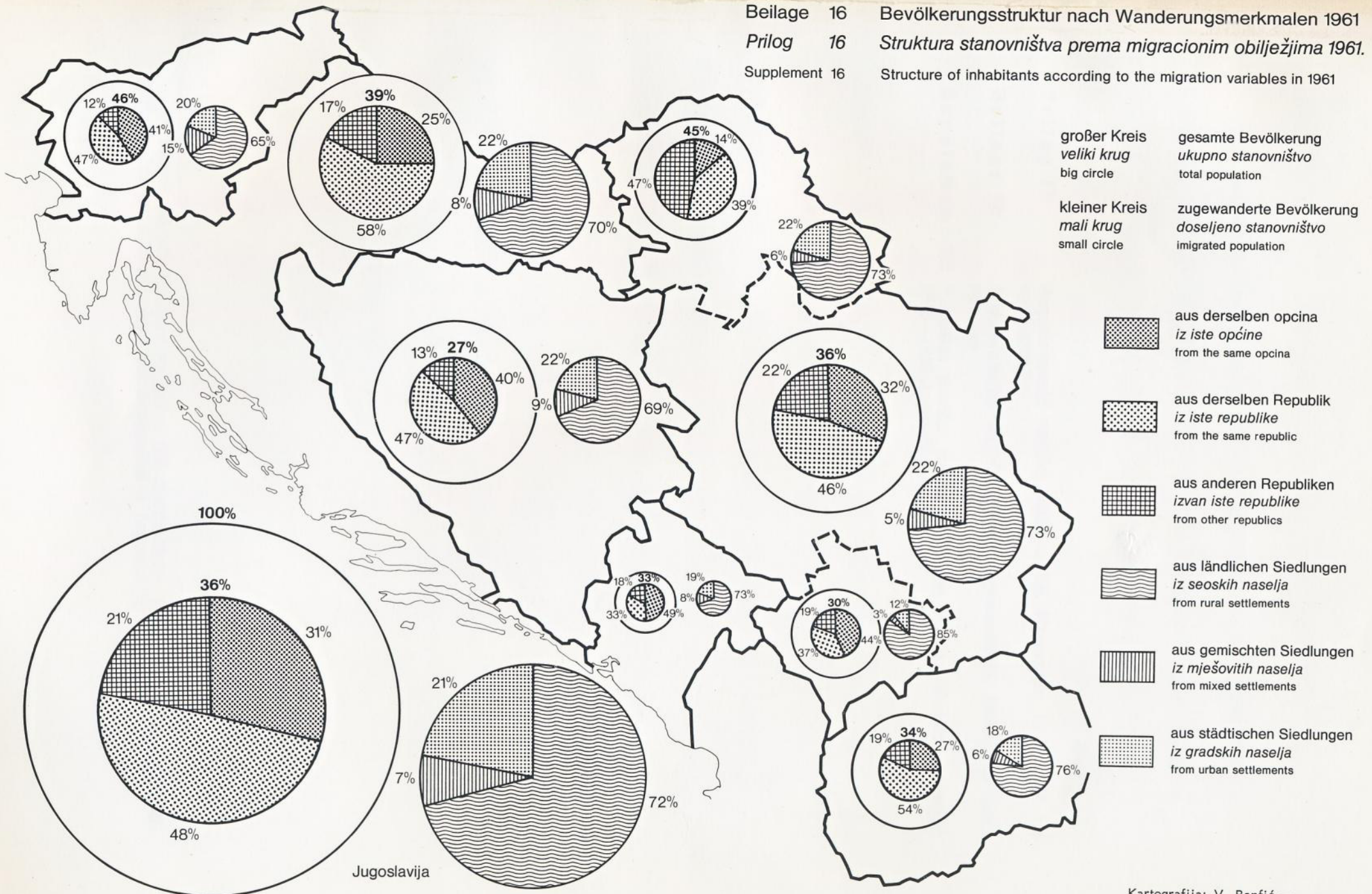

Beilage 15 Herkunftsorte der jugoslawischen Arbeitnehmer, die zwischen 1965 und 1968 in die BRD abwanderten, nach Siedlungstypen

Prilog 15 Jugoslavenski radnici otišli na rad u SR Njemačku 1965–1968. u odnosu na tip naselja stalnog boravka

Supplement 15 Original places of emigration of Yugoslav migrant workers who migrated to the F.R. of Germany between 1965 and 1968, according to types of settlement.

Prilog 17: Jugoslavenski radnici otišli u SR Njemačku 1965—1968. po općinama*

Beilage 17: Jugoslawische Arbeitnehmer abgewanderte 1965—1968 nach općinas

Supplement 17: Yugoslav worker employed in the German Federal Republic 1965—1968 according to općinas

* Prema obradi »prijava za rad u SR Njemačkoj«, koje su pohranjene u diplomatskim predstavništvima SR Njemačke u Jugoslaviji.

Red. br.	Općina (grad)	Ukupno 1965-68	Godina odlaska u %				Spol u %		Dobne grupe u %					Obitelji- sko sta- nje u %			Tip naselja stalnog boravka		
			1965.	1966.	1967.	1968.	muški	ženski	do 24	25-29	30-34	35-39	40 i više	neoz. njeu.	Ozjen. udate	seosko	mješov.	gradsko	
																			3
67.	Odžak	13	—	—	—	100	—	33	—	—	—	—	—	33	66	100	—	—	—
68.	Olovo	122	—	—	3	96	14	21	39	21	10	7	21	78	89	10	—	—	—
69.	Orašje	44	20	10	10	10	80	40	10	20	20	10	50	50	10	70	—	—	—
70.	Pale	825	25	15	1	57	77	33	31	13	7	13	38	60	100	—	—	—	—
71.	Posušje	363	15	15	4	63	79	20	25	27	14	6	36	62	49	4	—	—	—
72.	Prijedor	345	11	20	3	64	91	8	27	17	16	12	30	69	77	5	—	—	—
73.	Prnjavor	327	26	20	1	52	93	6	42	14	17	9	24	74	97	2	—	—	—
74.	Prozor	52	33	—	—	66	91	8	58	16	8	8	16	83	66	25	—	—	—
75.	Rogatica	39	—	—	—	100	88	11	44	9	8	—	66	33	44	11	—	—	—
76.	Rudo	210	18	12	10	58	87	12	20	41	14	8	18	77	66	20	—	—	—
77.	Sanski Most	1847	13	43	4	39	81	21	32	21	12	11	46	52	—	—	—	—	—
78.	Sarajevo (Grad)	13	—	—	—	100	—	33	66	—	—	—	66	33	100	—	—	—	—
79.	Skender Vakuf	188	4	2	2	90	72	18	20	23	16	20	23	76	41	58	—	—	—
80.	Sokolac	4	—	—	—	100	100	100	—	—	—	—	100	—	100	—	—	—	—
81.	Srbac	9	—	50	—	50	100	50	—	—	50	—	50	—	100	—	—	—	—
82.	Srebrenica	332	23	17	3	55	89	10	31	21	17	5	36	61	89	1	—	—	—
83.	Srebrenik	35	12	—	—	87	50	25	25	37	—	12	62	25	100	—	—	—	—
84.	Šekovići	92	4	19	—	76	66	33	38	9	9	9	52	47	52	19	—	—	—
85.	Šipovo	127	13	3	3	79	89	10	44	31	10	3	20	75	79	6	—	—	—
86.	Tešić	153	—	5	8	85	91	8	20	11	17	8	40	60	20	20	—	—	—
87.	Tešanj	70	6	12	—	81	75	25	31	18	—	6	68	31	68	—	—	—	—
88.	Travnik	546	13	9	7	69	74	36	30	16	8	8	36	64	11	11	—	—	—
89.	Trebinje	9	50	—	50	—	100	—	100	—	—	—	50	50	50	50	—	—	—
90.	Trnovo	39	24	20	—	77	88	11	11	44	—	11	66	33	22	11	—	—	—
91.	Trzava	196	4	17	4	55	86	15	26	35	17	4	22	75	55	44	—	—	—
92.	Ugljevik	100	4	17	4	73	65	43	21	13	4	17	30	69	30	21	—	—	—
93.	Vareš	52	8	8	—	83	83	16	25	25	25	25	58	41	75	21	—	—	—
94.	Vitez	70	—	6	—	93	100	50	12	25	6	6	18	81	18	18	—	—	—

Red. br.	Općina (grad)	Ukupno 1965-68	Godina odlaska u %				Spol u %		Dobne grupe u %					Obitelji- sko sta- nje u %			Tip naselja stalnog boravka		
			1965.	1966.	1967.	1968.	muški	ženski	do 24	25-29	30-34	35-39	40 i više	neoz. njeu.	Ozjen. udate	seosko	mješov.	gradsko	
																			3
99.	Vlasenica	65	20	40	—	40	73	26	46	13	6	13	40	60	100	—	—	—	—
100.	Zavidovići	79	11	—	—	88	83	16	33	16	27	9	50	44	22	77	—	—	—
101.	Zenica	852	1	5	2	90	95	4	21	23	18	9	31	68	6	6	—	—	—
102.	Zvornik	31	—	14	14	71	71	28	14	14	71	—	14	85	85	23	—	—	—
103.	Žepče	57	—	7	—	92	84	15	30	15	7	—	38	61	23	23	—	—	—
104.	Živice	39	—	—	—	100	77	22	22	22	11	11	44	55	22	11	—	—	—

CRNA GORA																			
1.	Bar	415	11	23	3	63	86	14	23	29	32	11	5	49	51	54	4	42	—
2.	Bijelo Polje	44	30	10	10	40	90	10	10	30	40	10	10	50	50	50	—	50	—
3.	Budva	9	—	33	—	66	100	—	33	33	33	—	33	66	66	66	—	33	—
4.	Cetinje	17	—	50	—	50	—	100	—	50	50	—	—	50	50	100	—	—	—
5.	Danilovgrad	13	—	25	—	75	100	—	50	25	50	25	—	50	50	25	—	75	—
6.	Herceg Novi	31	14	42	—	100	66	33	66	—	33	—	—	66	33	100	—	42	—
7.	Ivangrad	57	15	30	—	42	57	42	14	28	42	14	—	42	57	14	42	42	—
8.	Kolašin	9	—	30	—	53	84	15	15	30	23	30	—	61	38	30	7	61	—
9.	Kotor	9	—	50	—	100	100	—	50	50	—	—	50	100	100	50	50	100	—
10.	Mojkovac	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
11.	Niški	39	11	11	—	77	77	22	22	33	44	—	—	66	33	22	—	77	—
12.	Plav	9	—	—	—	100	100	—	—	100	—	—	—	100	—	100	—	—	—
13.	Plužine	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
14.	Pljevlja	17	25	25	—	50	100	—	25	25	50	—	—	50	50	50	25	25	—
15.	Rožaj	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
16.	Savnik	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
17.	Titograd	135	6	16	—	77	93	6	25	25	35	9	3	41	54	48	—	51	—
19.	Ulcinj	13	—	66	33	—	100	—	33	—	—	33	33	66	66	33	—	66	—
20.	Zabljak	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—

HRVATSKA																			
1.	Beli Manastir	78270	15	31	6	48	57	43	34	23	17	13	13	40	60	47	8	45	—
2.	Benkovac	533	3	30	4	62	44	54	40	15	17	11	15	42	56	55	24	19	—
3.	Biograd	280	21	18	7	51	42	57	48	26	10	6	7	57	42	75	23	2	—
4.	Bjelovar	110	8	17	6	66	77	22	44	11	22	11	11	44	55	100	—	—	—
5.	Brač	144	24	33	—	67	52	47	30	17	20	19	13	36	63	39	2	57	—
6.	Buje	48	36	45	—	42	60	39	42	33	15	6	3	66	33	60	33	6	—
7.	Buzet	13	—	33	—	66	66	33	27	36	27	—	9	36	63	36	36	27	—
8.	Crikvenica	175	25	42	2	30	62	37	22	20	25	5	27	50	50	100	—	—	—
9.	Čabar	22	40	40	—	60	80	20	20	40	20	40	60	80	80	80	20	20	—
10.	Čakovec	3057	12	28	4	55	51	48	36	21	15	13	13	33	65	69	14	16	—

Red. br.	Općina (grad)	Ukupno 1965	Godina odlaska u %				Spol u %				Dobne grupe u %				Obitelj-sko stanje u %				Tip naselja stalnog boravka		
			1965.	1966.	1967.	1968.	muški	ženski	do 24	25-29	30-34	35-39	40 i više	neoz. nend.	oženjeni	udate	seosko	mješov.	gradsko		
			4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19			
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19			
11.	Cazma	87	10	5	—	85	55	40	45	20	20	15	—	35	65	85	15	—			
12.	Daruvar	441	4	14	11	68	35	64	47	15	12	9	13	55	44	47	3	48			
13.	Delnice	179	7	17	7	68	68	31	34	26	19	7	12	36	60	34	19	46			
14.	Donja Stubica	389	19	32	2	46	68	31	31	25	20	16	5	35	62	59	39	—			
15.	Donji Lapac	57	15	7	15	61	53	46	30	38	15	7	7	61	38	61	38	—			
16.	Donji Miholjac	153	—	17	—	82	54	45	40	25	5	8	20	34	62	54	45	—			
17.	Drimš	686	26	26	3	43	58	41	32	22	21	14	8	36	58	63	17	19			
18.	Dubrovnik	358	12	47	10	29	59	40	34	28	9	14	13	52	43	18	8	73			
19.	Duga Resa	590	9	20	5	65	63	36	34	17	17	16	13	40	59	64	5	30			
20.	Dugo Selo	166	7	15	7	57	53	46	46	21	17	15	23	21	78	44	2	—			
21.	Dvor	114	3	34	3	75	54	45	35	22	16	14	10	37	62	88	11	55			
22.	Đakovo	1319	4	17	2	72	52	47	29	21	17	13	18	33	66	87	6	5			
23.	Đurđevac	450	6	17	2	72	46	53	27	16	16	22	16	42	57	70	27	1			
24.	Garešnica	236	3	25	5	64	46	34	7	27	24	18	22	17	81	78	—	20			
25.	Glina	555	11	14	2	70	65	54	38	24	17	13	6	48	49	45	19	35			
26.	Gospić	1026	18	13	6	61	55	44	36	22	22	4	13	50	50	81	9	9			
27.	Gračac	96	9	27	4	59	50	50	36	22	22	11	3	44	55	88	11	—			
28.	Grubišno Polje	118	7	14	18	59	44	55	31	43	12	6	6	43	56	37	18	43			
29.	Hvar	70	6	37	6	50	56	43	41	23	11	10	14	43	46	87	12	—			
30.	Imotski	3219	26	24	2	46	69	30	31	31	13	13	6	49	46	73	26	—			
31.	Ivanec	397	8	30	5	54	65	34	42	24	8	10	16	43	56	75	20	4			
32.	Ivančić Grad	210	8	29	4	58	39	60	43	20	8	10	6	43	56	75	20	—			
33.	Jastrebarsko	1651	19	27	1	51	74	25	23	15	15	20	24	23	74	78	21	—			
34.	Karlovac	2904	10	22	6	60	61	38	20	16	20	18	24	29	70	36	—	63			
35.	Klanjec	100	8	30	8	52	52	47	52	17	13	8	8	52	43	78	21	—			
36.	Knin	808	31	20	4	42	42	57	42	17	21	12	5	45	52	66	21	12			
37.	Koprivnica	742	7	26	4	62	54	45	30	25	20	12	10	33	63	45	—	53			
38.	Korčula	131	16	43	3	36	70	30	23	26	20	10	20	36	63	10	—	33			
39.	Kostajnica	183	11	14	11	61	69	30	38	9	26	14	11	45	54	76	23	—			
40.	Krapina	258	13	23	11	50	62	37	33	30	15	8	11	45	50	54	18	27			
41.	Križevci	515	13	18	2	65	52	47	44	23	11	14	5	46	52	44	1	53			
42.	Krk	74	17	29	11	41	76	23	41	17	23	5	11	52	47	41	—	—			

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19
43.	Kutina	1000	18	33	8	29	46	53	24	17	19	18	20	32	65	43	11	49
44.	Labin	148	23	41	8	26	52	47	32	32	33	5	—	47	50	17	17	64
46.	Lastovo	14	—	100	—	—	66	33	33	33	33	—	—	—	100	—	—	—
46.	Ludbreg	310	18	16	4	60	73	26	33	23	16	14	11	30	69	71	28	—
47.	Makarska	196	28	20	13	37	64	35	40	24	17	11	6	53	44	46	6	46
48.	Mali Lošinj	74	—	7	11	47	41	58	41	17	23	5	11	70	29	11	11	76
49.	Metković	284	7	23	1	67	63	36	38	27	16	9	7	50	49	33	7	58
50.	Našice	393	2	22	4	70	52	47	38	22	16	18	11	37	61	51	16	32
51.	Nova Gradiška	978	15	25	4	58	45	54	48	18	12	9	11	53	44	52	7	40
52.	Novigrad	22	—	80	—	—	20	60	40	60	20	17	20	40	60	80	—	3
53.	Novi Marof	244	16	16	8	58	82	17	32	23	25	17	1	35	62	85	10	34
54.	Novska	362	9	24	7	59	46	53	40	23	15	9	13	44	53	62	2	—
55.	Obrovac	109	24	24	12	40	52	48	56	16	12	8	8	60	40	72	28	—
56.	Ogulin	293	5	19	1	73	56	43	38	29	8	10	11	56	43	47	20	31
57.	Omiš	680	32	35	—	31	83	16	32	29	17	10	10	49	49	72	16	10
58.	Opatija	293	43	62	18	56	69	30	37	54	18	27	43	97	83	25	24	51
59.	Orahovica	201	4	19	2	73	69	30	41	19	19	17	10	52	47	73	23	2
60.	Osijeck	2218	10	40	5	43	43	56	35	22	15	14	11	46	52	13	14	71
61.	Otočac	644	9	13	—	76	66	33	30	18	20	18	12	40	59	72	8	19
62.	Ozalj	563	6	24	2	66	66	33	34	17	16	14	17	34	65	98	—	—
63.	Pag	26	16	33	16	33	50	50	66	16	16	9	16	83	16	16	83	—
64.	Pakrac	358	6	20	8	64	48	51	42	21	13	—	—	43	56	47	18	34
65.	Pazin	26	66	16	16	—	16	83	66	—	—	17	33	50	50	47	16	50
66.	Petrijina	511	17	19	5	57	58	41	18	21	28	17	13	30	64	53	—	45
67.	Podrav. Slatina	358	4	19	12	63	29	70	52	15	9	12	9	53	46	51	1	48
68.	Poreč	52	25	—	16	58	75	25	33	16	33	—	16	41	58	41	—	58
69.	Pula	393	22	27	9	54	27	72	36	26	18	8	12	43	51	3	3	93
70.	Rab	48	9	42	4	28	63	36	36	36	18	9	—	72	27	45	54	—
71.	Rijeka	1891	23	44	4	42	92	7	38	30	15	9	12	50	47	—	3	95
72.	Rovinj	57	46	46	—	38	69	30	33	20	19	7	7	15	69	15	7	76
73.	Samobor	751	12	43	8	63	69	30	48	18	8	24	4	19	80	37	16	46
74.	Senj	214	14	14	3	54	42	57	22	16	19	13	12	34	64	10	14	75
75.	Sesvete	1131	8	33	2	44	74	25	33	21	18	18	14	37	62	79	4	16
76.	Sinj	1550	26	26	7	44	47	52	27	20	20	18	12	39	56	25	7	67
77.	Sisak	1887	18	29	7	44	47	52	27	21	18	15	7	45	52	39	12	48
78.	Slav. Požega	1087	6	19	3	70	48	51	42	21	18	15	14	39	59	38	6	54
79.	Slav. Brod	1642	13	15	3	66	65	34	32	20	18	15	7	45	52	39	12	48
80.	Slunj	1393	5	10	1	83	62	37	32	20	30	21	14	26	72	67	32	54
81.	Split	2349	21	30	5	41	54	45	39	28	15	9	7	54	45	3	3	92
82.	Sibenik	991	17	26	7	48	46	53	51	23	14	6	3	56	39	34	18	18

Red. br.	Općina (grad)	Ukupno 1965—68	Godina odlaska u %				Spol u %		Dobne grupe u %					Obitelj-sko stanje u %		Tip naselja stalnog boravka		
			1965.	1966.	1967.	1968.	muški	ženski	do 24	25—29	30—34	35—39	40 i više	neoz. neud.	oženjeni	seosko	mlješov.	gradsko
			4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19
83.	Titova Korenica	92	28	9	—	61	66	33	28	19	14	14	23	28	71	85	14	—
84.	Trogir	39	—	11	—	88	22	77	88	11	14	—	—	88	11	55	—	44
85.	Umag	57	15	46	3	59	53	46	15	30	23	7	—	23	76	7	—	92
86.	Valpovo	493	7	30	3	59	31	68	48	16	13	7	—	49	50	51	5	43
87.	Varaždin	1 153	14	31	9	47	69	30	38	21	20	10	—	40	55	32	3	63
88.	Velika Gorica	965	7	29	4	55	53	46	31	20	19	14	—	33	65	69	29	—
89.	Vinkovci	1 223	10	35	3	51	53	46	32	22	20	11	—	39	58	48	11	39
90.	Virovitica	825	4	14	13	67	38	61	43	21	19	6	—	35	62	40	10	49
91.	Vis	17	25	25	—	50	50	50	25	25	25	—	—	25	25	—	—	—
92.	Vojnić	231	24	5	—	69	66	33	11	20	22	32	—	22	77	100	—	—
93.	Vrbovec	201	8	26	2	63	50	50	47	8	15	8	—	39	60	91	8	—
94.	Vrbovsko	96	13	22	3	63	68	31	36	27	13	13	—	40	50	81	18	—
95.	Vrginmost	1 061	3	13	3	79	56	43	20	13	25	24	—	27	72	62	35	2
96.	Vrgorac	210	33	39	—	27	87	12	41	10	20	16	—	43	56	100	—	—
97.	Vukovar	476	9	41	2	46	66	33	30	19	17	13	—	32	67	31	12	55
98.	Zabok	240	9	38	10	41	63	36	30	18	20	12	—	19	41	56	61	38
99.	Zadar	886	18	28	7	45	40	59	56	23	6	7	—	64	33	40	11	47
100.	Zagreb	19 678	15	43	7	33	58	40	29	24	18	12	—	41	56	17	8	75
101.	Zaprešić	520	14	42	7	37	52	47	42	20	14	13	—	37	60	40	11	47
102.	Zelina	236	3	37	1	56	44	55	29	12	14	14	—	18	81	81	18	—
103.	Zlatar Bistr.	393	15	22	3	58	71	28	32	24	16	13	—	40	60	92	7	—
104.	Županja	642	9	32	4	53	36	63	39	15	18	9	—	36	59	62	10	27
MAKEDONIJA			4 380	9	12	2	77	67	40	24	18	12	—	45	55	33	7	60
1.	Berovo	4	14	14	1	100	—	100	100	—	12	10	—	100	—	100	—	71
2.	Bitola	279	4	—	—	70	29	70	56	14	—	6	—	64	35	28	—	—
3.	Brod	4	—	—	—	100	100	100	100	—	—	—	—	100	—	100	—	—
4.	Debar	58	15	7	—	76	100	—	7	30	30	30	—	7	92	46	30	23
5.	Delčevo	8	—	—	—	100	100	—	50	40	50	—	—	50	50	50	—	50
6.	Demir Hisar	22	—	—	—	100	—	100	60	40	20	—	—	100	40	100	—	60
7.	Geveghija	22	—	—	—	80	40	60	40	40	20	—	—	60	40	40	—	—
8.	Gostivar	441	6	13	—	79	96	3	15	26	24	17	—	10	89	43	—	17

Red. br.	Općina (grad)	Ukupno 1965—68	Godina odlaska u %				Spol u %		Dobne grupe u %					Obitelj-sko stanje u %		Tip naselja stalnog boravka		
			1965.	1966.	1967.	1968.	muški	ženski	do 24	25—29	30—34	35—39	40 i više	neoz. neud.	oženjeni	seosko	mlješov.	gradsko
			4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19
9.	Kavadarci	52	—	8	—	91	66	33	50	25	16	8	—	50	50	25	—	75
10.	Kičevo	70	31	12	—	50	93	6	12	31	25	25	—	6	93	18	—	81
11.	Kočani	70	6	12	—	81	93	6	43	25	18	6	—	50	50	25	—	75
12.	Kratovo	9	—	—	—	100	100	—	50	50	—	—	—	50	100	—	—	—
13.	Kriva Palanka	39	—	—	—	100	11	88	77	11	11	—	—	88	11	66	—	33
14.	Kruševo	4	—	—	—	100	100	—	100	—	—	—	—	100	—	—	—	—
15.	Kumanovo	245	3	1	—	94	69	30	48	19	12	10	—	41	58	25	—	75
16.	Negotino	4	—	—	—	100	100	0	0	100	—	—	—	51	100	36	—	55
17.	Ohrid	380	10	5	—	83	77	22	43	17	19	12	—	51	48	36	8	60
18.	Prilep	188	2	6	—	90	27	72	65	11	20	2	—	65	34	39	—	60
19.	Probištip	—	—	—	—	100	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
20.	Radoviš	48	—	—	—	100	45	54	36	27	—	27	—	54	45	45	—	54
21.	Resen	48	9	9	—	72	36	63	27	18	18	9	—	27	72	36	—	63
22.	Skopje	1 144	5	12	4	77	65	34	35	27	19	11	—	53	46	5	3	90
23.	Struga	166	10	10	2	76	97	2	18	21	21	23	—	26	73	42	18	39
24.	Strumica	118	—	—	—	100	29	70	74	14	3	7	—	88	11	55	—	44
25.	Sveti Nikola	9	50	—	—	50	50	50	50	100	—	—	—	100	100	50	—	50
26.	Stip	122	7	3	—	89	60	39	71	14	7	7	—	71	28	10	—	89
27.	Tetovo	742	17	26	4	51	74	25	38	28	21	8	—	41	58	58	4	37
28.	Titov Veles	61	—	—	—	92	21	78	50	42	—	7	—	64	35	—	—	100
29.	Valandovo	—	—	—	—	100	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
30.	Vinica	17	—	—	—	100	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
SLOVENIJA			22 490	24	35	4	37	67	40	26	15	9	—	49	51	32	14	53
1.	Ajdovčina	66	6	53	—	40	60	40	53	26	20	—	10	49	26	60	20	20
2.	Brežice	485	25	31	5	32	56	43	37	24	10	8	—	73	47	74	6	18
3.	Celje	799	30	34	1	37	63	36	43	22	18	7	—	51	47	23	15	60
4.	Cerknica	148	29	29	2	38	73	26	38	23	14	8	—	52	44	44	55	—
5.	Crnomelj	266	14	36	1	47	67	32	46	27	13	4	—	42	57	68	6	24
6.	Domžale	280	21	42	1	34	56	43	46	31	10	6	—	56	42	34	48	17
7.	Dravograd	65	13	40	6	40	53	46	26	26	20	13	—	53	46	26	6	66
8.	Gornja Radgona	192	9	20	4	65	84	15	59	18	6	—	—	59	38	72	27	—
9.	Grosuplje	170	7	41	—	51	69	30	41	30	15	7	—	58	41	69	28	2
10.	Hrastnik	122	14	39	—	46	67	32	28	25	10	25	—	42	57	7	10	82
11.	Idrija	17	25	25	—	25	50	50	50	—	—	—	—	75	25	50	25	25
12.	Ihrska Bistrica	35	12	37	25	25	62	37	50	21	12	—	—	37	50	50	—	100
13.	Izola	61	21	35	7	35	71	28	35	21	28	7	—	35	57	—	—	100
14.	Jesenice	271	20	22	3	53	79	20	37	29	25	4	—	62	37	9	17	72
15.	Kamnik	210	22	52	2	22	62	37	47	16	14	14	—	56	33	43	31	29

